

Ф. ПІВДО-ПРАВОБЕРЕЖНИМ

“ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА”

ВІННІПЕГ

1954

ВИДАННЯ “НОВОГО ШЛЯХУ”

"ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА"

(PRINTED IN CANADA)

Ф. ПІВДО-ПРАВОБЕРЕЖНИЙ

“ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА”

diasporiana.org.ua

ВІННІПЕГ

1954

ВИДАННЯ "НОВОГО ШЛЯХУ"

ПОЛІТИЧНО - ВИЗВОЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Ч. 2 (6).

Всі права застережені

ДРУКАРНЯ "НОВОГО ШЛЯХУ"

Printed by the New Pathway,
Ukrainian National Publishing Co.,
Winnipeg, Man., Canada.

П Е Р Е Д М О В А

Осередок Української Культури й Освіти у Вінніпегу проголосив у роках 1947/48 конкурс на написання спогадів із другої світової війни. В 1949 р. конкурсова комісія Осередку признала першу премію п. Ф. Пігіді-Правобережному за його працю п. н. "Велика вітгизняна війна". Це спогади автора з рр. 1941 - 45, друковані на сторінках "Нового Шляху". Автор відомий нашим читачам із іншої праці, а саме "8,000,000" (1933 - ий рік в Україні), яка була друкована також на сторінках "Нового Шляху" перед двома роками, а відтак видана окремою брошурою від Осередку: "Культура й Освіта", Вінніпег, 1951 р. Нинішня праця автора відмінного змісту і жанру, зацікавить ще більше читача заповіданням незнаних фактів і змальованням відносин у советському "раю" під час 2 - ої світової війни. Саме тому випускаємо її в світ у книжковім виданні.

В и д а в н и ц т в о .

В С Т У П

За зотири роки перебування на еміграції мені засто доводилося вести розмови з різного роду людьми, засом досить поважними, з людьми різної державної приналежности та різних політизних переконань. З тих розмов для мене стало ясно, як мало знають по цей бік “китайського муру” зи там “залізної заслони”, — що ось уже більше як звертьстоліття відгороджує нашу Батьківщину від решти культурного світу, — про справжній стан резей у советському “соціалістизному раю”.

За ці ж роки досить засто доводилось мені зитати звіти різних робітнизих та парламентарських делегацій, а також окремих кореспондентів про їхні відвідування СССР. Жах огортає, коли думаю, що ці звіти зитують мільйони людей Европи й Америки і, засто-густо, вірять тому, що там написано. Я не маю на думці та й не смію обвинувазувати тих представників в необ’єктивності: вони, здебільшого, сумлінно оповідають про те, що їм було показано... Але ж, мій Боже, як усє те, що було дозволено побазити тим делегаціям, далеке від істини!

Немало є людей, — в цьому я переконався, блукаючи по Европі, — які, поглядаючи на Схід, милуються “промінням Сталінської конституції”. Досить зназні маси населення Франції, Чехії, Італії, Німеггини та інших країн, як метелики, засліплені блиском огню, тягнутьсє до того, здалека привабливого “проміння”... Вони не знають справжньої природи цих новітніх “промінів смерти”, вони не базили зблизька наслідків застосування того “найгуманнішого”, “найдемократизнішого” проміння в практизному житті, вони не відзугли згубної дії того зєрвоного проміння на собі.

І в цьому ти не найбільша перевага кремлівських експериментаторів — цих світових авантюристів та ти не найбільша трагедія людства.

Прозріють вони — ті засліплені люди — лише тоді, коли потраплять у це пекельне середовище, але... коли повороту вже не буде; прозріють тоді, коли погнуть коліна в застінках світового НКВД, коли тисячолітні духові та матеріальні надбання людства будуть знищені...

Так говорити дає мені право тяжкий досвід, якого я набув за двадцять п'ять років перебування в Советському Союзі. Я багато багив за ті роки, багато пережив, сам був невольним угасником будівництва того "раю", угасником, якого лише щасливим збігом обставин не знищили фізично безнастанні репресії 1919-29-37 років, якого доля, зрештою, закинула далеко від Батьківщини — аж до Альпійських передгір'їв.

Як безпосередній свідок багатьох, гасом безмірно жакливих подій у тій "кеітугій" країні, де панує "робітничо-селянська влада", — я вважаю за свій святий обов'язок оповісти в цих моїх споминах правду про все те, що я багив, про що гув від безпосередніх угасників цих подій, та про те, як сприймалися ті ти інші явища людьми, з якими мені доводилось зустрігатися і говорити, — бодай за останні роки мого перебування в ССРСР та особливо в роки так званої "Великої Вітгизняної Війни" 1941-45 рр. в Україні, — кінець бо війни мені довелося зустрінути далеко за межами Батьківщини.

Советська ж дійсність за роки війни зовсім не висвітлена. Звизайно, я не рахую тих ура-патріотизмних писань, що їх безліз видруковано в Советському Союзі. А тимгасом саме в цих роках, саме в гасі війни, виявилось дуже багато такого, про що треба знати всім, зого не сміємо замовгувати. Треба, щоб світ знав, як в дійсності виглядала ота... "могузая"... "соціялістизна батьківщина грудящих" в гасах іститу...

У 1941—1942 роках доля “вождя народів” повисла була на тонесенькому волосозку, і те, що той волосозок не увірвався, є найбільш дивне з усієї цієї східньої трагедії. Треба було прикласти нелюдських зусиль, щоб цей волосозок не урвався. І такі зусилля взаєсно було прикладено, і приклав тих зусиль, як то не дивно, ...сам Гітлер, його короткозорі політики, його Kreislandwirt'и, його Stuetzpunktleiter'и, та інші посіпаки.

Утрималися “сталінські ребята” не тими транспор- тами зброї та консервів, що їх альянти постагали Со- ветському Союзові. Ці транспорти потім, — коли, вла- сне, питання — “х т о - к о г о” — було вже розв'язане гітлерівською політикою на “визволеннях” землях України, — лише прискорили загибель гітлеризму. Не “геніяльний стратег” спинив німецькі армії, ні: вряту- вав того “неперевершеного” стратега сам Befreier - Гітлер. Це — незаперезна істина.

Говорязи про наслідки війни на сході, треба зав- жди твердо пам'ятати, що коли б класизна тугість гі- тлерівських радників була хог трошки менша, коли б вони зуміли базити на кілька кроків, — лише на кіль- ка кроків, — вперед, коли б вони хог і ли базити, в якому стані були в той час народи Советського Со- юзу, які настрої панували серед них, — то Бог знає ще, який би вигляд мала сьогодні мапа Європи, а може й всього світу.

Відзназу побіжно, що до таких же висновків при- ходить і відомий п. Вільям Чемберлен, з коротким зві- том якого, вміщеним у “Нью Лідер”, про його подорож по Європі, мені вдалося недавно познайомитись. В тому звіті п. В. Чемберлен, між іншим, каже:

“Збираюзи всі ці матеріяли, я прийшов до виснов- ку, що советський режим уцілів під час другої світо- вої війни виключно дякуюзи дурості й жорстокості гі- тлерівців, які, власне, і врятували Сталіна і його кліку”.

Наведене твердження п. В. Чемберлена свідчить
також, що й на Заході є певна кількість людей, які зна-
ють справжнє становище, що утворилося в ССРСР за
перших років війни.

Я довго не міг наважитись позати писати ці мої
спогади. Лише після тривалої перевірки, — відгувши,
що я вже набув тої сили, яка дасть мені можливість
цілком об'єктивно розказати про те, що так боляче пе-
реживалось, — я вирішив узятись до писання.

Я маю, дякувати Богові, близько 60 років і, як то
кажуть, — “уже вертаюся з базару”. Такий вік зобо-
в'язує людину. В такому віці, десь біля порогу Вігно-
сти, людина не може й не сміє віддаватись хвилиним
настроєм чи погуттям злости або помсти.

Отже, пишу щирю правду, пишу те, що базив на
власні оці, що чув своїми вухами. Пишу так, як сприй-
мались ті чи інші явища людьми, з якими мені доводи-
лось зустрігатись і говорити.

А в т о р.

I. НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ.

“... Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышет человек”...

Я не маю наміру зупинятись на подіях зловісного 1939 року, коли, за два тижні після гітлерівського нападу на Польщу, Кремль “простяг руку братньої допомоги західнім братам”, а так само й на подіях так званої “Фінляндської війни”, — цього подивутідного змагання маленької Фінляндії з совєтським велетнем, коли ССРСР, “обороняючись” від “агресії” Фінляндії, “вимушений” був перейти її кордони та почати “захистатись” від напасника. Події ці відбувались далеко, у війську я не був, бачити щось безпосередньо мені не доводилось. — Крім численних потягів із запльомбованими вагонами, вщерть переповненими польськими офіцерами, що їх вивозили десь на схід; крім того, як офіцери ці через вікна намагались виміняти в людей, що проходили повз вагони, шматок хліба за золоті персні, годинники та срібні цигарнички; а трохи згодом — крім численних потягів, також із запльомбованими вагонами, — під охороною НКВД-истів, — в яких вивозили “визволених” від капіталістичного ярма, та разом уже і від зайвого особистого майна, вчителів, священиків і селян українців та білорусів — у далекі табори Колими, Мурманська та інші “здравниці-курорти” “соціалістичної батьківщини трудящих”, отже, кажу, крім тих транспортів, я мало що бачив тоді гідного уваги.

Правда, пригадую ще деякі уривки вражень того часу, як, наприклад, пропасницю службових відряджень до “визвольних” земель, що охопила всіх партійних, а подекуди й позапартійних службовців. Я непевний, що метою того непереможного прагнення було

бажання засвідчити свою братню відданість “визво-
леним братам”. Принаймні те, що мені доводилось спо-
стерігати, не підтверджує такого припущення. Отже,
переказую лише факт. Їхали всі — від найвищих до
просто високих партійних керівників. Вживали самих
карколомних заходів, щоб якось одержати відряджен-
ня десь до Львова, Тернополя чи іншого значнішого
міста. Та в тому й немає нічого дивного: коли ще мож-
на буде діждатись такого дивовижного часу, щоб за
якийсь тиждень-два відрядження — за кількасот со-
ветських карбованців можна буде буквально збагати-
тись, як на наші советські масштаби, звичайно. Партій-
ні авгури верталися з відрядження з добрими шкуря-
ними куфрами, з чудовим “буржуазним” вбранням для
жінки, для себе, а то й для діточок, з “настоящим” за-
кордонним манто, браслетами, годинниками, з небаче-
ними ще в СРСР модерними радіо-приймачами (тро-
фейними, звичайно), навіть із піаніно, що більше — із
невеличкими польськими особовими автами! І все це —
за якісь копійки, буквально копійки.

Наприклад, після такого службового відрядження
до Тернополя та Львова “для обстеження заводів”, за-
ступник директора нашого тресту, безпартійний жид,
чоловік дуже вправний, — п. Мейтін, привіз із собою,
крім усякого “дріб’язку”, два новенькі піаніно, — одно
з них чудового червоного дерева, — для себе самого,
друге — для нашого директора. Піаніно були відван-
тажені з Тернополя “большой скоростью”. Одержувано
їх із багажу, звичайно, за спеціальним дорученням тре-
сту; одвезено ж той багаж на приватні мешкання ди-
ректора та його заступника. Заплачено за них, за сло-
вами Мейтіна, по 850 советських карбованців. Вартість
кожного з них на тодішні ціни — щонайменше 17—20
тисяч карбованців. Одним словом, везли все — відомі
гуцульські мережані кожушки, вбрання, светри, годин-
ники, дорогоцінні намиста, так само сало, м’ясо, сви-
нину... “Помилуйте, як же не взяти: по полтиннику ж

кіло!” — та інші речі “вибагливого” буржуазного вжитку. Звичайно, перепадало дещо і так званим “безпартійним большевикам”, та то вже жалюгідні покидьки “трофеїв”, дріб’язок, не вартий уваги.

Отже, кажу ще раз, — у мене мало що залишилося в пам’яті від того 1939 року. Та, власне, мені, як то кажуть, і не до того було: останні роки перед війною я мусів особливо багато працювати. Власне — я весь час мав дві роботи: в тресті Будівельних матеріалів, а з 1936 р. — в Главметіз’ї, де я одержував 500, потім 600 і останні три роки — 750 карбованців місячно, та, одночасно, вечорами, в Інституті (Ірпенський Політехнічний Технікум), де я діставав ще коло 250—300 карбованців полекційної оплати в зимових місяцях, коли велось навчання. Поза тим, правда, я ще мав працю в Сілікатному Науково-Дослідчому Інституті, а останні три роки — при дослідчій лабораторії катедри будівельних матеріалів (Київський Будівельний Інститут), — на окремі завдання Інституту проробляв якісь спеціальні теми. Такі роботи траплялись двічі-тричі на рік і давали назагал 1,500—2,000 карбованців річно.

Після проголошення відомого сталінського — “жить стало лучше, жить стало веселей”¹⁾, — утримувати навіть таку невеличку родину, як моя (дружина — інвалід праці, — не працювала і отримувала інвалідну пенсію щомісячно... 16 карбованців²⁾); донька — училась) ставало все більш та більш тяжко. Отже, 1938 року я примушений був узяти ще одну роботу в так зв. Інституті підвищення кваліфікації інженерів та господарників, який містився при Васильківській вулиці — проти Каравасвської. Власне, слухачів-інженерів там було мало. Основний контингент слухачів — це, здебільшого, так звані відповідальні робітники, переваж-

1) А потайні “вороги народу” до цього лозунгу додавали ще: “...только не дешевле”. Звичайно, вкладаючи ці “ворожі” слова до уст улюбленої в советських анекдотах постаті — жиди.

2) За тодішніми цінами — пів кілограма доброї ковбаси.

но господарники, — члени комуністичної партії то меншої то більшої ранги — до наркомів включно. Правда, там ще влаштувалися різного роду короткотермінові курси для “кадрів” промисловости. Деяка частина курсантів слухала лекції в Інституті, більш значним партійцям лекції читались “надому”, переважно вранці, до офіційних службових годин. Мої слухачі — це вище середньої ранги партійці, директори заводів, яким, за наказом партії, доручено “оволодіти технікою” свого виробництва. Лекції читав я “надому”. Мої слухачі з недбалою міною дозволяли “прочитати” собі лекцію про якісь там виробничі процеси, щоразу поглядаючи на годинника та, іноді, кидаючи крізь зуби: “Ви скоро закінчите?”... Кажучи по правді, “для душі” така робота давала мало, але... вона давала можливість принести щомісячно додому ще якихось пару сотень. Отже, мій робочий день, крім суботи й неділі, — коли в мене не було ні ранішніх, ні вечірніх лекцій, — починався десь в пів на сьому і закінчувався по одинадцятій ночі. Коли до того ще додати неминучий обов’язок брати участь у “проробці” “Краткого курса истории ВКП(б)” та матеріалів різних “пленумів”, постанов уряду та ухвал всіляких з’їздів, — можна легко уявити собі “робочий день” середнього совєтського службовця.

На ранішні лекції я біг ще по заспаних вулицях міста, правда, зустрічаючи уже багато люду — робітники спішили на фабрики, робітниці несли закутаних, сонних дітей до дитячих ясел, щоб “здати” їх на день з тим, щоб по роботі знову забрати їх та бігти додому, довідуючись по дорозі до крамниць — “що дають?”, бо ж дома чекав немалий ще шмат роботи: треба піти в чергу щось купити, щось зварити, впорядити чоловіка та дитину, помити білизну, ну, і по всьому тому — якось виспатись. З ранішніх лекцій я поспішав до тресту, бо хоч я й мав дозвіл на ці лекції, але запізнення на 10—15 хвилин загрожувало негайним судом, тюрмою, або, частіше, “примусовою роботою”.

Але тут я дозволю собі сказати кілька слів щодо “негайного” суду. “Скорий” — по-советському — суд у практичному житті виглядав приблизно так: громадянин, заарештований політичною поліцією, звичайно, без будь-якої попередньої ухвали судових органів, міг просидіти в тюрмі 3, 5, а то й 10 місяців, щоб дочекатись першого допиту слідчого; про суд — шкода й говорити. Те ж саме і з цивільним судівництвом: Наприклад, у 1934 році в мене незаконно вилучено одну з двох, що були в моєму користуванні, кімнат. Це було явним порушенням закону, — науковим робітникам надавали право мати другу кімнату; тоді саме советська влада “залицялась” до технічної інтелігенції. Я подав скаргу до суду. За чотири місяці справу розглянув народний суд і вирішив її на мою користь. На скаргу житлового відділу міської управи, за дальші три місяці справу знову розглядав окружний суд і вирішив на користь житлового відділу. Далі пішли — Український Верховний Суд, потім “Верховний Суд СРСР”, далі знову Український Верховний Суд в іншому складі і, вкінці... в квітні 1941 року, себто, за сім років, справу було остаточно розв’язано на мою користь. Виконання мало бути переведене судовим виконавцем 24 червня 1941 року, але... 22 червня почалася війна. Лише справи про “порушення трудової дисципліни” — читай — запізнення на 20 хвилин! — розглядали на другий-третій день. Отже, лише тут суд був справді скорий.

Коло восьмої години ранку характер натовпу на вулиці був трохи відмінний: це рухались прискореним кроком, а іноді і підбігцем, звичайні безпартійні службовці, щоб, боронь Боже, не спізнитись. Так само мчали матері з дітьми, тяжко дихаючи в морозному повітрі від своєї ноші, — це друкарщиці, секретарки та інші “щасливі”, “звільнені від віковичного рабства” жінки.

В третій, а іноді в четвертій по обіді, я мчав далі до Інституту, щоб десь коло одинадцятої години ночі до-

плентатись додому “обідати”, послухати вечірніх радіо-висилань, почитати, спочити в домашньому оточенні... Так з року в рік.

І то, — єдиною метою такої безнастанної біганини було — якось підтримувати своє й родинне життя. Але я мушу застерегти, що слово “життя” вжито тут не в тому загально-прийнятому “буржуазному” розумінні, яке вкладає в це поняття, скажемо, американець, англієць, або будь-хто з європейців. Ні, слово “життя” тут ужито в нашому, “соціалістичному” розумінні. Советське життя — це не значить добра, вигідна квартира, служниця, добре вбрання, тонка, з доброго полотна, білизна, особове авто, театр, вечера з товаришами в ресторани і тому подібні буржуазні вигадки. Ні, життя по-нашому — це мати змогу іноді купити білого хліба до чаю, купити тричі на тиждень м'яса, бодай раз на півріччя купити курча, раз, а щонайбільше — двічі на тиждень купити для дитини літр молока, у суботу, чи то пак — напередодні вихідного дня, знову таки для дитини купити 100 грамів доброї ковбаси за 2 карб. 70 коп. (не кілограм, а 100 грамів), а дитина ж так любить оту, так звану, шинкову ковбасу, ще рідше — попестити дитину яблучками (три-чотири карбованці за кіло), або “мандаринками”, — добрі апельсини це безбожно дорога річ і дозволити собі не можна. Купити дві, а бувало й три пари черевичок дочці (продукція советських фабрик поганенька і б'ється скоро), а це щонайменше коштує 200 карбованців за пару; а, боронь Боже, пальто дочці — теж, бідно, 700—800 карбованців; а спідничку, а ягесь убраннячко, та й не одно, — це ж дівча на вирості; а право навчання в школі, а вчителька музики, а... та хіба все перелічиш³⁾). Я вже

³⁾ Щоб не ввести читача в оману, мушу сказати, що описаний вище життєвий рівень не характерний для звичайного советського службовця. Взевши до рук перший - ліпший советський довідник за передвоєнні роки читач побачить, що пересічна по Советському Союзу зарплата трудящих дорівнює 350 карбованців на місяць. Я ж заробляв місячно 1,000, а то й 1,200 карбованців, — себто далеко більше за середнього службовця та робітника.

навмисне, як бачите, обминаю і себе, і дружину, — а їй же треба в чомусь вийти; обминаю комірне (54 карб. місячно за одну невеличку кімнатку), дрова, оплату комунальних, електрики і при тому газу, — бо ж не менше половину часу електрику не подають: аварії, відсутність вугілля та інші “диверсії” всіляких “шкідників”, — і доводиться сидіти при газовому каганці. І це не в якихось там Перетятках, а в місті Києві — столиці Української ССР.

Нарешті, ще одне застереження: не подумайте, будь ласка, що це лише моє особисте життя так складалось, ні, — це типове життя більшості підсоветських інтелігентів. Ось, прошу: мій брат — лікар, і не поганий лікар, — щоб якось жити, мав дві роботи, а дружина працювала асистентом при Київському Медичному Інституті; ось мій швагер — доцент, відомий у Києві лікар; жінка хвора, троє дітей; крім роботи по кафедрі та викладів в університеті, мав ще роботу по прийому хворих у робітничій лікарні та, крім того, “наглядав” за якоюсь жидівською виробничою артіллю на Подолі. Ось мій сусід і приятель — лікар Соколов, 65-річний, з душею юнака-студента минулого сторіччя. Він і дружина. Крім двох робіт (у Подольській та, здається, Печерській поліклініках), він щоденно, до темної ночі, бігав на “виклики” поліклініки. Ось мій приятель — непоганий фінансовий робітник одного з наркоматів: крім основної праці, мав ще в двох якихось виробничих артілях нічний підробіток. Отак більшість міської інтелігенції десь щось робила, підробляла, “підхалтурювала”, щоб в якийсь спосіб “стягнути до купи кінці”.

Мені часом здається, що той уклад життя, який склався в ССРСР, “під сонцем сталінської конституції”, ота безнастанна біганина за шматком хліба, оті “підробітки”, “підхалтурювання” — не є лише наслідком загального зубожіння, наслідком нечуваної експлуатації громадян своєю ж таки державою, але, насамперед, є наслідком певного спрямування, що має в собі при-

ховану диявольську мету: створити такі умови життя, щоб людина не мала змоги не то що “думати”, а й, навіть, глянути навколо себе. Найбільш небезпечним для держав, подібних до ССР, — це дозвілля і добробут громадян. Це таки справді дуже небезпечна річ: зараз, глядіть, і почнуть “думати”, дискутувати, критикувати (прошу не змішувати лише з відомою советською “критикою й самокритикою” — то поняття зовсім іншого порядку), як це було колись за царського режиму. Відомо ж бо, до чого допровадила навіть та “куца” воля слова й думання російського царя Миколу II-го. Ні, кремлівські вожді не такі вже дурники, щоб дозволити собі повторити цю дурницю. І дійсно, громадянин ССР отим “буденним” життям, цією біганиною за шматком хліба, — позбавлений будь-якої змоги думати над всілякими “високими проблемами”, над своїм жалюгідним животінням.

Так, назагал, жила підсоветська інтелігенція середньо та вищесереднього рангу.

* * *

Я трохи ухилився від теми, за що ласкаво прошу читача пробачити: зробив це я цілком свідомо, бо вважав за потрібне бодай коротко висвітлити “заможне, щасливе” життя під сонцем “найдемократичнішої сталінської конституції”.

Раніш, ніж перейти до подій, які відбувались безпосередньо перед початком війни, я нагадаю лише кілька загально-відомих фактів та дат.

Відомо, що 23 серпня 1939 року Молотов і Рібентроп підписали в Москві пакт про ненапад між гітлерівською Німеччиною та Союзом Советських Соціалістичних Республік.

Також відомо, що 1-го вересня того ж 1939 року, себто за тиждень після підписання того пакту, Німеччина, чи, власне, керовані Гітлером, німецькі армії перші напали на Польщу.

Відомо ще, що крім тої частини умови, яку було опубліковано, так би мовити, до загального відома, Молотовим і Рібентропом тоді ж таки було підписано ще таємну угоду про взаємодопомогу та розподіл польських теренів між цими двома — гідними один одного — партнерами. В перекладі на звичайну мову: Гітлер вважав, що за відносно невелику плату (приблизно, одна десята частина Польщі з населенням десь коло чотирьох мільйонів) куплено згоду Кремля — не перешкоджати агресії Гітлера в Західній Європі, та ще й до того — обіцянку допомоги йому в тій його чорній роботі шляхом постачання воєнних матеріалів та харчових засобів, без яких Гітлерові було тяжко зважитись починати велику війну. Кремль же, з свого боку, в особі Сталіна і його “слухняних ребят”, задоволено потирає руки, що, зрештою, після довготривалих зусиль, удалось таки спровокувати ненависні буржуазні країни до зудару. Кожний із партнерів, звичайно, не довіряв один одному і кожний із них вважав, що саме він зробив блискучу операцію.

Після одержання повідомлення про напад Гітлера на Польщу, в Москві виступив по радіо Молотов, і з неприхованою зловтішністю, цинічно сказав, що от, мовляв, і почалась бійка між буржуазними країнами, почалось взаємне кровопускання, ну... а ми, подивимось тепер, як поведеться тим панам, як то вони, ті буржуї, покажуть себе...

На виконання отієї таємної угоди советські армії 17 вересня 1939 року вдерлися через незахищені в той час східні кордони в Польщу, чи як то було тоді сформульовано Кремлем, “простягли руку братньої допомоги західнім братам-українцям та білорусам”.

Нарешті, відомо, що в 1939 і, особливо, в 1940 роках величезні транспорти нафти, бензини, збіжжя, м'яса та іншого — безконечним струмом лилися з ССРСР до Німеччини.

Про хід поставок Німеччині я весь час мав можли-

вість дізнаватись від моїх знайомих, що працювали в цій ділянці, зокрема від інженера М., якого було покликано до війська під час так званої Фінляндської війни і якого було залишено при війську, де він працював як військовий командант одного з залізничних вузлів на так званій Кисво-Ковельській залізниці, що нею переважно йшли транспорти до Німеччини. Одверто зменшити постачання, очевидно, не наважувались — адже всюди були німецькі приймальні комісії, і тому це мало форму саботажу. Інженер М. розповідав мені про те, в який спосіб вони “уповільнювали” проходження транспортів до Німеччини. То “перешкоджала” перевантаженість залізничних шляхів і станцій, то “бравувало” паротягів, то щось “псувалося”, то “несподівано” виявлялося, що в проходячому транспорті вагон ч. 1000 чи 1001 зіпсований, чи що інше. Транспорт ставили на запасні колії, перевантажували з одного вагона до другого і т. д., і транспорт, таким чином, простоявав якийсь тиждень.

— Пускаємо в хід усю свою винахідливість, щоб якось затримати транспорти, — казав мені, сміючись, М., — маємо бо суворий тасмний наказ: за всяку ціну затримувати проходження вантажу до Німеччини.

Такий же саботаж запроваджено було й на Дарницькій (біля Кисва) “м'ясохладобойні”, як розповідав мені мій сусід, жид, що там працював: то “псувались” машини, то не подавалось електроструму, то гурти скоту десь “затримувались” в дорозі і т. і.

Уже влітку 1940 р. почалась, як і все там починається раптово й з натиском, “підготовка мас”, але на цей раз методи цієї підготовки були цілком відмінні. Треба, очевидно, було приховати ці гарячкові приготування від сьгоднішнього друга — Німеччини. Тому за відносно спокійним тоном газет, які намагались засвідчити свої щирі почуття та симпатії до Німеччини, було утворено нові форми масової “обробки” народу. Почалась “кампанія” так званих “доповідів

про міжнародній стан". В кожній установі, підприємстві, фабриці, навіть по житлокоопах, згідно з "бажанням трудящих", щомісяця, а далі все частіше та частіше влаштовуються "на приватне запрошення" колективу робітників, доповіді "о міжнародном положенні". Доповідачі одержували відносно добру винагороду за рахунок профспілки, а іноді й установи. Доповідачів цих надсилав спеціально утворений для того інститут відповідальних доповідачів при ЦК партії.

З осені 1940 р. окреслюється нове явище в житті підсовтських людей — починають масово зникати люди, але на цей раз... за викликом "Воєнкомату" і, звичайно, як правило, вночі, — такий бо, бачите, "сталінський стиль" роботи. Десь в 12 год. ночі до вас приносять виклик — повістку — негайно, або завтра в 6-й год. вранці, з'явитись до Воєнкомату. Випадки нічного зникання людей ставали все частіші та частіші — йшла потаємна мобілізація. В такий спосіб мобілізувались самі широкі кола населення, — брали технічну інтелігенцію, лікарів, робітників, селян. З воєнкоматів людей надсиляли кудись на захід. В такому порядку до грудня було забрано до війська кілька сотень робітників та службовців з наших заводів та з десятків наших ближчих знайомих.

Власне несподіване зникання людей не було для нас зовсім новим явищем. Всі ми добре вже при звичаїлись до того, що, проходячи ранком на роботу, не зустрічаємо когось із своїх співробітників. Такі випадки стали, особливо починаючи з часів "єжовщини" 1937-38 рр., звичайним побутовим явищем. Це значило, що той чи інший бідолаха став черговою жертвою "Чорного ворона", — так звалися в народі чорні, герметично зачинені авта НКВД, які приблизно від 12-ої години ночі до ранку, як ластівки перед дощем, снували по спорожнілих вулицях міста.

Це нове явище — "зникання" на виклик воєнкомату — звичайно, не означало, що припинилась робота

“чорних воронів”, цих невтомних “санітарів” “найдемократичнішої, найвільнішої” соціалістичної країни, — “...где так вольно дышет человек”... Систематично, дбайливо розчищалися ряди “безпартійних большевиків”, — як прийнято було називати весь загаль народ, що не належав до членів комуністичної партії, — “від ворогів народу”. Навпаки — робота цих “санітарів” помітно пожвавилася.

Людина, кажуть, до всього може призвичаїтись, отже, призвичаїлись і до нічних відвідин НКВД. До сить того, щоб після півночі спинилося десь недалеко авто, як “безпартійні большевики” в усіх околицьних будинках схоплюються з ліжок і біжать до вікна — поглянути, де саме спинився “Чорний ворон”. Нервово тичуть у руки схвильованої, напівсонної дружини течку з грішми і якісь мізерні цінності, — як прихований шлюбний перстень або щось подібне. Нервовим, притишеним голосом даються останні поради: “як мене заберуть, то... не плач, не журись, бережи діток” і т. п. Такі сцени відбувалися майже в кожній квартирі середнього совєтського інтелігента, та й не тільки інтелігента. Всі кола “безпартійних большевиків” так міського, як і сільського населення, платили цю данину ненажерливому “отцу трудящихся”.

На початку 1941 року повітря було насичене “війною” до краю. Буквально ставало тяжко дихати. Оповідання совєтських журналів про жахи боїв на полях Франції, повідомлення про бомбардування Лондону — вже не лякали людей. Листи з Франції відомого совєтського хамелеона, письменника й публіциста, Іллі Ерєнбурга, читали з скептичною посмішкою, мовляв — “пиши, тобі за це добре платять!”, — і потрібного враження не справляли.

В своїй щоденній праці мені доводилося зустрічатися переважно з технічною інтелігенцією, менше з робітниками, і часто — з селянством. Всюди панував один

і той же настрій: скоріше б уже починалося, скоріше б уже до якогось кінця.

Якось у квітні 1941 року, під час перерви на обід, у садку інституту зібрались кілька чоловіка лекторів — “своїх”, себто людей, що довіряли один одному. (До речі — явище це надзвичайно рідке). Як звичайно, мова йшла про війну, ділилися чутками, розповідали, кого із знайомих забрано останніми днями до війська, хто “зник”.

— Господи, та коли ж уже кінець цим мукам, хоч би вже починалося, бо задушимося у цьому смороді! — вихопилося в одного з лекторів суміжного факультету, — дуже здатного, працьовитого молодого інженера-гірника: — завжди оглядатись, завжди відчувати на собі допитливий погляд “сексота” — і на вулиці, і в аудиторії під час лекцій... Це вище людських сил!

На лекції я виїздив в третій по обіді. До залізничного двірця мене часто підвозив мій односельчанин-шофер, що працював в одній з установ, директором якої був мій добрий знайомий. Цей шофер в минулому — відомий сільський рибалка, добрий господар, якого викинув до міста голодний 33-й рік. Худорлявий, довгий як верства, з вицвілими очима й завжди скуйовдженою борідкою дядько.

— Всі ждемо — казав він якось у квітні 1941 року, сили немає вже терпіти далі. Вся їхня (совєтська) сила рухне враз. Син мій Клим у війську — біля Дарниці стоїть частина. Позавчора був дома, дак він каже, що всі, крім комісарів та партійців, кинуть зброю, аби тільки почалося. Та й між командирами немало є таких, що в “ліс” дивляться. Мій Клим буде “воювати” так, як і всі інші... “Вольний” (цивільний) піджачок призапасив...

В кінці квітня чи десь на початку травня 1941 року зустрів я добре знаного мені селянина з Германівки (кілометрів 60 на південь від Києва), п. П. Цього бідолашного П. в 1929 р. “розкуркулили”, заслали десь до

Мурманську; за три чи чотири роки він утік із заслання і ось уже кілька років перебивався в тяжких злиднях із фальшивим паспортом. Року 1934 він працював як сторож на підприємстві, де тоді працював і я. Крім того П. я знав і раніше по Германівці, де мав добрих знайомих. Отже, розмовляли ми з ним одверто.

— Чуєте, що я вам кажу, Федоре Петровичу: німці тут будуть, “падлець” буду, якщо за два-три місяці ви їх тут не побачите, — казав він із властивою йому розважністю: ніщо їх (себто совєтську владу) не спасе. Я буваю між людьми маленькими, але знаю, що думають і люди значніші. Весь народ, а особливо селянство, жде тільки, щоб почалося, а там — люди знатимуть, що їм робити... За комісарів, за колгоспи люди не підуть воювати... Вся ця партійна погань, як гнилі груші, розлетиться — і сліду не стане...

В березні 1941 року за людьми стали зникати й автомашини — так вантажні, як і особові. З установ, підприємств, фабрик — автомашини викликалися до воєнкомату з шоферами і більше вже до своїх гаражів не поверталися.

Ще в 1940 році різко розмежовуються промислові підприємства на кілька категорій, за їх значенням для обслуговування війни. Над усім становиться “оборонна” промисловість та виконання “оборонних” замовлень. Установлюються щоденні повідомлення ЦК партії про хід виробництва та відвантажень, щотижневі телеграфні шифровані повідомлення своїх “главків” у Москві через спецвідділи, якими завідують апробовані через НКВД особи.

Догляд та облік виконання “спецзамовлень”, а також складання відомостей виконується спеціально добраними, “засекреченими” також через НКВД, працівниками. Щотижня в ЦК партії відбуваються наради чи, більш правдиво, доповіді господарників про хід виробництва й відвантаження по оборонних замовлен-

нях; ну, й звичайно, тут же відбувається “накачка” господарників.

Одночасно гарячково велось будівництво оборонних споруд на недавно приєднаних на Заході землях. Десятки тисяч інженерів, техніків та кваліфікованих робітників уже з початку 1940 року було мобілізовано і надіслано до нових західних кордонів. Уже з літа 1940 року замовлення для західних зон були поставлені поза всякою чергою на перше місце між так званими оборонними замовленнями.

Анексія Бесарабії й Буковини в червні 1940 року, приєднання до СРСР, “згідно з палким бажанням населення”, Латвії, Литви й Естонії в липні 1940 року, — являючись актами найбезсоромнішого насильства, актами агресії, — одночасно були підготовкою вихідних пляцдармів для майбутньої війни. Нарешті, договір про ненапад з Японією, підписаний 13 червня 1941 року, замикав коло заходів по готуванні війни.

Уже ранньої весни 1941 року потаємну мобілізацію армії в основному було закінчено. Підготовка війни наближалась до кінця. Сотні дивізій в повній готовості присунені до західних кордонів, чекали лише наказу: “вперед!”

Звичайно, Німеччина не могла не знати про ці приготування, і своєчасно зробила потрібні висновки. Уже в жовтні-грудні 1940 року (за англійськими джерелами) Гітлер також почав готуватись до війни з СРСР.

22 червня вибухла війна. Сталось те, чого менше всього очікували в Кремлі: Гітлер випередив свого східного побратима на два-три тижні.

II.

“...МОГУЧАЯ, НИКЕМ НЕ ПОБЕДИМАЯ!...”

“... Єслі завтра вайна,
Єсли завтра паход,
Будь севодня к паходу гатов”.
“Єслі завтра война,
Всколихньотся страна...”

(З советських патріотичних-войовничих пісень).

Уже на весні 1941 року сила-силенна робітників, селян та інтелігенції було в рядах армії десь біля західних кордонів, хоч офіційно, як відомо, мобілізація й не переводилась. Всі були певні, що війна неминуча, і мова йшла лише про термін: коли “Політбюро”, цей фактичний володар Советського Союзу, підійме свою директентську палочку.

Коли, по закінченні навчального року в школах, я намірився вивезти свою родину “на дачу” — в село Стайки, що мальовничо розкинулось на гірському березі Дніпра, кілометрів за сімдесят на південь від Києва, — багато з моїх знайомих не радили цього робити, “бо війна ось-ось почнеться й тоді Бог знає, як воно буде. Краще триматись гурту”. Та воно так і сталося: я вивіз родину на дачу 15 червня в неділю, а 22 червня почалася війна з цією лише різницею, що не “ми” почали її, як того сподівалися всі в партійних та безпартійних колах, а Німеччина, випередивши ССРСР на кілька тижнів.

Мені пригадується відповідь одного з присяжних партійних доповідачів ЦК (прізвище його уже забув) під час одної чергової доповіді про міжнародній стан, — коли хтось із працівників нашого тресту запитав щось відносно характеру теперішніх взаємовідносин між Со-

ветським Союзом і Німеччиною. Було це десь у січні 1941 року.

— Товариші — сказав він — я хочу вірити, що ніхто з вас не обманює себе про дійсне значення умови з Німеччиною. Я гадаю, що серед усіх, що зібрались тут, немає наївних людей, що насправді повірили б у щирість дружби між країною непереможного соціалізму та фашизмом. Але... не будемо про це говорити. Підіждемо ще трошки. Одно мусить бути ясним для нас: взаємне кровопускання, що відбувається між буржуазними країнами, не ослаблює нашої соціалістичної батьківщини. До фінішу ми підійдемо найбільш сильною стороною. Буржуазні країни уже втратили значну частину своїх сил. Німеччина починає задихатись. Ми ж сьогодні стоїмо, повні сил, наготові. І того поки... з нас досить. Про решту подбає Політбюро.

Мені скажуть, що така відповідь якогось невідомого доповідача — не авторитетна. Я також не збираюсь переоцінювати “питому партійну вагу” цього доповідача, та все ж, знаючи до певної міри, “стиль” роботи партійних працівників, знаючи, що навіть найбільший партійний працівник міг говорити лише те, що йому наказано партійним комітетом, я вважаю, що цієї відповіді не можна легковажити, досліджуючи питання про “розв’язування війни”, про умови, які уможливили виникнення війни, про справжніх “Крігсфербрехерів”, чи про тих, хто свідомо спровокував війну та кого ще бракувало на лаві підсудних на Нюрнберзькому процесі, хоч Рібентроп, коли я не помиляюсь, і вимагав від суду посадити поруч із ним ще декого із східних “вождів”.

Цей несподіваний, “зрадницький” напад переплутав, так би мовити, карти советського керівництва, вніс багато замішання й паніки. Вся обстановка перших днів війни свідчить про те, що “напад” був справді несподіваний, хоч советське командування й готувалось до війни багато років і вже, так би мовити, цілком конкретно — більше року. Партійні кола були глибоко пе-

реконані, що війну проти Німеччини почне Союз, і почне її саме “сокрушительным ударом”. Правда, щодо останнього, себто “сокрушительного удару”, то думки в багатьох розходились: ще зовсім свіжі були враження від фінляндського, далеко не “сокрушительного удару”, — цього дивовижного змагання пігмея з советським “велетнем”.

У неділю 22 червня, коли почалась війна, я мав наради в справі дипломного проєктування студентів, і виїхав до Інституту в шостій годині ранку. Біля Бессарабки я побачив, що люди дивляться на групу літаків, які на досить значній висоті летять на Захід. Далеко позаду цих літаків видно димові кільця від розривів шрапнельних набоїв. Це трохи дивувало всіх: чому ж ще й обстрілювати: чи далеко до нещасливого випадку? Всі ми до такої міри звикли до всякого роду військових вправ за останній рік, до майже щоденних “повітряних тривог”, що ні в кого не з’явилось навіть думки, що це вже й є та давно очікувана війна. Лише в Інституті я довідався, що Німеччина почала війну. Студенти були в підвищеному настрої, всі хвилювались, розповідали про нічне бомбардування летовища десь поблизу. Про працю годі було й говорити. Промову Молотова слухали мовчки, стиснувши зуби. Подекуди можна було бачити неприховані зловісні вогники в очах слухачів. Опівдні я вернувся до міста. На розі вулиць Леніна й Хрещатика кинувся у вічі великий натовп людей. Розпитую. Кажуть — німецького шпигуна спіймали. На Львівській вулиці гвалт, галас. — Що? Шпигуна піймали. Ця шпигуноманія шаліла на вулицях півтора-два тижні. Темп її почав трохи спадати лише в липні, коли її заступила шалена паніка та гасло: “Спасайся!”

Я не знаю, чи відбувалися подібні явища на вулицях німецьких міст, у Франції, в Англії на початку війни, але в нас шпигуноманія набрала характеру психічної хвороби. Ось натовп волочить до “міліції” хлоп-

ця, років вісімнадцяти, в якого, мабуть, показався підозрілим широкий “кльош” з незвичайно дбайливо випрасованими складками штанів; там ведуть, підштовхуючи, якогось діда — в кепі польського крою. Були випадки заарештування військових. Багато було комічного, але були й трагічні випадки.

Полювала за шпигунами комсомольська молодь, але мені доводилось бачити в цій ролі й людей старшого віку, очевидно, партійців та “активістів” з міського міщанства. Досить переглянути совєтські журнали та різного роду брошурки-агітки, або послухати радіо-висилання для молоді, в яких незмінно оспівується “бдительность” комсомольців та піонерів¹⁾, як це явище перестане вас дивувати. Адже відомо всякому, що майже три чверти всіляких “ворогів народу”, “шкідників”, диверсантів, фашистських шпигунів і т. ін. спіймали або піонери, або комсомольці. Принаймні, так виходить, коли вірити всьому тому, що пишеться й розповідається для молоді. В такий спосіб ще немовлятам-піонерам прищеплюється “смак” до висліджування один одного, до підглядування за вчинками потенціальных “ворогів народу”, якими, до речі, вважаються всі 200 мільйонів абітурієнтів того велетенського концентраційного табору, яким був і є так званий Союз Советських Соціалістичних Республік.

23 чи 24 червня було видано наказ усім громадянам здати радіоприймачі²⁾. Кремлівська кліка не довіряла, видно, “найщасливішому”, “відданому своїм вождям” народові “квітучої України”. Це було тяжким ударом для багатьох людей: часопис дістанеш не завжди, а щоб почути щось про події в світі, треба бігти за кілометр-два до ближчого радіо-рупора. І головне,

1) “Піонери” — напіввійськова організація дітей, здається від 6 до 16 років, де їх виховують у комуністичному дусі. В 16 років піонерів “передають” комсомолові — союзіві комуністичної молоді.

2) Лише значні члени комуністичної партії мали право тримати приймачі.

ця жорстокість була абсолютно безцільна. Поперше, радіоприймачів навіть у Києві було дуже мало — ледве чи дві-три десятих населення мало приймачі. В менших містах і, особливо, на селах їх було ще менше. Велике село на півтори-дві тисячі дворів, мало, пересічно, один-два приймачі та з десяток так званих детекторних. Приймачів модерних, з короткими хвилями, на яких можна було б чути закордонні передачі, навіть у Києві були буквально одиниці, і то переважно у значніших партійців, та вже зовсім рідко у “фахівців”, себто в більш заможної частини совєтської інтелігенції, та в людей, що мали добрі зв'язки в Універмагах. (Універсальних магазинах). Правда, в 1939 році, коли було “простягнуто руку допомоги західнім братам”, багато модерних приймачів було звідти вивезено, як “трофеї”, але ж це знову було в руках партійців та енкаведистів. Найбільше ж поширені приймачі, так звані “С. І.” та “Комсомолец” давали можливість, в умовах Києва, слухати Київ, Москву, рідко Харків та Ленінград. Дуже рідко взимку пізно вночі можна було чути Берлін, Софію. Отже, наказ про здачу приймачів був абсолютно безцільною, ще одною зайвою образою населення. Цей наказ іще раз продемонстрував ту “теплу”, “сердечну любов” та “взаємне довір'я”, яке, якщо вірити совєтським часописам та ухвалям різних партійних з'їздів та пленумів, існувало між совєтським народом та його “вождями”.

24—25 червня виявилась нестача хліба, з'явилися кілометрові хлібні черги. В ці ж дні появились перші біженці із “звільнених” недавно західньо-українських земель. Втікало, звичайно, не “звільнене” населення, а совєтські урядовці з своїми родинами, старшини, енкаведисти, якими так рясно було обсаджено “звільнену від капіталістичного ярма” Західню Україну.

Цілковита розгубленість, що межує з панікою, визначається уже з перших днів війни. І це в Києві — столиці УРСР (Українська Совєтська Соціалістична Ре-

спубліка), — який відстоїть від тодішніх кордонів на Сяні десь не менш як за п'ятьсот кілометрів. За тиждень ця паніка охопила всі керівні кола — від урядових верхів до районових, партійних комітетів. Уже в перших днях липня в Києві панує цілковитий хаос. Складається враження, що ворог уже тут, безпосередньо на підступах міста. Все це посилюється найнеймовірнішими чутками, що передаються від одного до другого, в тому числі і партійцями. В тих “найновіших” повідомленнях, що їх переказували довірочно, “на ухо”, розповідалось про повітряний десант в Ірпені (24 кілометри від Києва); що на Житомирському шосе, за Святошином, з'явилися німецькі танки — та інші страхотливі “новини”.

Повідомленням московського радіо та советських газет ніхто не вірить. Звіти з фронту говорять про численні перемоги, про хоробрість окремих бійців та командирів. Але про справжній стан можна лише догадуватися по тому, що місця, про які згадується в цих повідомленнях, лежать з кожним днем далі та далі на схід від західних кордонів. Ці зведення штабу фронту дуже нагадували уривок із приписуваного командантові Порт-Артура, генералові Стесселю, повідомлення: “...наші хоробріє вайска атходят, у в л е к а я за собою протівника”.

По місту мчать вантажні авта з заходу, з “фронту”, доверху переповнені пакунками, куфрами, вузлами, на яких сидять стомлені, перелякані люди. Між цими біженцями досить рясно вкраплені малинові кашкети НКВД-истів та військова уніформа старшин. Це НКВД-исти та советські офіцери рятують свої родини та при тому й... себе. Ширяться оповідання, що у звільнених від буржуазного польського ярма землях Західної України не все гаразд. Ці “невдячні” люди стріляють із вікон, з дахів, із перелісків — на своїх “благородних визволителів”. Пізніше мені довелося багато

чути від самих червоноармійців про “ганебну” поведінку цього “невдячного” народу.

Уже в перших днях липня значніші партійні робітники Києва почали вивозити свої родини на Схід, за ними — менші, а там — і дрібнота з районних партійних комітетів потяглася за ними. Отже все, що мало якусь можливість, втікало на Схід. Але я мушу оговоритись: “все” — це значить партійні робітники, військові, енкаведисти. Цивільні — себто безпартійні люди сиділи по своїх мешканнях, чи то пак, по своїх кімнатах (мешкання на дві-три кімнати мали лише партійці, і то тільки значніші; для безпартійних — це було дуже рідке явище). Вони, загадково посміхаючись, заглядали до вікон, не завжди, правда, ризикуючи наближатись до них, щоб часом хто не побачив. Всі турботи цієї безпартійної маси були спрямовані на те, щоб десь щось добути з харчів та якось зберегтись, щоб не бути вивезеними на Схід, або не потрапити на копання шанців.

Що саме викликало цю безсоромну паніку, не можу сказати. Я був досить далеко від керівної верхівки. Дехто з моїх добрих знайомих та приятелів — членів комуністичної партії (колишніх боротьбістів), які посідали високі становища в советському українському уряді й були безпосередньо зв'язані з московською окупаційною верхівкою в Києві, — в 1937-38 рр. були або знищені, або заслані — одні в Сибірські хащі, другі — невідомо куди; один сам застрілювався, щоб не датися в руки НКВД; дехто з приятелів був “відряджений” (?) десть до Казахстану. Отже, почути щось із перших, так би мовити, джерел, про настрої верхівки я не мав змоги. Я міг лише спостерігати, що діється в місті. Загальною думкою людей, з якими доводилось мені говорити, було, що головну роль у виникненні цієї паніки відіграли, безперечно, самі вищі владарі. Стільки ходило казкових оповідань про неймовірну потугу німецької армії — і саме в партійних колах, — стільки

оповідалося в цих доповідях про звірства СС-військ (в газетах про це не писалось, бо “дружба” з Гітлером зобов’язувала все таки), що це не могло залишитись без певного впливу. Складалося враження, що тут присяжні оратори чи доповідачі, як то кажуть, “передали кути меду”. У всякому випадку треба констатувати, що паніка від верхів блискавично передалась до партійних мас і утворила неймовірну плутанину.

Цей тваринний жах, цей безсоромний, хоч ніде і не написаний у наказах і декретах тих днів, лозунг “спасайся” і “збагачайся, коли маєш до того нагоду”, — став отим “осиковим кілком”, що його власними руками вбили в свій авторитет советські вожді. Ця паніка керівних верхів не могла не знайти відгомону в масах і, справді, — підсиливши ті настрої, що панували в широких колах населення, — вона набрала лише інших форм, а саме: небувало-масового дезертирства. Неявка покликаних мобілізацією резервістів набрала масового характеру. Я добре пам’ятаю японсько-російську війну, яка, як відомо, була дуже непопулярна в народі; я не менш добре пам’ятаю першу світову війну. Пробувши три роки на фронті, я добре знаю настрої солдатських мас, — але чогось бодай здалека подібного — мені не довелося ні спостерігати, ні чути.

Ця паніка, — а її заперечити ніхто не посміє, — її бачили десятки мільйонів людей в Україні (що робилося тоді в російських областях, я не знаю), — виявила низеньку душу “високих” советських керівників. Саме тут, в час грізного іспиту, виявилася справжня природа цих всемогутніх владарів. Так веде себе ватага розбишак низького ґатунку, коли посеред бенкету на місці злочину хтось крикне: “поліція!” Крапці бо бандити мають також певну самоповагу й бодай свою, бандитську “етику”.

Мимоволі пригадуються картини, свідком яких мені довелося бути в Німеччині, на захід від Одри (Мускав), в січні—лютому—березні 1945 року. І тут

лавою сунув німецький нарід на захід. З тою лише різницею, що той безконечний похід, який мені довелося спостерігати, відбувався кілометрів за 30—40 від фронту, та що вал той складався переважно, або й виключно, з жінок, дітей та старезних дідів. Все це — німецькі селяни, міщани та інтелігенція, без розбору стану — багаті й бідні — всі одним гуртом. Між ними досить рясно можна було бачити і нашого брата — Остарбайтера³). Навантажені своїми злидненими пожитками, вони крокували в тій же ляміні. Погода в той час була дуже погана — морози, снігові завірюхи. Цей сумний похід посувався зосереджено-мовчки, спокійно, терпеливо чекаючи, коли передні підводи чомусь спиняться. Їхали переважно возами — отими німецькими велетенськими кованими возами, роверами, відомими німецькими ручними та дитячими візочками; їхали кіньми, биками, коровами; бачив я й кілька собачих упряжок, подекуди автотягачі волочили за собою по три-чотири вози. Ось молода німкеня на ровері: спереду, біля руля, кошик із дитиною, ззаду, на багажнику, — куфер, на ньому друга, старшенька, дитина, в сидлі — мати. Кожних п'ять-шість кілометрів — харчувальні пункти, так звані “Квартірштелле”. Люди заходять погрітись, поїсти гарячої супи, випити кави. Дається всім без розбору; тут же спочивають і харчуються остарбайтери. На дорогу, особливо дітям, дають “бутерброди”. Військових не видно, — вони за своєю “військовою” роботою на фронті; лише інколи промчить авто з штабними, мабуть, офіцерами та промаршує рота чи батальйон фолькс-штурмістів з карабінами та фавст-панцирами на плечах.

Не можу також не відмітити того, що мені довелося спостерігати в днях падіння Німеччини. Коли Гітлер покінчив самогубством, був я в Фрайберзі (на півден-

³ Остарбайтер — східний робітник. Так називали привезених насильно з теренів Советського Союзу, переважно з України, для роботи в Німеччині.

ний захід від Дрездена); в дні ж капітуляції — 7—8 травня — в Авсігу (Судети). Абсолютний спокій, всі на своїх місцях, всі зайняті дорученою кожному роботою. В “ратгавзах” (магістратах) чинно працюють, дають одвідувачам довідки, видають харчові картки для втікачів, по місту розвозять продукти, крамарі вдівають усе, що вам належить за вашими картками... 7 травня в Авсігу ми взяли все, що нам належало за одержаними у Фрайберзі місячними харчовими картками. В Фрайберзі ж мені довелося вперше побачити черги. Це мануфактурні, одягові та взуттєві магазини видавали, очевидно, все, щоб не дісталось росіянам.

Таку разючу протилежність не можна забути.

* * *

Мобілізовані резервісти пішки виряджались на схід у напрямку Полтава - Харків. Таким же порядком було “мобілізовано” й пішки виряджено на схід більшість молоді з вищих та середніх учбових закладів; так само “мобілізовано” й пішки виряджено на схід дітей від десяти до п'ятнадцяти років із так званих шкіл фабричного навчання та ремісничих шкіл, до яких, як відомо, за наказом центрального уряду, примусово було забрано сотні тисяч дітей так міських, як і сільських. Всі ці мобілізовані переходили мостами через Дніпро й залишались цілком напризволяще. Харчування в дорозі було організоване дуже зле, або, більш правдиво, ніяк не організоване: бідолашні “мобілізовані” пробивались Божим ім'ям. Два юнаки — сини моїх добрих приятелів, — що їх було також пішки виряджено до Харкова, розповідали мені про свої злигодні. (Як і інші, вони також утікали, і з кінця липня до приходу німців переховувались у Києві). За день-два мобілізовані резервісти та всяких родів молодь починали розбігатись. Силу таких втікачів можна було бачити по всіх дорогах і межах Правобережжя. Я сам, живучи з 10-го липня в селі, на власні очі бачив десятки таких 12-15-літніх “дезертирів”, які пробірались до своїх

матерів. Декілька таких “дезертирів” у липні підночували й годувались у нашій хаті.

* * *

Першого, чи другого липня, себто десятого дня від початку війни, в усіх установах Києва було одержано розпорядження — спалити всі архіви (ділові канцелярські справи за минулі роки) аж до року 1940. За роки 1940 - 41 — відібрати важливіші справи, а решту також спалити. Архіви палили за певним ритуалом: зносили все до кімнати спецвідділу, де операцію палення виконували приставлені до того люди, під доглядом начальника спецвідділу та директора тресту. Все місто вкрилося попелом, що вилітав із усіх димарів у вигляді згорілих клаптиків палеру й осідав на пішоходи, на одягу людям так, що йдучи в білому одязі, ви ризикували забруднити його сажою. Вітер підіймав цей попіл і носив його вулицями, як чорні хмари. Одним словом, щось подібне до Помпеї — міста під попелом. За два дні — новий наказ: залишити тільки найважливіші справи, решту спалити! П'ятого липня одержано наказ звільнити з роботи всіх службовців та робітників, видавши “вихідну” допомогу в розмірі місячного утримання; бухгалтерські документи спалити. Оскільки ж в наказі не було визначено, за які саме роки, то всі грошові документи до останнього дня було спалено; принаймні так зроблено в нашому тресті та в трьох-чотирьох відомих мені установах. Головні бухгалтери установ та заводів, разом із своїми директорами, валом посунули до державного банку одержувати гроші для розрахунку з робітниками та на витрати по евакуації. Гроші видавав банк незалежно від стану рахунку того чи іншого клієнта. Грошова ляміна заповнила місто. Почались жажливі зловживання, головний бухгалтер стає героєм дня, директори потирають руки... Робота, звичайно, всюди припинилась. Розраховують робітників. Одним видається лише заробітна платня за відроблений час:

— Ти ж евакуюватись не будеш, — суворо відповідає директор на здивовані запитання.

Іншим видається, крім зарплати, установа на наказом допомога в розмірі місячного утримання, третім — допомога в півмісячному розмірі, — сваволя жажлива, скаржитись нікуди й нема кому.

6-го липня, більшість установ та підприємств вже ліквідовано, людей звільнено. Залишилися працювати, власне, тільки установи міського самоврядування, які не припиняли роботи до приходу німців. Більшість важливих заводів почали демонтувати й гарячково вивозити. Чого не можна було демонтувати, те псували — розбивали. Робітникам заводів, особливо більш кваліфікованим, запропоновано виїздити, разом із заводами, коли вірити чуткам, десь за Урал. Частина робітників було вивезено в такий спосіб, але переважна частина розбіглась; дехто з останніх, мабуть, люди з міцнішими нервами, зголосились евакуюватись і, одержавши місячну допомогу та допомогу на евакуацію, також зникли.

Трест, у якому я працював, також закритися 7-го липня. Деякі з архівів передбачали відправити до управління “Главка” в Москву одним півторатонним вантажним автотранспортом. Директор — член комуністичної партії номенклатури ЦК, Г. Романкевич, не настоював на тому, щоб хто з нас, відповідальних робітників, евакуювався. Можливо тому, що він сам, його заступник, жид, з трьома членами родини, і ще один партієць, також жид, з двома членами родини — мали їхати до Главка, автомашини ж була тільки одна, а річей, треба гадати, у наших партійців було немало, — отже, причину такої м’якості до нас, фахівців, можна зрозуміти й виправдати. В годині шостій-сьомій вечора, коли закінчився останній день нашої советської роботи, вертаючись додому, ми невеличким гуртком — директор, його заступник, я та ще один із так званих “відповідальних” робітників, вирішили “на прощання” зайти

тора Рудики, в сосняку, криниця. Тут сила люду — підобідують, відпочивають, гомонять. Спинився й я відпочити.

— Дак на село, — каже рудий, висушений до останньої можливої міри, дядько, в драних штанах, прив'язаних до ніг мотузками, великих для нього, гумових калошах. — А забули, як у 32 та 33 роках гнали нас із міста, коли ми голодні приходили купити хліба, коли ми віддавали добру льняну сорочку чи вовняну спідницю за буханець хліба? Забули, як ганяли нас із хлібної черги, — мовляв, “зеленівці”, бандити, робити не хочете... “В колхозі — робити”, а тепер — до села?...

— Е, чоловіче, ми самі тоді ходили до Києва по хліб, — озвалась молодиця, що з десятилітнім хлопчиком і величезним клунком йшла поперед мене. — Виносили все, що було: і спідниці, і рушники, і наміста та хрестики. Батька й матір та двоє дітей поховали в тридцять третьому... А потім кинули все, та ось уже шість років у Києві поневіряємось — чоловік у гавані, а я на поденній. Тепер роботи не стало, їсти нічого, то й ідемо додому — в Жуківці (село біля Трипілля)... Десь мішок картоплі запрацюємо — щоб не вмерти.

— Та я не про вас кажу, а про тих, других, — озвався рудий дядько, — ідіть, ідіть, ми вас нагодуємо... вже недовго чекати...

В голосі цього понурою, висушеного за життя, дядька було стільки затаєної ненависти й погрози, що в мене мороз пройшов по спині. Цей також, видно, як у нас кажуть, добру чару випив. А таких мільйони — обідраних, до краю виснажених, голодних громадян “квітучої, соняшної України”.

Трипілля минув я ще за сонця. Піднявся з містечка нагору, до крайніх хат і... жажнувся: чи можливо це? Весь отой величезний лан від Трипілля до Халепських гір, що поріс із правого боку вівсом, а з лівого — пшеницею, укритий гуртами скоту. Пшениця й овес значною мірою вже збиті — витолочені худобою. Я не

міг того збагнути: що це? “Диверсія ворога” під час війни, коли кожна зернина повинна бути на обліку? Та й де ж це у трипільчан і халепців стільки скоту набралось? Та я ж добре знаю ці голі придніпрянські села...

Поки я перейшов через першу халепську гору, зовсім стемніло, та й сили вже не вистачало: адже за день я пройшов більше 60 кілометрів. Ночувати зайшов до нашого доброго знайомого і приятеля по полюванні, селянина М... Тут справа відразу роз’яснилась. Господар розповів мені, що районова влада наказала все знищити: реманент, посіви, а всю худобу — зігнати на лівий берег Дніпра. Я знав ще в Києві про відомий “наказ товариша Сталіна від 3 липня 1941 року”, але мені і в голову не приходило, що саме в такий спосіб цей наказ виконується, що це й є перші прояви відомої “політики спаленої землі”, яку, сказати до речі, переводилось лише в Україні, або, більш правдиво кажучи, про застосування якої в російських областях Союзу мені не доводилось чути.

Після вечері зайшли два сусіди. Розговорились.

— Отож як бачите, — каже мій господар, — хліб — знищити на корні в полі, реманент — теж знищити, худобу — зігнати на лівий берег Дніпра, ну, а що з людьми? Про людей нічого не кажуть...

— Чому ж не кажуть, — озвався сусід К..., — кажуть і про людей: хіба ж ти не чув наказ: всім чоловікам, ще не покликаним до війська, та молоді виряджатись також на лівий берег...

— Та це я чув, але не чув, на кого залишають жінок та дітей покликаних до війська резервістів... Та на колгоспних полях, виконуючи п’ятирічки та сплай що ж робити з нами — старшими, адже й ми люди, адже ми загубили свої сили та передчасно постарілись чуючи позики. Чого ж нас не “вакуїрують”? Забрали коней і скот, вози порозбирали, — на чому ж повезеш дітей та клумак картоплі для них, щоб не померли?...

Чи не на плечі забрати п'ятеро синових дітей?... Та й мати ж хвора... Нащо ж наказано все знищити, що ж будуть діти їсти? За що ж тоді повинні битись наші сини?

— Е-е, мій друже, — вступив у розмову третій, — ми нікому непотрібні. Ми гній, на якому будують комунізм. Нас дуже жаліли, коли в колгоспи заганяли?

— Гинь тут, — от що сказала нам та дітям червоноармійців робітничо-селянська влада...

— Ні, люди, треба самим про себе дбати. Чули, що робиться в інших селах? Те і нам треба робити, бо загинемо й ми і наші діти. Треба розбирати, що ще залишилося в колгоспах, та ховати. А почнуть переорювати та косити хліб — треба братись за кілля та боронитися...

Ранком удосвіта я рушив далі. Підходячи до села Стайки, кілометрів за десять від Халеп'я, я побачив юрбу людей. Тут же, недалеко в пшениці, стояло три трактори. Спинився закурити. Питаю, що сталося.

— Та ви ж послухайте, чоловіче: оце виїхали тракторами приорювати пшеницю. Чоловіків забрали на фронт, а посіви нищать... Подумайте, чоловіче, а що ж ми дамо дітям їсти?

— Були б знищили святий хліб, гемонські душі, — озвався сивий, в солом'яному брилі й білих полотняних штанах, босий дідусь, що стояв біля натовпу, — та пособили, спасибі їм, баби. За півгодини збіглося сотень дві-три жінок і посунули на трактористів. Постягали їх із тракторів, перед кожним трактором полягало по кілька жінок із дітьми, — кричать: “не дамо! тільки через нас поїдуть!” Що тут було... Роківиче. Не пособили ні міліція, ні косма...⁴⁾

У царині стоїть застава — чотири дідусі з ковінками.

— Та що це, Федоре Петровичу, може пішки з Києва?

⁴⁾ Комсомольці.

— Авже ж, — кажу, — пасажирське сполучення більш не існує. Всі пароплави зайняті евакуацією.

— Про яку це евакуацію ви кажете? Адже від Києва до кордону яких 500—600 кілометрів, й ворога ж, як казав Ворошилів, ми “будемо бити на його території”, а ви про якусь евакуацію?... — питає дід Федір з неприхованою глузливою посмішкою.

— А ти не розпатякуй лишнього, — озвався мій сусід, — сказано тобі стерегти дезертирів та затримувати диверсантів, то й “сполняй”, що тобі велять.

Сідаю біля “застави”, що дуже нагадувала давно минулу “Зеленівщину” (повстанський рух під час завоювання України московськими більшовиками в 1918-1919 рр.). Тоді так само на царинах стояла сторожа з дідів, а молодь і дядьки були “на фронті” — в лісах та балках. П’ять-шість дідів із вилами, — хто з добрими дубовими чи грабовими, а хто (зрідка) — з залізними, трійчатими. Коси ж приправлені навсторч до держаків, залізнi вила та сокири теж були “на фронті”, як наймодерніша зброя “зеленівських” загонів, що вийшли на смертельний бій із “куминою”. Отож оцією, переважно “холодною”, зброєю (рушниць та кулеметів було обмаль) проведено було відомий бій із комсомольським полком (десь коло 4000 київської жидівської молоді), який закінчився цілковитим знищенням усього полку, за виключенням, здається, одного — ушавленого Міші Фастовського. Бій цей увійшов в історію большевицької боротьби під назвою “Трипільська трагедія”...

Та це, як кажуть, “не по суті даної справи” і спинятися на описанні тієї “трагедії” не буду.

На запитання, що діється в Києві, що там чути про німців, відповідаю обережно.

— Та ви не “скісняйтесь”, — каже мені сусід й приятель по рибальству, — тут, як бачите, нікого лишнього немає: я, дід Б...а, дід Федот та Т...й.

Розмова пожвавішала. Розповідаю про свої вра-

ження, про те, що діється в Києві, про втікачів із Заходу — советських урядовців.

— А в нас, знаєте, дива, — загомоніли один перед другим діди, — колгоспу вже немає... Запаси хліба з “инбарів” люди розібрали. Клуначками все рознесли, — що ви думаєте: сила народу і всі голодні... Скот із колхозного двору, свиней — теж розібрали. Як тільки почали розбирати скот, з'явився голова колгоспу з комсомольцями й почали свиней убивати. Але люди силу свиней живими розібрали. Кінець колхозові. Слава Тобі, Господи!

— Увечорі на колхозному дворі почали нищити реманент — сівалки, плуги, культиватори, навіть на боронах зубці збивали. На жаль, люди пізно довідались, і більшість реманенту знищено...

Я розказав, що бачив на Трипільських-Халепських полях.

— У-у, гемонська душа! Приходить, проклятим, кінець! — вихопилось у мого сусіда Т...

— Та полегше, Т..., ще трохи рано, почекай...

Про “приказ товариша Сталіна з 3-го липня” люди вже чули.

— Дак оце так залишає нас “родіна” — на голодну смерть, — додавити тих, що не померли в тридцять третьому... Та люди знають уже, що їм тепер робити...

Ці жахливі прояви сталінської “політики спаленої землі” мені довелося бачити та відчувати на собі ще багато разів, — весь час, поки советські армії не відкотились далеко за межі Київщини.

Дома схвильована родина розповіла докладно про події в нашому та в сусідніх селах.

* * *

Спроби застосувати названий “наказ тов. Сталіна від 3-го липня” на селах — приорювання тракторами хлібів у полі на корні, витолочування ланів пшениці табунами скоту, що його з усього Правобережжя зганяли за Дніпро, спроби вивезти запаси зерна з колхоз-

них зерносховищ та свиней і скоту з колхозних фарм, — придніпрянське селянство зустріло відкритим спротивом. Уже в першій декаді липня переважну кількість колгоспів у придніпрянських селах було розгромлено, а зерно, свиней, дрібний скот та птицю розібрано селянами. Заводіями всіх цих розгромів найчастіше були жінки. Місцева влада була безсила припинити цю сваволлю.

В полі та вечорами по кутках, не ховаючись, велись розмови, що ось, нарешті, “прийшов кінець советам”, що з німцями йде “український уряд на чолі з Винниченком”, що, “як прийдуть німці, зараз буде утворено українську армію” та що народ, “як один”, стане на захист своїх кордонів.

За кілька днів приїхав мій знайомий, п. Паляниця, родина якого теж відпочивала в Стайках, і розказав, що Київський ломбард вивозять на схід. Чекати не можна було й години: все, що було в нас кращого з одягу, в тому числі й увесь зимовий одяг, було здано на літо на схованку до ломбарду. Того ж таки дня я вирушив на пристань, щоб спробувати виїхати пароплавом до Києва. Там я звернувся до знайомого начальника пристані по допомогу. Він пообіцяв “посадити” на пароплав, що мав у службових справах спинитися в Стайках. Просидів я на пристані годин п’ятнадцять; нарешті, в годині десятій ранку другого дня прибув пароплав. Пасажирів він не брав, але начальник пристані додержав таки слова й мене “посадив”. День був чудовий. Їхав я на верхній палубі. Вниз по Дніпру весь час проходили пароплави — то з вантажем, то набиті людьми до крайньої міри. Пройшов пароплав із двома великими баржами на буксирі. На пароплаві й баржах повно людей, на деках барж — добротні куфери, собаки на ланцюжках, народ — не розібрати який, та все ж пасажирі — не звичайні смертні.

Вище Трипілля зарясніло на лівому березі: куди не кинь оком — всюди рогатий скот, вівці, кінський

молодняк, телята. Ось на мілині Дніпра лежить корова, що втонула; там, далі, двоє свиней прибило до берега; он-де, біля кручі, несе на хвилях величезну тушу вола... Ось посеред Дніпра великий острів, на ньому штук двісті волів, корів, телят. Острів, видно, був густо вкритий лозою. Тепер він цілком голий, лише видно білі дубчики — рештки від з'їденої скотом лози. Од лівого берега острів цей відділено протокою, метрів на 200. Скот, що його, видно, нагнали з правого берега, доплив до острівця й отаборився тут, — усе, що міг, з'їв, тепер стоїть, понуро дивлячись перед себе. Ось на мілині знову теля, прибите водою; далі колишуться на хвилях також утонулі двоє овець. Біля Вишеньок, під крутим торчовим одрубом піскового берега, збилися в купу півтора десятка овець — живих. Попритулялись до піскової стіни й через плечі дивляться своїми великими, мабуть, повними жаху, очима на пароплав, що проходить мимо. Ось налетіли буруни від пароплаву й з піною розбиваються об берег. Багатьох із тих овець хвиля збила, кілька штук відірвалось від берега й поплило водою; деякі силкуються зіп'ятись на берег. Торчовий приступок берега кілометром нижче кінчається; отже, коли б не цей варварський спосіб переправи бідолашних тварин, який практикували гонії, — цих непотрібних жертв було б сотні разів менше. Тисячі голів худоби тижнів два-три плили, похитуючись на хвилях, поки не приб'є їх десь до мілини або до берега. Це теж один із проявів "політики спаленої землі". Скот забирали в селах усього Правобережжя й гнали сотні кілометрів до Дніпра. Там наганяли його в ріку: "пливи, мовляв, на волю Божу" до лівого берега. Самі ж гонії, як мені потім розповідали, на тому вважали своє завдання закінченим і вертались додому: кожен боявся відірватись від своєї родини, від свого села.

Мені казали, що було визначено людей, які мали турбуватись долею скоту, перегнаного на лівий берег Дніпра, але їх не було. Ніхто цієї роботи не контролю-

вав. Начальство металося в безмежному страху, вивозило свої родини, своє майно, а разом і своїх собак, часто-густо, як мені довелось бачити в Києві, навіть п'яніна й вазони з квітами (на автомашинах). За гоніями скоту нікому, очевидно, було доглядати. Скот заганяли в річку, скот плив по Дніпру, часто тонув, а якщо щастило — перепливав на лівий берег і відпасався на лівобережних луках. Або, перепливши до першого ліпцю острівця, пасся там, поїдав усе до цурки і, коли їсти вже було нічого, виголодавшись, плив далі до твердої землі — до лівого чи до правого берега.

Весь шлях до Києва був усіяний отим “соціалістичним добром”. Під'їжджаючи вже до Києва, нижче Корчуватого, я бачив кілька сотень корів, які безуцвавно ревли, очевидно, вимагаючи від людей, щоб їх подоїли. Але навколо не видно було ні лялечки.

До речі: переважна кількість того скоту кінець-кінців опинилась у німецьких руках, хоч лівий берег середнього Дніпра були зайняли німці лише в останніх днях вересня і на дальшу евакуацію скоту вглиб країни совети мали більше двох місяців... Отже, очевидно, так і не знайшлось кому подбати про долю зігнаних на лівий берег Дніпра сотень тисяч голів скоту.

До Києва треба було пройти через два понтонні мости. Біля першого ми простояли години дві-три, поки розвели моста; біля другого нам сказали, що міст сьогодні вже не буде розведений. Наш пароплав, пришвартувавшись метрів за сто до мосту, став на ночівлю. Повітряного нальоту цієї ночі на мости не було, отже, переночувавши спокійно, — в восьмій вранці я був у Києві.

Дома мені сказали, що вже тричі приходили з телефонної станції, щоб зняти мій домашній телефон. Вчора хотіли виламати двері — ледве відговорили. Залишив сусідам ключа від кімнати для цих телефоністів, а сам помчав до ломбарду. Натом був великий. Розмови у “черзі” жахливі: кажуть, що, не оповістивши насе-

лення, вже третій день вивозять ломбард десь на схід.

За години дві дійшов я до каси. Переді мною двом громадянам сказали:

— Речі ваші вивезені до Харкова. Бережіть квитанції — після війни одержите.

Якась чепурненька молодичка біля сусіднього вікна каси просить видати їй, здані під заставу, золоті речі. Їй відповідають, що золоті речі всі вже вивезено — і теж:

— Бережіть квитанцію. Одержите після війни.

Схвилюваний, я здав свої квитанції. Та й було чого хвилюватись: усі маєтки підсоветського чоловіка — це його одяг, його хатні речі. Рідко хто мав незначні цінності у вигляді золотого шлюбного, ще з царських часів, персня, або якоїсь броші. Золота й срібла в людей майже не було: чого не забрало ГПУ у часах “золотухи”, це віднесено в “Торгсін” за голодних років.

Виходить службовець, називає моє прізвище й запрошує йти одержати речі. Одержавши всі мої достатки, зв'язав я їх у величезний клунок і щасливий пішов додому. Моє щастя пояснюється, очевидно, тим, що я здав їх дуже рано — десь на початку травня. Отже, речі були у віддалених камерах і їх не встигли ще вивезти. А більшість людей вертались плачучи. Пограбовано. Безсоромно пограбовано серед білого дня десятки тисяч киян.

У місті — ті ж картини: біганина населення по продукти й пропасниця евакуації серед партійних. Біля Андріївської церкви влаштовано, здається, головний евакуаційний пункт для втікачів із Заходу. До краю навантажені авта що-хвилини прибувають із Заходу, інші відходять на Схід, за Дніпро. Машини, машини без кінця, тисячі машин рятують “красних” командирів — советських офіцерів, їхні родини та майно. І це при тій жахливій бідності на автотранспорт, що є характерною для ССРСР, годі, коли на фронті так потрібна кожна автомашина...

Бачив декого з знайомих. Головний бухгалтер великого заводу, де працювало коло 1,200 робітників, розповідав мені, що директор заводу — прізвище його забув — звичайно, член партії, одержавши досить значну суму для розрахунку з робітниками, сплатив установлену вихідну допомогу лише декому з них, — переважній більшості робітників допомоги не видано. 10-го липня цей “ентузіяст” звільнив решту службовців, між ними й головного бухгалтера, спалив усі грошові документи, доручив технічному керівникові догляд над заводом і, повантаживши своє особисте майно на заводське авто, разом із родиною та кругленькою сумою неспланих грошей, десь коло 70,000 карбованців, від’їхав на Схід. Вже після приходу німців до Києва мені довелося зустрічати декого з робітників того заводу, які скаржились, що директор “зажилив” їхні гроші.

Професор Г..., добре знаний мені з Н-ського науково-дослідного інституту, радив не затримуватися в Києві: тепер посилено полюють за технічною інтелігенцією і силоміць вивозять на Схід, залишаючи родину напризволяще. Так само гарячково виловлюють усіх більш-менш відомих українців та взагалі “національно-підозрілих” і ув’язнюють. Всі тюрми та льохи НКВД переповнені.

Другого дня одвідав я один із заводів нашого тресту. Демонтаж устаткування наближався до кінця. Практично такий демонтаж зводився до варварського нищення машин та станків: багаточисленні дрібні частини машин звалювались на відкриті вантажні вагони і так незмащені, неприкриті, везли їх десь за Урал. Частини одної і тієї ж машини потрапляли до різних вагонів, навіть до різних потягів. На моє завваження старший механік заводу А..., знизнувши плечима, відповів:

— Однаково ж усе пропало: коли що й поїде до Уралу, то все одно це буде лише металевий брух.

На інших заводах демонтаж відбувався в таких же умовах. Що було важке — нищили на місці. Отже, припустити, що устаткування вивозили, як металевий брук, також не можна. Злочинно-недбале ставлення до дорожніх імпортових машин треба пояснити лише цілковитим советським безладдям та свідомим саботажем.

Було ясно, що влада гарячково готується до здачі міста ворогові. Одночасно Київська радіовисильня щодня кричала, що “Київ був, є і буде советський”, що Києва не буде здано ворогові, — але ніхто тому не вірив.

Застосування “наказу тов. Сталіна від 3 липня 1941 р.” не всюди відбувалось однаково. В Запоріжжі, наприклад, більшість заводів, яких там, до речі, дуже багато, висаджено в повітря, в тім числі й міський хлібний завод. При чому останній було висаджено під час роботи, разом із робітниками, що там працювали. Тоді ж було висаджено в повітря великий будинок, в якому містилась хлібна крамниця. Під час вибуху попід стінами того будинку стояло коло сотні людей — хлібна черга — які чекали на одержання хліба. Про вибух не було попереджено людей і значна частина із цієї хлібної черги загинула під час вибуху.

Про подробиці цього нелюдського злочину мені розповідала в 1945 році в місті Бамберґ лікарка С...

— “Було це напередодні вступу німців, коли не помиляюсь, 3-го жовтня 1941 року, — казала пані С. — В місті гарячкова евакуація. Дочка нашої знайомої, — дружина інженера К., якого в 1938 році було заслано в далекі табори Сибіру “без права листування”, — Су-санна стояла в цій черзі. Несподівано наступив вибух. Значна частина тих, що чекали на хліб, загинули під уламками будинку. Населення міста негайно почало рятувальні операції. Між врятованими була й донька інженера К. Під час вибуху стояла вона ліворуч від входу до крамниці. Дверима, що їх вирвало під час ви-

буху, її притиснуло до цоколя будинку й присипало уламками. Там її й відкопали, тяжко поранену”.

Частина комуністів, які виїхали з міста в останніх хвилинах, потрапили до німецьких рук.

Коли на допиті німецький командант запитав одного з тих сталінських молодчиків, нащо вони знищили потрібний для місцевого населення хлібний завод, цей відповів:

— Я діяв відповідно до наказу товариша Сталіна..

— Але нащо, разом із заводом, ви знищили кілька сот людей? Ви ж мали ще час попередити цих людей та робітників? — запитав командант.

— Це не наші люди. Совєтські громадяни всі пішли на Схід. Ті ж, що залишились тут, чекали вашого приходу. Отже, це в а ш і люди.

Але уславлене совєтське безладдя перейшло всякі межі, а виконання “наказу товариша Сталіна від 3 липня 1941 року” набрало найжахливіших, мабуть, форм під час знищення Дніпрогесу (Дніпровська гідро-електрична станція). Німецьке військо в тому часі було ще на правому березі Дніпра, в районі Нікополя та Кривого Рогу. Про пляноване висадження в повітря Дніпровської греблі нікого не було попереджено ні на самій греблі, по якій в тому часі рухались військові транспорти й військо, що відходили на лівий берег Дніпра, ні населення й установи міста Запоріжжя — кілометрів 10—12 від гідроелектростанції вниз по течії Дніпра. Так само не було попереджено військові частини, розташовані вниз від Запоріжжя в Дніпровських плавнях, хоч телефонічне сполучення в тому часі на Лівобережжі функціонувало нормально. По обіді 17 серпня 1941 року вибухла Дніпровська гребля. Військові транспорти й люди, що в тому часі рухались по греблі, звичайно, загинули. Майже тридцятиметрова лявіна води покотилась Дніпровською поймою, заливаючи все на своєму шляху. Всю нижню частину Запоріжжя з величезними запасами різних товарів, військових матерія-

лів та десятками тисяч тонн харчових продуктів та іншого, за якусь годину було знесено. Десятки суден, разом із судовими командами, загинули в тому жахливому потоці. По Дніпровських плавнях на десятки кілометрів до Нікополя й далі стояли на позиціях військові частини. Величезний потік налетів несподівано. Загинула велика сила червоноармійців і офіцерів із артилерією та військовим спорядженням. Розповідали, що загинуло в плавнях тоді десь коло 20.000 червоноармійців. Цілком зрозуміло, що перевірити кількість тих, що загинули, неможливо. Отже, називаю цю цифру з застереженням. Крім війська загинуло в плавнях десятки тисяч голів скоту та багато людей, що там були на роботі.

Ще раз підкреслюю, що поблизу Дніпровської греблі в тому часі німців не було. Отже безпосередньої загрози, яка виправдувала б виявлену щодо знищення греблі злочинну поспішність, що коштувала кілька десятків тисяч людських жертв, не було.

Після знищення Дніпровської греблі та Дніпрогесу, все партійне керівництво втекло на Схід. За тиждень з наказу Москви, більшість цих горе-керівників повернулася назад у Запоріжжя і ще з якийсь місяць до приходу німців продовжувала “керувати” й заповняти, що Запоріжжя “ніколи не буде здано ворогові”, що ворога за Дніпро не пустять. Завчасне знищення Дніпрогесу пояснювали вони “ворожою диверсією” чи “шкідництвом”.

Додам ще до цього, що Запоріжжя та Дніпрогес зайняло німецьке військо тільки 4-го жовтня 1941 року.

Про події на Дніпрогесі мені розповідали ще в селі Стайки — механік К. з Дніпропетровська, колишній офіцер червоної армії В. Л., що весь цей час перебував у Запоріжжі, та тамошні мешканці: інженер Н. Н., пані Г. та С. Оповідання ці чув я частково в 1942 році, а частково вже тут, на еміграції. Отже, правдивість перебі-

гу подій, хоч сам я особисто й не спостерігав їх, сумніву не викликає.

До цього треба ще додати, що твердження, які доводиться чути в пресі, що нібито висадження в повітря Дніпрогесу надовго затримало рух німецьких армій та не дало німцям можливості поновити (в 1942-1943 рр.) роботу заводів, ледве чи можна вважати гідними уваги. Поперше, Дніпро майже без затримки перейшли німці на південь від Дніпрогесу та на північ від Дніпропетровська, що ж до можливого використання електроенергії, то всі важливіші заводи й шахти, як відомо, знищили Совсти, отже, ні до чого було вживати електроенергію.

* * *

Затримуватись у Києві не було чого, та це було й небезпечно: або поженуть копати шанці, або примусять евакуюватись на Схід. Ні те, ні друге в мої пляни не входило, і тому, пробувши в Києві два дні, вирішив їхати назад у село — до родини.

Думка повторити свою подорож на сімдесят з лишнім кілометрів пішки мене не тишила зовсім, і тому, позамикавши все і попросивши сусідів доглядати за нашою кімнатою, направився я до пристані. Цілий день знову протував по набережній. Пароплавів було багато, стояли вони біля лівого берега на якорях. Ось підійшов до пристані один, почалась неймовірна давка, щось до такої міри жакливе, що я не берусь те описати, — люди лізли один на одного, буквально по головах, крики, зойки жіночі... Поручні пристані (дерев'яні, звичайно) затріщали, замішання ще посилилось, несподівано пароплав засвистів і став відходити від пристані, при цьому троє людей упало у воду, їм кинули рятувничі прилади. Нижче пристані двох із них витягли із води, а один, бідолаха, та всі речі потонули. Пароплав, відійшовши метрів на 250, став на якір посеред Дніпра. Отже, посадка на нього припинилась.

Але це здавалось так лише при першому поверхо-

вому погляді. Придивившись краще, я побачив, що посадка на всі ті пароплави, що стоять біля лівого берега, йде повною ходюю. Метрів за триста нижче є пристань для човнів. Туди то щоразу підходять особові авта, а іноді й півторатонки. З них виходять нарядні пані, як на советський масштаб, звичайно, і люди в уніформі НКВД, а то й у цивільному одязі (на всякий випадок переодягнені) і моторовими човнами їдуть до пароплавів, що стоять біля лівого берега Дніпра і... все, і так без кінця. До речі, я належав до тої нечисленної групи пасажирів, що поводилась більш-менш спокійно: а втім, сімдесят кілометрів, без значного вантажу, не такі вже страшні; отже, роздивившись, я побачив, що з боку гавані потік моточовнів із тими привілейованими пасажирами ще густіший.

Уже перед вечером зустрів я одного з моїх студентів, що мав захищати дипломну працю. Каже, що їм прискореним порядком видано дипломи і що він має призначення в Ржищів на якийсь завод. Хлопчина — ржищівський мешканець, призивного віку. Я зрозумів, що то за “призначення” він має, зрештою — це його особиста справа. Я запропонував йому йти разом пішки. Хлопчина радісно погодився. Ми направились до мене переночувати, щоб зі світом вийти в дорогу.

В четвертій вранці ми вже були в дорозі. На Демієвці пробували дістати чогось поїсти на дорогу — бодай якоїсь зеленини, але, витративши даремно хвилини з двадцять, пішли далі ні з чим.

Попутників на цей раз було ще більше. Сила людей з клунками, з дітьми, сунула на південь. Я бачив людей, яким треба було йти за 150—250 кілометрів. На цей раз нам пощастило. Біля Козина нагнав нас якийсь родич мого попутника і забрав на воза. Кінь був заводський, добрий. Ввечорі ми були вже в Стайках. Відпочивши добре, мій студент вранці поїхав далі.

Порадившись із родиною, вирішили ми до Києва, покищо, не вертатись. Сусіди наші — добрі, надійні

люди, нашу кімнату прибережуть. Якщо ж влучить авіо-бомба, то загине все, незалежно від того, де ми му-демо жити — в місті, чи тут. В селі було, безперечно, вигідніше й щодо харчування та, мабуть, думали ми, і боїв тут таких, як у Києві, та особливо повітряних бомбардувань, не буде. Але щодо боїв, то ми дуже помилились: по Києву, — власне, по місту, — за весь час облоги не було зроблено жадного пострілу; також не було повітряних бомбардувань, хоч на мости через Дніпро та на деякі заводи на окраїнах міста повітряні атаки й відбувалися досить часто. Лише в день, коли німці вступали до міста, на Олександрівській площі (советську назву її я забув), недалеко від знищеного большевиками Братського монастиря, розірвались два шрапнельні набой та, здається, один на Тверській вулиці. А нам, у Стайках, довелось більше, як півтора місяця перебувати під обстрілом у самому, так би мовити, гирлі боїв.

Числа 20—22 липня було оголошено мобілізацію запасних старшого віку — до 50 років. Більшість цих літніх людей не поїхала, звичайно, до райвиконкому, куди їх викликали. Частина, формально виконавши свій військовий обов'язок, виїхавши з села, по дорозі також розбігалась. Всі ці маси мобілізованих розійшлися по полях, по балках, багато ховалось на лівому березі Дніпра в лозах. Було це досить зручно тому, що в тому часі весь лівий берег Дніпра був переповнений людьми — як місцевими, так і з дальніх — кілометрів за 30—50 з Правобережжя — сіл По всьому лівому березі копали шанці, протитанкові рови, будувались бункери, дерев'яні, звичайно, з матеріялу, що був на місці. Були це жалюгідні споруди, стіни яких уставлено дерев'яними плашками десь на 8—10 сантиметрів завтовшки.

Щовечора можна було бачити жінок, що крадькома пробирались межами в поля, щоб віднести чоловікові чи батькові харчів, — на царинах бо стояли застави, щоб ловити дезертирів. Треба сказати, що заста-

ви ті, як у нас кажуть, не даром їли хліб, і дезертирів вони затримували немало. Але мені мало доводилось бачити між цими “дезертирами” дорослих: ці, більш до-свідчені, дезертири прямували полями, балками, села обминали ночами, а малих, 12—15-річних “дезертирів” приводили до управи багато. Ці сердешні “дезертири” плакали, просились пустити їх “до матері”. Запевняли, що їм люди по дорозі казали, що їхнє село “вже зовсім близько”. Жалісливе жіноцтво провожало цих “дезертирів”, плачучи та проклинаючи прокляту “кумину”. Одначе, мушу, віддати належне добрим людським сер-цям: переважну більшість отих бідолах відпускали “до-дому”, пояснивши, як найкраще можна пройти до їхньо-го села та де треба остерігатись застав. Та воно й зро-зуміло: начальства на селах майже вже не було, а у своїх селян серце м’яке.

Числа 25-го липня в селі оголосили, щоб усі здо-рові виходили в поле косити та жати хліб. Люди пішли охоче — адже це для себе, а не для колгоспу. Пішов і я з косою. Пішла і моя донька — в’язати за косарями. Щоправда, за два дні роботи, порізавши руки й згу-бивши серпа, вона закінчила свою сільсько-господар-ську кар’єру. А я з рештою селян працював аж до на-ближення німецького війська. Народу в полі — сила, чоловіки від 50 років і старші, та жінки. Працювали добре, не оглядаючись, як звичайно бувало в колгоспах.

Другого чи третього дня, так в обідову пору, з за-ходу стало чути віддалену стрілянину, — Умансько-Білоцерківські бої. Можливо, що я й помиляюся у ви-значенні днів місяця, — було це вже досить давно, но-таток я не робив тоді, та й якихось довідкових матерія-лів під руками не маю.

Стали клепати коси, далі — закурювати; гарматна стрілянина помітно збільшилась. Мене знало все село, як односельчанина і вважало за “свого”. Отже, розмо-ва велась одверто. Старий дідок, мабуть, за 80, мій су-сід, зняв картуза й перехрестився:

— Не думав уже я, дітки, діждатись цього часу, та ось, бачите, сподобив Господь. Приходить кінець царству Ігемона. Одно в мене горе: Федір (син) десь на фронті, ну, та милостивий Господь не оставить, — зглянеться, не посиротить діток.:

Старший син цього діда загинув на засланні, десь на Колимі⁵⁾, молодший — у війську.

Мій сусід Т. розказує, що чув від певних людей, що з “германом”⁶⁾ іде разом і український уряд, який у 1920 році ще з Петлюрою подався за кордон на еміграцію. Статечний селянин Х. каже, що в Ржищеві він сам читав листівку, скинуту німецьким літаком, де Гітлер закликає населення залишатись на місці та пособити в боротьбі проти Сталіна й комуністів. Там же він обіцяє скасувати колгоспи та передати землю селянам.

—⁶ Амба колхозам. Попанували, іроди! — закінчив він своє оповідання.

— Ну, братці, якщо герман іде, то, мабуть, і до нас прийде, а тим часом треба хлібець Божий не занапастити. Гайда косити! Ану, молодиці-в’язальниці — до роботи! — гукнув наш бригадир.

Листівок, про які розповідав Х., мені не довелося бачити самому. Натомість на початку серпня мені потрапила до рук інша листівка, також скинена німецькими літунами. Була вона надрукована безграмотно, російською мовою. В брутальному “похабному” віршику, розрахованому, очевидно, на “нового сталінського человека”, розповідалось, як Ворошилов із своїми командирами втікає від німців.

Чергового дня грюкіт канонади ще посилювся. Вслухаються люди, хрестяться, і радість на обличчях змінює сум:

⁵⁾ Про сумну долю його старшого сина я чув раніше. Дружина його вмерла в голодний 1933 рік; його ж самого, здається, 1934 року, засуджено на заслання за “расхищение социалистической собственности” на десять років — (у вересні, після уборки врожаю в полі, збирав, загублені під час возовиці, колоски; мав п’ятеро дітей).

⁶⁾ “Герман” — так називали у нас старі люди німців.

— Там же десь наші діти...

Під час роботи в полі я мав можливість спостерігати “ентузіазм” українського народу, — за ці дні довелося мені побачити, буквально кажучи, сотні так званих дезертирів, — усе це межами, балками пробиралося до рідних сіл. Тут і дезертири з війська, і мобілізовані резервісти, і ті, що втікають із окопних робіт. Ідуть поодиночі, ідуть гуртками... Ось прямує до косарів дядько, з ним два хлопчики. Здоровкається.

— Чи не знайдеться у вас, люди добрі, якийсь шматок хліба — зовсім пристали мої козаки, голодні, сердешні. Ось уже з тиждень волочусь я з ними, разом уночі й через Дніпро перевозились. Цей, старшенький, мого сусіда синок, а той — із Кагарлицької Слободи...

— Ой, чоловіче, — озвався хтось із наших косарів, — мабуть, вам не дійти додому: чуєте, як “співають” десь там біля ваших сіл?

— Е, Бог милостивий: добились майже від Полтави сюди, не оставить Він і тут.

Наскидали, що знайшлося, в косарських торбах, — хліба, огірків.

“Козаки-дезертири”, яких було вивезено, чи то пак, пішки виведено з якоюсь, уже не пам’ятаю, ремісничою школою, їдять на весь рот, по-дитячому заглядають у вічі дорослим...

В перших днях серпня німецьке військо, зайнявши сусідні на захід села, наблизилось і до нашого села. На Дніпрі появилось кілька військових річкових пароплавів. З цих пароплавів почали стріляти по зайнятих німцями селах. Німці не відповідали. Далі почали стріляти з далекобійних тяжких гармат, уставлених у лісах на лівому березі Дніпра. На будинку сільської школи встановлено дозорчий пункт: там завжди стояв спостерегач-матрос. Коли йому щось треба було, він кричав униз, а коли нікого в дворі не було; сам спускався до телефону, що був на другому поверсі в кабінеті дирек-

тора. В помешканні школи розташувалася варта — чоловіка 10—15 матросів.

Десь на початку серпня, точно не пригадаю, я з своєю донькою пішов до школи, що була поблизу від нашого будинку. Тільки-но вступили ми до шкільного двору, як почувся гуркіт моторів; оглянувшись, ми побачили п'ять німецьких мотоциклістів. Це сталося так раптово, що ми не змогли якось реагувати. Німецька розвідка, промчавши мимо нас, спинилась метрів за сто. Один із мотоциклістів поїхав далі в напрямку Дніпра, решта залишилась на місці. Тим часом у школі діялось щось жахливе. Весь той “караул” (варта) і спостерігач, який, очевидно, помітив німецьку розвідку раніше ніж ми, покидавши свої матроські “безкозирки” та блюзи, покидавши карабіни, побігли через задні двері в соняшники та коноплі найближчих городів. Один із них, як мені потім оповідали вчителі, забрався в пивницю й сховався у стару бочку з-під капусти. Зрозумівши, що “бою” не буде, ми зайшли до квартири одного з учителів у бель-етажі і скупчились біля вікон. За п'ять хвилин мотоцикліст, що їздив над гору до Дніпра, вернувся, і вся п'ятка, сівши на мотоциклі, тихо рушила. Побачивши у вікнах дівчат, вони, усміхаючись та жартуючи, привітались і поволі виїхали з села. Перестріляти цих зухвалих розвідчиків із вікна школи, очевидно, міг би один вояк, але... такого сміливця не знайшлося. Лише пізно ввечері повернувся цей “караул” та з ним десятків зо два піхотинців.

Це — не єдина ілюстрація “воєнної організації” захисників нашого села.

Одного вечора зчинилася враз сильна канонада: біла советська артилерія десь у напрямку південної царини села. За годину справа виявилася. Вартовий на школі помітив, що по дорозі від Ржищева до нашого села рухається група танків. Про це передано телефоном, і враз певний сектор дороги вкрито вибухами стрілен — і мусі не пролетіти, не то що танкові пройти. На

щастя, отих “танків”, вони були вже, приблизно, на триста-чотириста метрів від цієї страшної зони. Перелякані “танки”, задихавшись, але, не кидаючи своєї ноші, влетіли в село і... все обійшлося щасливо. Один із тих “танків”, наша сусідка Б., відпочивши, розповіла, що вона та ще чотири молодиці пішли на поле по віку, що стояла в копах, “бо ж нічого дітям зварити”. Виглядали вони справді, мабуть, як танки, бо кожна молодиця брала вже стільки снопів, скільки сили було нести. Як би там не було, але, на щастя цих “танків”, вартовий, даючи координати місця знаходження їх, не врахував часу, потрібного на те, щоб зателефонувати. Я вже казав, що вартовий стояв на даху школи, на “вишці”. Такі “вишки” свого часу, за приписом “Осоавіяхему”, було побудовано на всіх високих будинках. Телефон містився на другому поверсі. Перенести телефон десь ближче до вартового нікому і в голову не прийшло. Отож, поки цей вартовий зліз із “вишки” та дійшов до слухового вікна в даху, та зліз на горище, та поміж кроквами й балками дійшов до сходів, та збіг на другий поверх стрімкими дерев'яними східцями, та зателефонував, а також — поки вартовий офіцер віддав розпорядження, то... передані координати вже застаріли. Внести потрібний коректив на час, витрачений на всю цю процедуру, не прийшло в голову ні вартовому, ні офіцерові, і це й врятувало оті необачні “танки”.

Наслідки такої організації зв'язку: витрачено не менше, як 50—70 гарматних набоїв, і то важкого типу (бо ж — “вогонь по танках”!) і... безмежна радість молодиць та їхніх діток, що “координати” були неточні.

Не можу не відзначити тут про організацію зв'язку в німецькій армії. Вдень, коли до нашого села вступили німці, моя родина перебувала в наших родичів — селян, у льоху, викопаному в крутому схилі гори, над самим спуском до Дніпра, звідки можна було бачити Лівобережжя на багато десятків кілометрів. За години півтори після зайняття села німцями, ми почули над

нашим льохом гомін і німецьку мову. Виглянувши, побачили, що безпосередньо над нашим льохом, на самому лобку гори, між соняшниками, і через те невидима для большевиків, стоїть уже німецька польова радіостанція, і телефоніст щось передає повним голосом, але — про це потім.

Дня 10—12 серпня під вечір стрілянини не було і я, знову ж таки удвох із донькою, вирішив сходити до школи — дістати для неї щось почитати. Тоді вже в школі містився штаб частини, що обороняла сектор фронту біля нашого села. На даху видно дозорчого. Вчителі грілись на сонечку, щоб, на випадок стрілянини, поховатися в пивниці; тут же походжало кілька військових матросів, озброєних карабінами й ручними гранатами біля поясів. Я стояв з групою вчителів. Моя донька розмовляла з донькою вчителя Кіпи. До них підійшов молоденький матрос і почав розмову про якісь дрібниці, звичайно, як двадцятилітній хлопчина з сімнадцятилітньою дівчиною. Казав, що їхніх три воєнні кораблі (річкові) стоять біля села, що в них чудесно побудовано сигналізацію. Ось коли, скажемо, вистрілити з оцього ракетного пістоля червоною ракетою, то це значить, що появився ворог у тому он, — він показав напрямок, — секторі; а коли вистрілити зеленою... і т. д. Дівчатка почали розпитувати, як то стріляють ракетами. Хлопчисько ніби того тільки й ждав.

— Та ось, — каже, — дивіться...

І випалив. Вибухла ракета. За дві-три хвилини почувся грукіт, засвітали з-права стрільна, і в показаному цим милим хлопчиною напрямку знялося вгору три стовпи пилу й диму, за ними ще й ще. І що мені було найбільш дивним — це те, що нікого з начальства це не зацікавило. Правда, з вікна другого поверху висунулось якесь кругле обличчя й хрипкий голос бай- дуже проговорив:

— Що це? А-а, це ти, Сьомко!...

А ось іще цікавіший, чи, вірніше, жажливіший ви-

падок. Одного вечора приходиться до нашої хати сусідка й каже своїй дружині, що завтра треба раненько — світком — збігати на торг, бо в дев'ятій годині буде “наступлення”. Один із моїх сусідів, що за першої світової війни пробув три роки на фронті, в тому ж корпусі, де був і я, і який вислужився аж до “мундир-офіцера”, особливо висміював “дурних бабів”.

— Де ви бачили, люди, щоб таке могли знати баби? Та про це й сам ротний не знає, бо й ротного повідомляють за півгодини перед атакою...

Але... за наше зневажливе ставлення до цих бабських чуток ми, і особливо моя дружина, були покарані. Вона таки не поспішала на торг “світком”, а пішла пізніше — десь коло восьмої години. На базарі вже мало що дістала, а коли поверталась додому, то “наступлення” таки справді почалося. Німці відповіли вогнем по атакуючих і по селу, і їй, бідолашній, довелося з півкілометра пробігти таки під добрим “дощем”.

Боюсь, що мені не повірять, бо не можна ж припустити, що населення, серед якого до того ж багато є людей, які, кажучи делікатно, не співчують большевикам-комуністам, попереджувалось за добу про передбачений наступ. Проте це — факт. Як це сталось — не берусь судити. Цілком можливо, що командира частини було попереджено про наступну атаку. Він необережно сказав про це комусь із офіцерів чи “красних командирів”, як їх тоді називали. Той, щоб надати своїй особі ваги, що, мовляв, і йому відомі “воєнні таємниці”, — ще комусь, а той — дівчині і т. д. Безперечно, що ця “тайна” того ж дня дійшла і до німців. Наслідки: 70 чи 80 убитих червоноармійців і німці, так би мовити, “на плечах” атакуючих підсунулись на півтора кілометра ближче і залягли безпосередньо за селом.

Пригадую ще один подібний випадок. Між командним складом виділявся один старший лейтенант — типовий червоний командир часів громадянської війни 1918 - 20 років: зухвалий, хамуватий, типу “дайош -

берьош". Він завжди вертівся біля молодиць, і його всі знали. Звали його Петька, прізвища ніхто не знав. Якось приходить моя дружина від сусідів і каже, що цей Петька — "дайош-берьош" хвалився на вулиці дівчатам, що завтра він сам віджене німців "аж за село Стрітовку". І справді, другого дня, на південно-західньому відтинку нашого фронту зчинилася значна стрілянина: за автоматами заверещали міномети, а далі й гармати. За годину все затихло. Увечорі оповідали, що це той самий Петька, не попередивши свого штабу, навіть сумежних ділянок фронту, повів атаку на німецькі позиції. Я не можу сказати, чим кермувався цей горе-командир: чи йому закортіло дістати ордена за "проявленню в бою с протівником инициативу", чи просто довести дівчатам, що й він дечого вартий. Та сила й не в тому. Факт каже сам за себе. Внаслідок цієї операції, після бою "не вернулось" назад двадцять п'ять червоноармійців. Мені потім розповідали вчителі, що увечорі в штабі (школа) цього Петьку — "дайош" розпікав командир, при чому було пущено в дію всю советську термінологію, аж до сьомого коліна включно. На цьому й скінчилось. Двадцять п'ять червоноармійців "не вернулось" назад, а Петька продовжував потішати дівчат.

Або ось ще один, чи, власне, два випадки, які також не менше характерні для советської військової організації. Десь у середині серпня військова частина, що захищала нашу ділянку фронту, була замінена іншою. Ранком одного дня групу з двох офіцерів та п'яťох червоноармійців вислано до сусіднього прибережного села Витаців. Зараз же, по виході з села, в північному напрямку, вони потрапили на мінне поле. В наслідок цього убито двох бійців і одного офіцера, другого тяжко поранено. Виявилось, що коли попередня частина відходила, то не передала новоприбулій плянів розташування закладених нею мін. Другого дня, трохи далі від того місця, підірвався на міні місцевий селянин,

який із ручним візком поїхав, щоб привезти кілька снопів.

Не можу ще не відмітити, як було організовано харчування бійців. Кухня була там же, в школі; отже, я добре знав, що там діялось. Їсти виносили на позиції, за село, де окопалась піхота, раз у день, коли починало сутеніти. Як правило, несли в бідонах, узятих із місцевої молочарні, молоду картоплю, яку зварено десь опівдні, та бідон із молоком. Більш нічого. Ввесь день червоноармійці мусіли житись сухарями, якщо вони були; коли ж сухарів не було (про консерви годі й говорити: їх бійці ніколи не бачили) — обходились “так”; або, коли пощастить дістатись до садка — яблуками та грушами. Про це мені оповідали самі червоноармійці.

І це в тому часі, коли в безпосередній близькості, на лівому березі, бродили десятки тисяч голів скоту, тоді, як “партизанський загін” щодня привозив для своїх “партизанів”, з лівого берега, добру свиню і об’їдався до-схочу. Але про це треба було дбати, треба було думати, а думати, видно, ніхто не хотів, або не вмів.

До речі, — про цей “партизанський загін”. Складався він із місцевих партійців та з партійців суміжних сіл, які вже були зайняті німцями. Налічував він чоловіка двадцять п’ять - тридцять. На чолі його стояв член партії, коли не помиляюсь, секретар сільської комуністичної ячейки з суміжного села, Карнаух. Партизани ні разу участі в боях не брали, а з рушницями, завжди п’яні, тинялися в безпечній частині села. Були всі вони військово-зобов’язані, але їх умисне було залишено для організації партизанщини. Розмістились вони дуже вигідно в хаті, що її побудував ще в 1915 році місцевий священик⁷⁾. Стояла ця хата одиноко у великому садку, далеко від можливих районів обстрілу. Щораз звідти можна було чути п’яні співи. Червоноармійці, які бачили й знали все це, дуже вороже ставились до

7) В 1924 році, як мені оповідали, загинув десь у Мурманську.

цих “партизанів” і не раз нахвалялись “разделаться” з цією “партійною поганню”. Приблизно за тиждень-півтора, як німці наблизились до нашого села, цей за-тишний будинок, де містився партизанський загін, якось під вечір було обстріляно сильним мінометним вогнем. Чи треба пояснити випадковістю цей несподіваний і досить влучний обстріл, чи може хто з “співчуваючих” партизанам селян або червоноармійців повідомив німців — того не знаю.

Після того, як наше село взяли німці, більшість цих “партизанів” перебралась на лівий берег Дніпра і там в інших селах продовжувала свою “високо-корисну” для соціалістичної батьківщини діяльність. Коли закінчилась київська операція і большевики відкотились далеко на схід, більшість із цих партизанів, правда, рядових партійців (старших, що дуже докучали населенню, я не бачив, вони почали з’являтися в селі пізніше) повернулися до села й вели паразитарне існування: гонили самогон, пиячили. За всі роки німецької окупації нічого “партизанського” вони не вдіяли.

Здається, 16 серпня секретар сільської партійної організації, командир “партизанів”, Карнаух, запропонував усім учителям школи евакуюватися. Більшість із них, слухняно зібравши свої злиденні пожитки, перебралась на лівий берег Дніпра. Ніяких транспортних засобів їм не дано, та й дістати їх не було жадної змоги. Наголодувавшись, за три дні вони повернулись додому. За кілька днів після “евакуації” вчителів зустрів мене той же секретар і в досить рішучій формі запропонував мені також евакуюватися на схід.

— На кого ви тут чекаєте? — спитав він погрожливо.

Далі закликав мене до штабу й просив командира ділянки пособити нам доїхати до Києва. Цей обіцяв довести нас до Барішполя, куди мала йти машина з лівого берега.

Діватись нікуди. Вранці я з дружиною й донькою були в березі. Але лейтенант, що відав переправою, сказав, що машина вже відійшла вранці й допомогти нам не може. Отже, треба було вертатися до села. Коли ми вже вибралися на гору, німці почали обстрілювати переправу й саме частину гори, де треба йти нам. Ми зайшли до наших родичів-селян, що жили на самому шпилі, і розташувалися в льоху, якого давно колись, ще дід, був викопав у стрімкому схилі гори. Над головами було метрів три твердого ґрунту, отже, було відносно безпечно, далеко краще, ніж в домашньому бункрі.

На ранок, залишивши доньку під доглядом доброї нашої хазяйки, ми з дружиною пішли до своєї хати — взяти дещо з харчів та речей до нового сховища. Далше перебування в нашій хаті з нашим маленьким бункром, що його я побудував у перших днях після початку війни, ставало небезпечним: район цей часто обстрілювався в останніх днях, а новий льох над Дніпром нам дуже сподобався.

Коли ми виходили з нашого льоху — лише зрідка стріляла з-за Дніпра большевицька артилерія. Поки ми дійшли додому, стрілянина помітно збільшилась, і дружина все наполягала, щоб вернутись до льоху. Ледве ми відімкнули хату, як почалась неймовірна стрілянина, на цей раз від німців. У нас у городі й саду розірвалось два стрільна. Навіть не замкнувши хати, ми поховались у наш бункер, або, як у нас називали — “окіп”.

Три години не вщухала стрілянина. Центральну частину села, де містився штаб, а також піхотні окопи за селом і переправу через Дніпро — буквально засипано мінами. Одна з мін потрапила в наш “дачний” будинок і дуже пошкодила його. Друга розірвалась на півтора метра перед нашим бункром і заповнила його газом і пилом. Нарешті, гарматна й мінометна стрілянина стала стихати, але натомість почувалась зовсім не-

далеко тріскотня автоматів. Виглянувши з окопу, ми побачили, що всюди рухаються німці з автоматами.

Страх за доньку, яка залишилась там, над Дніпром у льоху, зріс до крайньої міри. До цього часу ми не дуже турбувались за неї, бо вона була в доброму сховищі й під добрим доглядом. Але тут згадалися оповідання про жахливу поведінку німців з населенням та звірства СС-ів. Іти зараз через усе село, коли йде ще “очистка” села від червоноармійців, та ще чоловікові, одягнутому не по-селянському, як я, було неможливо. Але ж там, біля Дніпра, донька.

Мою стареньку ніяк не можна назвати відважною, сміливою жінкою, та тривога за долю дитини була більше від страхіття бою. Не вагаючись, вона вирішила йти через усе село до нашого льоху. Не дивлячись на те, що большевицька артилерія почала особливо інтенсивний обстріл центру села, дружина, захопивши з собою дівчатко років десяти, що також було з того наддніпрянського району і весь час плакало: “до ма-а-а-те-рі”, пішла до доньки.

Я залишився з гуртом людей у нашому окопі. За десять хвилин до окопу підійшли два німецькі вояки уже без касок і карабінів, але з пістолями й гранатами, у розіпнятих блюзах, — було досить жарко. Звеліли нам вийти. Мені, як не схожому на інших селян ні по вигляду, ні по одягу, наказали йти за ними. Зі мною було ще двоє: один сусідський хлопчина, “дезертир”, якого знайшли десь у льоху, та ще один, літній чоловік із другого краю села, якого впіймано десь на городях.

Привели нас до сільської їдальні. Тут були два німецькі офіцери: один старший чоловік, другий — юнак та з десять вояків. Командир сидів босий і мив у холодній воді ноги. Решта — хто вмивався, хто чистив зуби. Стали питати. Розказав, хто я, звідки, чого саме тут, де мій дім і де родина. Задовольнилися, відпустили. Коли я виходив, мене дігнав молодий офіцер і запитав, чи

немає в мене цукру. Я сказав, що цукор є, але там — біля Дніпра, де моя родина. Мені дали провозатого й просили передати цукру. Коли я йшов селом, то, якщо не рахувати неймовірного грюкоту большевицької артилерії, в селі все було вже спокійно, — німецькі во-яки біля хат умивались, чистились.

Дві маленькі гармати, що стояли біля церкви, ритмічно пострілювали, очевидно, пристрілюючись до чогось. Від німецького штабу, себто їдальні, куди водили мене, лежав просто на землі телефонний провід десь у напрямку наддніпрянських гір. Останніх метрів двісті до нашого льоху треба було пройти по відкритій дорозі, що її добре видно з-задніпров'я. Мій провозатий, що йшов слідом за мною з пістолем напоготові, запропонував мені шукати іншого шляху. Ми пішли в обхід глибокою кручею і, прорачкувавши останніх метрів сто на колінах, добрались до льоху. Дружина уже була тут, донька жива й здорова. Дали моєму провозатому, скільки було, цукру, і я хотів уже лізти до свого льоху. Але мій провозатий наказав мені вести його назад. Довелось іти знову майже через усе село, хоч большевицька артилерія, признатись, і псувала мені настрої. Офіцер подякував за цукор і, давши мені записку: "Ein Mann kommt zu seiner Familie" (Чоловік іде до своєї родини) відпустив. Ще раз довелося мені пройти півтора кілометрів під тим шаленим огнем, що його, надриваючись, вели большевики по селу.

III. "ЗРАДА БАТЬКІВЩИНІ"

"Скажіть, где здесь плен?"

(З анекдоту часів першої світової війни).

Як відомо, улюбленим персонажем так званих "советських" анекдотів є жид. Анекдота старих, як кажуть, дореволюційно-буржуазних часів була більш демократична і, крім жида, героями часто допускались також цигани, "кацап" і "хохол". Анекдота, що її я хочу розказати тут, має своїм героєм саме жида, молодого жида, який потрапив на фронт, щоб "умереть за родину". Оскільки стара Росія, з її "чертой осёдлости", з її жидівськими погромами, була для жидівства, так би мовити, лише номінальною "родиною", нема нічого дивного, що російські жиди уникали попадати на фронт, а потрапивши туди — або влаштуувались у музикантській команді, або в той чи інший спосіб уникали того, щоб офірувати своє життя за чужу для них батьківщину.

Отож в анекдоті, яка до речі, не претендує на особливу оригінальність, з добродушним солдатським гумором оповідалось, що молодий жид, потрапивши на фронт, і, очевидно, не маючи жадного наміру "умереть за родину", зразу ж забігав поміж солдатами, допитуючись:

— "Скажіть, где здесь плен?"

Себто — в який спосіб і де саме тут віддатися в полон.

Ця анекдота набула справжніх життєвих форм, так би мовити, прав громадянства серед захисників "соціалістичної батьківщини" за другої світової війни, або, як її охрестила кремлівська кліка, "вєлікой атєчественной войны". Треба визнати, що ні одна війна не була такою

непопулярною в народі, такою не “атєчественною”, як саме ця війна. І це абсолютно підтверджується всіма обставинами.

“Атєчественною” вона може бути названа хіба тому, що кремлівські червоні імперіялісти, використавши сприятливі обставини, які утворилися для них зусиллями гітлерівських посіпак та — нема чого гріха тайти — декого з західних політиків, — розпростерли свої пазури від Курильських островів до Штетіна та Адріатського моря та ще хіба тому, що коштувала ця війна тій збиранині народів, що його називають ССРСР, за різними обчисленнями, десь коло 15—20 мільйонів убитими та військовополоненими. Значна кількість із цих останніх умерла в жахливих німецьких таборах в Україні взимку 1941 року та в концентраційних таборах Німеччини. Решта ж військовополонених, по закінченні війни, після того, як їх було “просіяно” через досить таки густеньке сито НКВД — цього невсипущого сторожа “страли побєдівшого соціалізма”, — і тепер покутує свій “грїх” в ще більш жахливих робочих таборах, чи більш правдиво — в таборах смерти Колими, Мурманська та взагалі десь за Уралом та за Полярним колом.

Я вважаю, що не треба соромливо замовчувати того, що перед початком і в першій році війни симпатії так українського, як і інших народів ССРСР, були цілком на боці ворога большевиків — німців. Те, що було, того ні приховати, ні замовчати не можна, та й не треба замовчувати. Отже, краще про це сказати одверто. Треба лише зрозуміти, що зробило можливими такі явища, що їх сталінська кліка кваліфікувала словом “зрада” — “ізмєна родинє”. Але явище це більш складне й епітет “ізмєннікі родинє” його не може определити. “Ізмєнніков” може бути десять, вісімнадцять, тисяча, на рєштї кілька тисяч, але десятки, а то й сотні тисяч і десятки мільйонів “ізмєнніков” — це вже щось інше. Це вже примушує спинитись над цим явищем більш докладно, щоб глибше його зрозуміти — хто,

зрештою, “зрадники”: сто вісімдесят мільйонів “безпартійних большевиків”, чи купка узурпаторів, що засіла в Кремлі й з упертістю маніяків, з нечуваною жорстокістю, провадить свої криваві експерименти. На мій погляд та на погляд усіх нормальних, безсторонніх людей, відповідь тут ясна.

Тут, на еміграції, із числених розмов із такими ж, як і я сам, кому пощастило вирватись із того чадного концтабору, я переконався, що такі “зрадницькі” настрої були властиві не тільки населенню України, але також і більшості народів Союзу — лотишам, литовцям, естонцям, білорусам, козакам — кубанським та донським, — казахстанцям, кавказцям та іншим немоскалям, хоч траплялись подекуди і москалі. Представників усіх цих національностей тепер можна бачити по всіх закутках Західньої Європи.

Чим же ще, як не наявністю цих симпатій, як не бажанням за всяку ціну позбутись осоружної московської опіки, можна пояснити те, що впродовж першого півріччя війни піддалося німцям у полон десь коло 6,000,000 червоноармійців? За точність цифри не ручусь — беру з пам'яті те, що мені доводилось читати й чути в 1941-42 роках. Та точність цифри тут і не потрібна — чи п'ять чи шість мільйонів — зрештою, справи не вирішувє. Чим пояснити те, що, скажемо, під Києвом, під час відомого київського “оточення” було взято в полон коло 700,000; під Уманню, Смоленськом та в інших відомих пунктах число полонених досягало кількох сот тисяч у кожному окремому випадку? Невже тільки бездарністю советського командування, — що, безперечно, також відіграло свою роль¹⁾, — або

¹⁾ Загально відомо, що після процесу маршала Тухачевського та інших вищих керівників армії, яких обвинувачено в змові проти Сталіна та союзі з ворогами СРСР(?), в 1937 - 38 рр., під час “чистки” рядів армії було фізично знищено десь коло 40 - 50,000 советських офіцерів, в тім числі коло 60 відсотків вишого командного складу армії (з загальної кількості 5 маршалів залишилось живими 2, з 15 командармів — 3, з 85 командирів корпусів — 28, з 195 командирів дивізій — 85 та з 406 командирів полків залишилось 186).

“геніяльністю” німецького командування?! Таке розв’язання питання було б неправдивим, занадто спрощеним. Ні, основною причиною цього, нечуваного у воєнній історії всього світу, явища є те, що національно поневолені народи ССРСР свідомо не хотіли воювати і при першій ліпшій нагоді розбігались по широких ланах України, “дезертували”, або, коли не вдалося — здавалися до полону.

Значна частина підсоветських людей знала про існування гітлерівського “Майн Кампф” і великих ілюзій собі не творила, але в той же час найширші кола підсоветських народів знали кров’ю викарбовані на народньому тілі двадцять п’ять років сталінської тиранії. Скривавлене в сталінських катівнях, народнє тіло палало й кликало до боротьби, до помсти за закатованих братів, дітей та близьких. Отже, кидали зброю не тому, що гітлерівський режим був хороший, а тому, що, знесилене майже двадцятип’ятирічним терором, населення Советського Союзу не бачило для себе іншої можливості скинути кривавий сталінський режим. З двох лих люди вибрали менше. І нехай це нікого не дивує: така жаклива, така нестерпна була советська дійсність, зокрема й особливо для селянства, що думка потрапити бодай до Гітлера була так приваблива, що підсоветські народи сліпо, стихійно віддали свої симпатії німцям.

І потрібна була безмежна тупість гітлерівського оточення, щоб так фатально для себе не врахувати цих настроїв та не використати їх.

У відомому творі “Война и мир”, аналізуючи події так званої “Вітчизняної війни 1812 року”, Л. Толстой, між іншим каже:

“Сила (кількість рухів) є добуток від множення маси на шкворість. У військовій справі сила війська є також добуток від множення маси на щось таке, на якесь невідоме — “Х”.

Військова наука, багузи в історії незчисленну кількість прикладів того, що маса військ не завжди

відповідає їхній силі, що малі армії перемагають великі, невпевнено визнає існування цього невідомого множника й намагається відшукати його то в геометричному шикунанні, то в озброєнні, то, саме зважайне, в геніяльності полководців. Але ставлення всіх цих значень за множника не дає наслідків, які б погоджувалися з історичними фактами.

А тим часом, досить тільки відмовитись від твердження, в угоду героям, помилкового погляду про вирішальність розпоряджень високих командирів під час війни для того, щоб відшукати той невідомий "X".

"X" — це є дух війська, себто більше ги менше бажання битись і піддавати себе небезпеці всіх людей, що складають військо, цілком незалежно від того, ги б'ються люди під командою генійв, ги не генійв, у двох ги трьох лініях, дрючками ги рушницями, що стріляють тридцять разів на хвилину.

Люди, які мають найбільше бажання битись, завжди постабляють себе в найбільш вигідні для бою умови²⁾.

Дух війська — є той множник на масу, що дає силу...³⁾.

І ось цього могутнього множника — "духу" не було в совєтських арміях у 1941 році — в другу "Великую Отечественную Войну". Не було того бажання битись, без якого багатомільйонові армії не були військом, а лише натовпом людей, кожний із яких думав тільки про те, щоб не офірувати свого життя за мачуху — сталінську "родину".

Цей "дух" — бажання битись із ворогом з'явився лише в 1942 році й викликало цей дух не бажання обороняти колгоспи та сталінський режим, а викликали його гітлерівські сатрапи своєю нерозумною політикою на "визволених" землях, своєю жорстокістю, нелюдською поведінкою з полоненими.

*

Ще в першій половині липня, коли бої відбувались десь далеко на заході від Наддніпрянщини, на дорогах

²⁾ Підкреслення мое. — Автор.

³⁾ Л. Н. Толстой: "Война й мир". Переклад мій. — Автор.

з'явилося багато червоноармійців, які “відступали” в персональному, так би мовити, порядку.

“Нашу дивізію розбито вщент. Оце йдемо аж з-під Львова”, — звичайно відповідали вони.

Чи було розбито їхні дивізії, я не знаю, але такого роду дезертирів було багато. Скільки їх отак “відступало”, важко сказати. Вони уникали великих шляхів, прямували стежками, розпитували про більш глухі доріжки, — на великих шляхах, певно, були застави. Не мало з них “осідало” по селах, — користуючись гостинністю населення, — по численних галях та наддніпрянських кручах. Ввесь час, до приходу німців, можна було спостерігати цей потік дезертирів. Ішли червоноармійці всіх національностей — татари, казахстанці, кавказці, сибіряки, навіть москалі, йшли й наші українці. Всі вони були без краю стомлені, виснажені, голодні, дуже багато босих, ноги у виразках. Безконечною чередою ходили вони від хати до хати, прохаючи їсти. Часто можна було чути:

— Чи не знайдеться у вас, тітко, старого піджака, або шапки?

Давали люди, що мали: хліб, огірки, яйця, а то й якесь “цивільне” дрантя. Немало таких бідолах перебувало й у нашій хаті. Багато тут розповідають про “германа”, про його “незчисленну силу”. Тут ще раз мені довелося чути оповідання про те, як ставилось населення “визволених” Західньо-Українських Земель до червоної армії. Всюди по Волині та Галичині відступаючи советські частини провозжали пострілами. Стріляли звідусіль — з вікон, з дахів, з численних перелісків.

— Наша чота йшла до штабу полку, — казав мені якийсь сибіряк, — було це на південь від Костополя (на Волині). Дорога — полем. Несподівано з правого боку, в чистому полі, нас обстріляли. Десь у житах залягли, видно, їхні “січові стрільці”.

В одному селі біля Львова в клуні заночувало авто з групою НКВД-истів, — їх зарізано. Авта, що вивози-

ли родини совєтських старшин та урядовців, рідко уникали обстрілу.

*

Але повертаюся до нашого льоху й продовжую за порядком.

В тому льоху ми провели першу ніч без наших “захисників”. Жахлива це була ніч, — вогонь важких гармат не припинявся до ранку. В годині дев'ятей вранці почали большевики обстрілювати запальними набоями всю ту частину села, що тягнеться краєм гір понад Дніпром. Горіло до 30—50 дворів.

До німецького командного пункту, біля самих прибережних круч, поблизу від нашого льоху, збіглось зо три десятків жінок і просили захистити їх від совєтської артилерії. Вони зчинили неймовірний галас:

— “Куди ви дивитесь? Нас палять!”

— “Чого ви не пішлете свої “аероплани”, щоб побити ту сволоту?”

— “Вони тоді не давали нам жити і тепер домучують нас!”

— “Чого ви не стріляєте на ту погань — вони палять наші хати, убивають наших дітей!!!”

Грубезний дородний німець, що добре розмовляв польською і трохи українською мовою, заспокоює бабів. І справді — за кілька хвилин загуркотіла німецька артилерія так, як то мені доводилось спостерігати тільки в німців. Після двох-трьох пристрілочних пострілів — певний сектор буквально заливається вогнем. Тоді — інший сектор і т. д.

Про цей дрібненький епізод я згадав тому, що здається за день чи два мені довелось чути, як про це оповідала Київська радіовисильня. Між іншим, під час мого вимушеного сидіння в селі без радіоприймача і газет, я, за допомогою одного з місцевих учителів, збудував собі примітивного кишенькового детекторного радіоприймача, який давав можливість слухати Київ.

Отож, за кілька днів після приходу німців, уже жи-

вучи в нашій кручі, почув я з Києва радіовисилання, де розповідалось про нашу місцевість, а саме — що німці оволоділи селом Стайки і що там лютує тепер “рознузданий фашистський терор”, багато людей розстріляно. Два дні тому — говорилось далі в тому повідомленні, німці зігнали до берега Дніпра сотні жінок і там насилували їх. Крик жінок було чути з лівого берега Дніпра. Це повідомлення дуже здивувало нас, бо в селі було зовсім спокійно: ні грабунків, ні якихось насильств не було. Навіть заложників, яких було взято в день вступу німців до села, здається, чоловік 30, за кілька днів випустили.

За день німці запропонували населенню прибережної смуги перебраться десь углиб села. Довелося залишити наш притулок і шукати іншого. Вирішили ми перебраться у кручі за селом, де купчилась велика кількість селян. В обриві кручі, на тридцять метрів заввишки, оберненому на захід (большевицька ж артилерія стріляла зі сходу), люди повикопували глибокі пічури, в яких і приміщувалися. Коли ми, навантажені до краю, перебирались до цієї кручі, зустрів нас німецький солдат. Він порадив нам краще пригинатись до землі, бо нас побачать большевики з лівого берега і заб'ють. Була неймовірна спека. Советська артилерія аж захлиналась. Іти було тяжко. Солдат забрав у мене доньки куфер і клунок у дружини й, не дивлячись на їхні протести, ніс ці речі аж до нашої кручі. Поставивши речі, він попрощався й, побажавши спокійного дня, пішов назад у своїй справі. Цей вчинок ворожого солдата здивував нас дуже, а доньку — особливо: народилась і виросла вона вже за советської влади і їй рідко доводилось бачити, щоб здорова, молода людина помагала старшій віком, чужій людині або жінці. А це ж був до того ще й ворожий вояк, та й відбувалось це під час жахливого гарматного обстрілу.

До вечора ми викопали “чудову” нору, вистелили її гіллям та соломкою і... зажили в новому мешканні.

На Пречисту, себто 28 серпня, в десятій годині вранці, большевики підняли жажливу стрілянину й, на наше вже “щастя”, саме по нашій кручі, за якою, десь за півкілометра, стояла німецька батарея. Нашу кручу буквально було залито важкими стрільнями.

Таке “печерне” життя довелось нам вести цілих чотирнадцять днів. Вийти до села було майже неможливо, бо большевики досить сумлінно виконували свою обіцянку: “Вот подождіть ужо, кагда село займут немци, ми сделаєм блін с вашіх Стаєк”. Коли затихла стрілянина, виповзали всі на гору, щоб викопати в сумежних городах картоплі, або струсити слив. Тим і живились.

Здається, 8-го вересня, — коли те “печерне” життя безмірно надокучило, пішли дощі, та й моя дружина щось розхворілась, — вирішили ми з деким із наших сусідів перебраться до села — додому. Тим більше, що по частині села, де була наша дача, тепер стріляли якось менше. З нашим найближчим сусідом ми зробили добрячий окіп. Перекрили його товстеними дубовими брусами й метровим насипом. Крім того, окіп наш був закритий із сходу доброю рубленою хатою.

Чи то люди звикли вже до цієї безнастанної стрілянини, чи, може, перемогло почуття свого родинного й громадського обов'язку, — але якось враз, стихійно, все село посунуло в поле — збирати врожай. На дворі вже вересень, хліба стоять у полі здебільшого на корні, **а дома ні зернини.** Було заявлено, що зібраний хліб буде поділено між усіма мешканцями села. Німецьке командування не боронило збирати врожай.

Другого дня, налагодивши косу, пішов у поле і я. В полі було “все село”, — навіть більше, ніж “усе”. Косити вийшло все чоловіче населення, яке, до речі, майже наполовину складалося з наших сільських дезертирів, себто людей, яких було покликано до армії і яким пощастило всякими способами переховатись до приходу до села німців. Було також багато людей цілком

нових — це дезертири-червоноармійці; з них чоловіка до двадцяти, як я потім дізнався, належали до частини, що обороняла наш сектор фронту. Ці вправні захисники “соціалістичної батьківщини” в останню хвилину використали оті самі “цивільні” піджачки, за якими так ганялися свого часу. Між цими несподіваними косарями було чоловік вісім москалів, два чи три сибіряки, два грузини, з якими мені довелося зустрічатись і розмовляти, решта — українці. Одним словом, ми мали ще один яскравий доказ “ентузіязму” “советського народу”. Тут ще раз можна було пересвідчитись, як “в с к о л и х н у л а с ь” країна.

Через кілька днів я мав нагоду ще раз спостерігати сталінський наказ від 3. VII. в дії, але на цей раз в іншій формі.

На роботу в поле виходили ми, звичайно, як у нас кажуть, “світком” — поки ще не зійшло сонце. Бо вже зі сходом сонця большевики починали обстріл з-за Дніпра й особливо ретельно обстрілювали шляхи, що ведуть із села на південний захід, де лежали поля з озиминою. Пізніше вогонь переносився частково по середині села й по прибережній смузі, а частково по полях. Такий же обстріл повторювався і ввечорі. Не берусь твердити, чи стріляли, щоб перешкодити збиранню врожаю, чи до того були якісь інші міркування. Десь на третій день, як почався збір збіжжя, над полем показалось кілька большевицьких літаків — “ястребків”, і почали обстрілювати косарів і женців. Більшість поховалась під покоси, група з двадцять людей, кинулась до невеличкого гайка. Один із “ястребків” відділився в напрямку цієї групи й зацокотів кулеметом. Не вбив нікого.

Такі привітання повторювались чотири рази. Проте люди скоро призвичаїлись: одяг брали темний; як тільки побачать “сталінських соколів” — ховалися під покоси. Але гарматня стрілянина докучала нам таки

добре: вертаючись з поля, доводилось півтора кілометра йти зоною досить інтенсивного вогню.

Коли поглянути на тисячі воронок від розривів гарматних набоїв, що їх так рясно розкидано по городах, левадах та пустирях, де ніколи не могло бути німців, мимоволі напрошується думка, що цей шалений щоденний гарматний обстріл був тільки на те, щоб мати змогу ввечері повідомити вище командування, що, мовляв, сьогодні інтенсивний гарматний бій, витрачено, скажемо, триста набоїв. Бо поза тим ніяких інших ефектів не було: німецьке військо за весь той місяць не мало на цій ділянці фронту жадних втрат. Та й було тут того війська дуже мало: після опанування Правобережжя значна частина німецьких військ кудись відійшла, залишивши буквально жменьку піхоти, два-три десятки мінометів та дець коло двох-трьох батарей артилерії. Треба також сказати, що німці дуже рідко відповідали на щоденний шалений вогонь большевиків.

Здається, другого дня після вступу німців до нашого села, дець далеко в лісі на лівому березі Дніпра большевики підняли аеростат, очевидно, дня корегування гарматного вогню. Советське військо відтепер було розташоване на дніпрянській лівобережній низині, що на десятки кілометрів простягалася вглиб Полтавщини. Німці ж посідали позиції по високому Правобережжі. За півтори - дві години аеростата того знищили німецькі літаки. Впродовж наступного місяця боїв на Дніпрі — мені вже не доводилось бачити таких аеростатів, як також не доводилось спостерігати, щоб советські літаки будь-коли брали участь у корегуванні гарматного вогню; отже щоденну гарматну стрілянину за весь цей місяць вели большевики наосліп. Наслідки такої стрілянини цілком стверджують таке припущення.

Втрати советських військових частин, які обороняли позиції біля нашого села, від того часу, коли німці наблизились до села на початку серпня, до часу коли село було зайняте німцями, - включаючи й втрати

при цих двох наступальних операціях, про які я згадував вище., - складали, мабуть, коло 200 - 250 чоловіка вбитими та 50 червоноармійців, що залишилися в селі, переодягнувшись, або скинувши військову уніформу, під час переходу села в руки німців. З них понад двадцять людей я зустрічав, як я вже казав раніше, і особисто з ними розмовляв.

Які втрати мала німецька частина до вступу в наше село, я не знаю. В день, коли німці зайняли село, вбито двох німецьких вояків. В ближчих двох селах, на захід, було ще п'ять могил німецьких вояків. За чотири тижні жакливого бомбардування села большевиками з лівого берега, німці не мали втрат убитими. Чи мали поранених - не знаю.

Місцеве населення втратило за ці чотири тижні вбитими п'ять дорослих і четверо дітей; також убито дві-три корови, штук десять свиней і спалено коло 200 будівель. Незначна кількість убитих серед місцевого населення пояснюється тим, що більшість населення за весь час боїв жила в кущах, у добрих сховищах, або в суміжних селах. Після закінчення боїв у селі було лише дві могили німців, що загинули в день штурму нашого села. На могилах стояли, так відомі в Україні, білі березові хрести з іменами поляглих. Припустити, що було ще більше вбитих за ці чотири тижні бомбардувань, ледве чи можна. Адже відомо, як німці піклувалися своїми вбитими, як дбайливо були впорядковані всі їхні могили. Пізніше, вже в 1942 році, мені доводилось бачити, як спеціальні авта об'їздили села, розшукуючи могили поляглих, упорядковуючи їх та поправляючи хрести й написи на них.

Нарешті, якщо не помиляюсь, 20-го вересня ввечері стрілянина урвалася раніше, ніж звичайно. Останні три тяжкі набої вибухли в центрі села десь в четвертій-п'ятій годині вечора. Один із тих набоїв убив жінку й малу дитину, другий знищив майже половину на-

шого дачного будинку. Коли ми поверталися з поля додому, було незвичайно тихо.

На ранок стали ширитись чутки, що большевики відступили та що Київ узяли німці. Ці чутки скоро підтвердились: з лівого берега Дніпра після півдня було доставлено першу партію полонених червоноармійців десь коло п'ятидесяти осіб. Уже зовсім увечорі приведено ще партію полонених - коло 200 - 300 чоловіка. Всіх їх розміщено в школі.

Один, чепурно одягнений, без військових ознак полонений підійшов до мене. Він сказав, що знає мене з Києва - зустрічав мене ранками, ідучи на роботу. Він просив зайти до його дружини, що жила, як виявилось, недалеко від нашого будинку, і передати їй, що він живий, але що він зараз не може вернутись додому, а піде, як тільки його звільнять із полону, до своїх батьків у Білу Церкву. Був він стриманий, говорив мало й обережно. З того всього я зрозумів, що він очевидно, не міг іти додому, де його знали сусіди, мабуть, як члена партії, або офіцера.

Пізно вночі з'явилося п'ять величезних вантажних авт, яких мені до того ніколи не доводилось бачити. Їхали вони з засвіченими фарами в напрямку з Києва. З ними прибув загін словаків. Німці відійшли десь на лівий берег. Бранці полонених вишикували в дворі школи й відпустивши чоловіка з п'ятдесят, які назвали себе селянами з навколишніх сіл, повели десь на захід. Охорони на якихось триста полонених - п'ять словацьких вояків.

Натовп людей завжди оточував вояків - словаків. Були це все огрядні юнаки, добре одягнені. Вони охоче вступали в розмови й розповідали про те, як живуть у них робітники, селяни, інтелігенція, скільки й чого може купити кожен із них за свій місячний заробіток. Розповідали, що в них майже кожний селянин та робітник має радіоприймача, ровер, три-чотири вбрання. Що кожний громадянин може працювати там, де він

хоче — в сільському господарстві, чи десь у місті, та коли йому щось не до вподоби, він вільно може переїхати до іншого міста чи села, або перейти на роботу до іншої фабрики. Селяни слухали захоплено, часом недовіриливо похитуючи головами, про таке, як на нашу советську мірку, казкове життя. І в тому недовірливому похитуванні голів немає нічого дивного: люди, особливо молодші, що виростили за советських часів, не могли уявити собі взагалі, що таке життя можливе, що так живуть люди в тому "буржуазному пеклі", про страхіття якого двадцять п'ять років безнастанно розповідали різні советські агітатори й газети, та щодня твердили дітям у школі й писали у шкільних підручниках.

Другого дня перед вечером привели з лівого берега групу полонених чоловіка 400 - 500, повний інтернаціонал: росіян, українців, кавказців тощо; здебільшого це були звичайні бійці, десять сержантів і значна група шоферів. Вартові словаки - люди лагідні. Пішли ми до цих полонених поговорити. Розповідають, що київську групу обійшли німці й вона опинилась у "мішку". Київську групу військ, що складалася з кількох армій, цілком знищено. Сотні тисяч бійців та командирів, усе озброєння й запаси потрапили німцям до рук. Советські армії, що відступали з Києва, заповнили всі дороги Лівобережжя. Автомашини, кінні обози стояли в два-три ряди так, що не тільки артилерія й танки не мали змоги рухатись і були цілком парализовані, а й піхота не могла пересуватись дорогами. Все це нещадно бомбардувала німецька авіація. Де-хто з комісарів та старших командирів намагались організувати ударні групи, щоб пробитись на схід, до своїх. Пізніше мені довелось чути від учасників цього ганебного відступу, що німецькі заслони були такі незначні, що досить було найменших зусиль, щоб збити їх, і мільйонна армія з величезними запасами військового спорядження була б урятована від цілковитого зни-

щення, але переважна кількість бійців не бажала битися з ворогом.

— Нас зібралось — оповідав один шофер-сибіряк, — чоловік двісті. Ми вирішили за всяку ціну пробитись назад — до німців. Озброївшись автоматами й гранатами, ми рушили до Дніпра. Двічі довелося “пробивати” собі дорогу гранатами, — комісари пробували повернути нас назад, до “своїх”. Побили їх і — далі. Так добрались до Дніпра. Тут ми здали зброю німцям і нас перевезли на правий берег. Досить, одвоювали, буде з нас...

Тут же група червоноармійців розповіла мені про одного радянського полковника, який, спостерігаючи те жахливе безладдя, що творилося під час відступу київських армій на лівому березі Дніпра й не маючи змоги припинити той жах, не маючи змоги організувати людей, щоб пробити ті невеличкі німецькі заслони, що закривали шлях на схід, з відчаю застрелився на очах свого полку. Було це десь біля Барисівки. Говорили червоноармійці про цього офіцера дуже тепло, називаючи його хорошим, чулим командиром. В іншій групі полонених мені розповідали про батальйонового командира, який також застрелився десь під Барисполем, — “йти на схід, до Сталіна, не хотів, а здаватись добровільно в полон не міг — не дозволяла гідність офіцера”, — пояснював мені оповідач.

Весь наступний тиждень через село переходили величезні маси полонених червоноармійців. Тут було організовано для них харчувальний пункт. Годували їх переважно юшкою з картоплею. Хліба давали дуже мало — двісті грамів, не більше. Значну частину українців із Правобережжя відпускали додому, видаючи їм відповідні посвідки.

Охороняли полонених, як я уже казав, словацькі вояки. Отже, ми мали змогу ходити до полонених та вести з ними розмови. Населення жадібно слухало оповідання про перебіг боїв.

— “Червоноармійці не хочуть воювати”...

— “Вони (совєтські комісари) хочуть, щоб ми клали за них наші голови; ні, ми не такі вже дурні, за яких вони нас мають...”

— “Вони пили нашу кров двадцять п'ять років, годі!”

— “Наших дітей залишили без хліба на голодну смерть, а нас примушують захищати Сталіна і його комісарів...”

Таке чулося з усіх боків.

Я розмовляв з сотнями червоноармійців. Всі вони скаржились на жахливе безладдя, яке панувало в армії. Червоноармійці завжди голодні й мусять жебрати, або красти. Білизни немає, мила немає, у багатьох — воші. Взуття, здебільшого, побилось, у бій мусять йти босі, або обкутавши ноги ганчірками, ковдр немає.

Більшість скаржилась на те, що червоноармійців залишено на власну долю, що з бійцями — лише сержанти та іноді лейтенанти з запасних, решта десь позаду. Ні командирів рот, ні батальйонних у бою ніколи немає.

— “Отож таке й мають — нехай тепер самі захищають їхню “родіну”, нам цієї родіни не треба”...

— “Мій батько пробув три роки на фронті в 1914—1916 роках. Він розказував, що офіцери були завжди разом із вояками — і в окопах, і в атаках...” — каже один полонений, за вимовою, мабуть, орловський колгоспник.

— “Так то ж були “буржуї”, — у них була, як кажуть старі люди, якась “буржуазна”, офіцерська гідність, що примушувала їх умирати разом з своїми солдатами, а це ж... товариші!... Чого ж ти від них хочеш?”

— Та це не завжди так, — озвався з боку третій, — ось у нас ротний, дак і батька такого пошукай ще; є і між ними люди, тільки, правда, небагато...

— Ну, та й не мало, скажу я, — озвався голос із натовпу полонених, що оточував нас, — всі бачили, з

якою радістю багато командирів кидало зброю та радило менш рішучим рядовим бійцям робити те саме...

— У нашому полку — втрутився в розмову високий, огрядний червоноармієць, — комісар дивізії зібрав бійців та командирів і почав закликати людей іти, щоб пробитись на схід. Він запевняв, що німців дуже мало і що пробитись дуже легко. Червоноармійці насуплено мовчали. Командири — теж. Тоді комісар подав команду шикуватися в лави. Червоноармійці захвилювались. Командир нашої роти гукнув до бійців:

— Кого ви слухаєте? Гнать проклятого чекіста!

Комісар миттю вихопив нагана й вистрілив. Ротний упав. До комісара кинулись наш старший лейтенант і натовп червоноармійців — за хвилину його роздерли на шматки...

— Та ось же бійці з нашого полку — не дадуть збрехати, — на закінчення додав він.

— Так, правда, вбили проклятого сталінського собачника.

— Собаці — собача й смерть! — озвалося ще кілька голосів.

Наведу ще кілька свідчень, що їх мені довелося чути пізніше від живих учасників боїв у 1942-му році.

Лейтенант червоної армії, Кивко Петро Григорович, розповідав мені про факти, що він їх спостерігав та співучасником яких сам був під час перебування на фронті.

Ось його оповідання:

“8-го липня 1942 року нашу 197 піхотну дивізію, — що складалася з трьох піхотних стрілецьких полків (823, 828 і 862) та придатного до дивізії 264-го артилерійського полку, — передано з 5-ої резервної армії, що містилась у районі хутора Попова, до складу 63-ої армії. Дивізія зайняла оборонні позиції по лінії Усть—Хоперськ—Безрибний—Баски—Вешенська та ще далі від Вешенської на 10—15 кілометрів, — назви станиць уже забув. Позиції було розташовано по височині, два-

три кілометри від берега Дону. Це були саме дні великого німецького наступу, — що закінчився проривом (8—9 липня біля Воронежа) — на Дон. 9-го липня з'єднання німецької авіації зруйнувало міст через Дон біля станиці Вешенської. Того ж дня почали прибувати до мосту авта розбитих советських армій. На кожному з цих авт було по 3—4 чоловіка комісарів, політруків та командирів-офіцерів і майже на кожному авті — одна - дві “бойові співробітниці”, — щось середнє між повією і секретаркою. Червоноармійців майже не було. Більшість авт були навантажені різними вибуховими матеріялами та боєприпасами, а також звичайно, ящиком - двома горілки: більшість цих комісарів весь час були п'яні.

До півночі, поки полагодили моста, таких авт зібралось коло 500. Перед ранком авта почали переїжджати через міст. Зчинилось неймовірне безладдя, — кожен хотів переїхати попереду інших; кожен із тих начальників, розмахуючи пістолем, кричав, що саме він, а не хто інший, мусить їхати першим. Всі загрожували один одному, всі лаялись найдобрішою “советською” лайкою. Завдяки такій “блискучій організації”, до семи годин ранку переїхало через міст ледве 100—150 авт. Точно в сьомій год. ранку з'явилось, очевидно, це саме з'єднання авіації і влучно скиненою бомбою знову розбило міст. На авта, що тут же стояли купою, бомб не скинуло. Отже, 300—400 авт продовжували чекати, поки міст буде зремонтвано.

10-го липня кількість авт збільшилась до тисячі. Пізньої ночі міст було поновлено, але через згадане безладдя (коменданта мосту не було, розпоряджався, хто тільки міг тримати в руках пістоля чи автомата) переїхало Дон коло 500 авт. В сьомій вранці німецькі літаки знову зруйнували міст і знову на авта не скинули бомб. Так тяглося до 13-го липня. За цей час біля мосту в цих безнастанних сварках командирів за право першими переїхати за Дон було вбито одного

полковника, якого застрілив якийсь майор, двох політруків та ще одного майора. 13-го липня в сьомій годині вранці знову з'явилися німецькі літаки і ще раз зруйнували міст. Але на цей раз літаки, замість повертатися до своїх баз, зробили ще одне коло і скинули кілька бомб на авта. Складалось враження, що німецькі літаки в попередніх налетах умисне не скидали бомб на авта, чекаючи, поки їх збереться багато. Наслідки були жахливі: більшість автомашин, як я вже казав, були навантажені боєприпасами. Дві тисячі авт та 28 так званих "Катюш", а також дві 152-міліметрові гармати з спеціальними тракторами — згоріли разом із людьми, що були там. Вибухи були жахливі і не припинялись днів два по тому. Станцію Вешенську зруйновано — згоріло до 60 відсотків будинків.

19-го липня до хутора Баски, де позиції займав 3-й батальйон 828-го піхотного полку, по обіді наблизились 7 німецьких танкеток та панцирників. Піхотні окопи на цій ділянці були розташовані 40—50 метрів один від одного. В кожному окопі було встановлено по дві протитанкові рушниці та містилось по 14 бійців. Політрук 3-го батальйону, Кравченко, вискочив із окопу, щоб кинути гранату на найближчий панцирник, але впав від влучного пострілу німецького офіцера, що також вискочив із машини. Німецький офіцер пішов до окопів, вигукуючи: "Гальт, вег!". Це саме робилось і біля суміжного окопу. Червоноармійці, що були в окопах, не стріляли й охоче віддали зброю. Німці поперебивали ложі рушниць, а людям звеліли сідати зверху на панцирники. Скільки було видно по фронту, люди, вискакуючи з окопів, бігли до себе в тил — до Дону. Три німецькі танкетки відділились і помчали за цим натовпом, стріляючи з кулеметів. Коли панцирники з червоноармійцями, що здалися в полон, рушили, — від одного з суміжних окопів з'явилась фігура червоноармійця. Він, зваливши

собі на плечі протитанкову рушницю, поспішав до німецьких панцирників з очевидним наміром також здатися в полон. Панцирники, не помічаючи цього “ентузіаста”, оборонця соціалістичної батьківщини стали віддалятися. Червоноармієць пробіг ще якийсь час, але зовсім відстав і безпорадно спинився. Хтось із партійців бачив цей учинок. Вранці другого дня цього червоноармієця схопили і розстріляли перед фронтом за зраду батьківщини. Весь другий день продовжувались розшуки червоноармієців 828-го полку, що розбіглися по всіх усядах.

21-го липня, коло четвертої години по обіді, перед фронтом дивізії з’явилося коло 50 ворожих панцирників. Вони спинились 150—200 метрів від окопів і з-за кожного з них з’явилися по десятку автоматників-італійців, що на весь зріст розгорнутим строєм рушили до окопів. З окопів відповідали безладним вогнем. Бій затягнувся. Ще кілька разів панцирники підвозили вояків. Кінець-кінців за дві години позиції дивізії опинилися у ворожих руках. Нашу дивізію відкинута за Дін.

Другого дня наказом по полку було оголошено втрати: убитих 400, поранених 60(?), пропалих без вісті — 640. Кількість убитих якомсь не відповідала кількості поранених: скоріше мало б бути навпаки. В цьому ж наказі говорилося, що ворог втратив убитими 760 чоловіка. Звідки було взято всі ті цифри — не знаю. Мій земляк-санітар, якого другого дня виряджено на правий берег шукати своїх поранених, розказував мені, що вони не бачили жадного ворожого трупа (очевидно, їх було прибрано); трупів червоноармієців було небагато, але їх невільно було прибирати.

23-го липня ворог закріпився на правому березі Дону. “Начальник продовольственной части” (начпрод) дивізії, лейтенант інтендантської служби 1-го розряду, Михайлець, показував мені наказ по дивізії, — цим наказом установлювалось, що з загального складу дивізії в 12,800 чоловіка 23-го липня залишилось на хар-

чуванні 6,750. Отже особовий склад дивізії зменшився на 6,000 людей. Кількість убитих та поранених, за максимальними обчисленнями, могла бути не більша як 700—800 людей. Решта перейшла до ворога. Про це знали всі, хоч одверто й не говорили.

На вимогу штабу нашої дивізії, з 5-ї резервової армії було надіслано поповнення: спочатку 3,700 чоловіка, а далі ще 4,500. Ті поповнення, що їх прозвали “ряба дивізія”, склалися з людей, що не мали жадної військової виучки. Одягнені вони були в жакливе лахміття — у відомих сибірських ушанках, солом’яних капелюхах, в постолах, в тяжких зимових валянках, а то й просто босі. Як довідалися ми потім, до 5-ї резервової дивізії їх привезли десь із Сибіру — це були переважно українці та кубанці-засланці з різних концетраційних таборів так званого “Сєвлага”²⁾). Десь у квітні—травні, як оповідали вояки “рябої дивізії”, їм було запропоновано “іскупіть свою вину перед родиною”. Хто піде на фронт — тому обіцяли по війні простити всі “грішнине”. Правда, брали не всіх: найбільш тяжких “ворогів” та зокрема засланців-інтелігентів не брали до війська.

Недивлячись на те, що від ворога тепер відділяв нас Дон, — правда, прибережні хутори по кілька разів переходили з рук до рук, — перехід до ворога не припинявся. Від того ж Начпрода дивізії я знав, що в серпні, наприклад, кількість людей у дивізії щоденно зменшувалась на 200—300 чоловіка, хоч втрат убитими й пораненими було дуже мало. Біля човнів, що були приховані в кущах, ставилась варта, проте часто-густо люди зникали разом із вартовими, хоч до варти й призначались люди більш-менш певні. Такий човен іноді перевозив за ніч через Дін — до ворога — кілька партій червоноармійців, і ранком стояв на своєму місці, щоб послужити людям наступної ночі.

2) “Сєвлаг” — управління північних таборів примусової праці

Виключної уваги заслуговує випадок, який стався в останніх днях липня. Це — один із яскравих прикладів сталінської “заботи о человеке” та “чулого” ставлення до червоного бійця, захисника “соціалістичної батьківщини”. 27-го липня командування вирішило атакувати шлях, по якому рухались німецькі транспорти в напрямку Сталінграду. Біля станції Вешенської було переправлено через Дін батальйон піхоти, здається, 823-го полку, який і повів наступ на цю дорогу. Наступ був невдалий. Німці кинули десять танків, що впродовж півгодини майже знищили цей батальйон. Після бою німецькі танки відійшли на лінію дороги на Сталінград. На ранок повернулось десь коло 150 бійців, решта — більш ніж 700 бійців — не повернулись. Це нікого не схвилювало, — де вони, що з ними сталось, — ніхто не поцікавився довідатись. Ні спроб розшукати їх, ні спроб підібрати ранених не було зроблено. Про них просто забули. 29-го липня мене з групою бійців та політруком виріядили розвідати, чи є в ближчому хуторі ворог. Переправившись через річку, ми залишили бійців на березі і вдвох із політруком рушили в напрямку до того хутора, але обхідною дорогою — поміж кущами. Недалеко від хутора ми спустились у невеличку долину, переповнену трупами червоноармійців, між якими, мабуть, двадцять відсотків були ще живі. Всюди кружляли хмари великих зелених мух. Стояв жахливий сморід. Поруч із нами молодий червоноармієць із розідраним животом, з якого звисали кишки, вкриті зеленими мухами, тихо стогнав і прохав добити його. Недалеко від нього лежав другий, середніх літ, чоловік із розтритими ногами (очевидно, потрапив під танк) і також ворухив устами, намагаючись щось сказати. Безмежно схвилювані, ми повернулись назад і зараз же пішли до начальника штабу дивізії та розповіли про забутих бійців. Начштабу сказав, що він тепер не має часу — мусить кудись їхати, але що він увечорі повернеться назад і пішле когось перевірити...

І це тоді, коли ці поранені вже два дні лежали, забуті своїми командирами, без будь-якої допомоги, під пекучим липневим сонцем.

Бачачи повну безнадійність щось зробити через штаб дивізії, я пішов до командира 823-го полку і розповів йому про те, що бачив. Цей поставився більш людяно: вислав санітарну команду з 20 чоловіка з наказом розшукати ще живих. Пізно ввечері команда повернулася, привізши з собою лише... 15 поранених, — “декого з цілком безнадійних добили..., решта — мертві”, — казали вони. Всіх тих 600—700 трупів залишили лежати без похорону, хоч були усі можливості зробити це”.

Такі й подібні оповідання я чув від багатьох колишніх червоноармійців і советських офіцерів так ще на батьківщині, як і тут, уже на еміграції.

Добровільний перехід червоноармійців, а іноді й офіцерів, до ворога відбувався і в 1942-му році, хоч і де-що в меншій мірі, ніж у році 1941-му. Для того, щоб перешкодити масовому переходові до ворога в полон, вживалося найрізноманітніших заходів. До кожного підрозділу було приставлено членів партії, комсомольців та просто “сексотів”, на обов’язку яких було стежити за червоноармійцями. На ключових пунктах, біля кулеметних гнізд, завжди ставили “своїх” людей, що мали стежити за тими, хто намагається перейти до ворога. При найменшій підозрі таких перебіжчиків розстрілювали.

Щоб позбавити червоноармійців можливості згуртуватись, домовитись із товаришами, їх увесь час переміщували з одного батальйону до другого, з роти до — щоб залишитись разом часто-густо вдавали з себе чали, що хтось із червоноармійців дружить, або й просто в більш-менш близьких відносинах із іншим, одного з них негайно переводили десь до віддаленого батальйону. Людей безнастанно “тасували”, як карти в колоді перед грою. Отже, того уславленого бойового

побратимства, що було таким звичайним явищем, скажемо, в колишній царській армії під час першої світової війни, того побратимства, землячства, що так полегшувало й прикрашувало бойове життя вояка, не було зовсім. Кожний із червоноармійців завжди залишався в оточенні чужих йому людей. Лише той, кому доводилось місяці, а то й роки, перебувати на війні, щодня заглядати смерті в очі, зможе зрозуміти весь гнітючий жах такого положення. Близькі друзі, знаючи, для чого робиться це безнастанне переміщення людей, — щоб залишитись разом часто-густо вдавали чужих до себе, а то й ворожих один одному людей.

До заходів, які мали припинити дезертирство та добровільний перехід до ворога, належать також відомі накази Сталіна про створення т. зв. “заградітельних отрядов”, і про те, що ті, хто потрапить до полону, будуть кваліфікуватись, як зрадники соціалістичної батьківщини та що за вчинки червоноармійця буде відповідати його родина. “Далі відступати нікуди, ні кроку назад!...” — каже Сталін: — “коли в тебе є п'ять куль — чотири ворогові, і останню — собі”. Проте, на захисників соціалістичної батьківщини ці накази діяли мало. При першій ліпшій нагоді вони тяжко мстились на сталінських комісарах та охоче переходили до ворога.

Для прикладу наведу ще одне, досить характерне для настроїв, що панували в червоній армії, документальне свідчення лейтенанта інтендантської служби II-го розряду, помічника начпрод'а цієї ж дивізії — Жарого Петра. Це свідчення одночасно ілюструє нестриману сваволю розгнuzданих гура-патріотів в їх ставленні до місцевого населення.

“На початку серпня 1942 р. частини 197 піхотної дивізії, — розповідав він, — зайняли хутір Красний, Басковського району: Власне, цей хутір покинули самі німці. Я одержав завдання штабу дивізії: взяти 6 чоловіка з так званої “трофейної команди”, що складалася з всіляких калік, і реквірувати в хуторі всю худобу і

продукти. В хуторі вже “хазяйнувало” невелике з'єднання одного з полків дивізії. Я з шістьма червоноармійцями - трофейниками, в супроводі політрука полку, приставленого до мене, очевидно, для догляду, направився в частину хутору під горбом, ближче до берега Дону. Коли ми ввійшли між хати, побачили групу червоноармійців, попереду із автоматом у руках ішов сержант із молодецьки закинutoю назад шапкою “пілотною”. Ми йшли на яких десять кроків позаду цієї групи. Несподівано з бокової вулички, що вела до берега Дону, вибіг, підскакуючи на одній нозі, місцевий хлопчик, 4—5 років. Сержант вмиг дав “очередь” з автомата і цей хлопчисько, перерізаний кулями, упав. За якусь мить із-за того ж ріжка вийшла жінка з двома відрами на коромислі. Звуки пострілів вона, очевидно, чула щодня і вони її не стривожили. Вона повернула туди ж, куди біг хлопчик — назустріч червоноармійцям (хлопчик був її синок, що бігав із нею до річки по воду). Вона дивилась на червоноармійців, не помічаючи, що її дитина лежить у крові. Коли погляд її упав на закривавлену дитину, вона крикнула; в цю мить сержант знову “дав очередь” і жінка упала, також перерізана кулями. В кілька скоків я підбіг до сержанта і, вихопивши пістоля, крикнув до нього: “Що ти, негіднику, зробив?” В цей час із сусідньої хати вискочив старший політрук батальйону 828-го полку (прізвище його забув) і, вихоплюючи на ходу пістоля, крикнув до мене: “Ти кого зачіпаєш, мерзотнику?... Уб'ю!...” І скермував пістоля мені в голову. На щастя, мій політрук встиг ухопити його руку і куля пройшла над головою, пробивши мою пілотку. Цей зухвалий політрук довго змагався, — все хотів застрелити мене, — теж офіцера, — за те, що я насмілився перешкоджати “нищити ворогів”. На мої завваження, що цей сержант убив чотирирічну дитину і його ні в чому неповинну матір, політрук кричав: “Сержант діяв, як вірний син

“родіни”. Він — комсомолец, а не якась безпартійна сволоч.

Тільки вчора його нагородили відзнакою “за храбрость”. Всі, хто побував у ворога: і люди, і собаки, і коти... всі фашисти і зрадники, смерть всім “ізмєнні-зайняв ці хати. Приблизно за 600—700 метрів від цих крайніх хат була дорога, по якій безпереривно низкою кам!” — гістєрично кричав він.

За два дні німці вибили наших із хутора Красний, а ще за тиждень наші знову взяли цей хутір. Одному з сержантів 828-го піхотного стрілецького полку наказали зайняти групу хат, що стояли за пів кілометра від хутора. Німців уже не було, отже сержант без пострілу зайняв ці хати. Приблизно за 600—700 метрів від цих крайніх хат була дорога, по якій безпереривно низкою тягнулись німецькі танки й авта в напрямку на Сталінград. Німці рухались по шосе, не звертаючи уваги на те, що робиться в хуторі. Очевидно, вони знали, що на цьому відтинку мостів не було, отже ні танки, ні артилерія не могли бути перевезені. Сержант, як кажуть, зайняв оборону: розташував людей, два кулемети й також сидів тихо, не робив жадних спроб турбувати ворога.

За пів години до позиції, зайнятої сержантом, підійшли з хутора — старший політрук батальйону (той самий, що хотів мене застрелити) разом із командиром батальйону. Вони стали десять-п’ятнадцять кроків від окопу, біля крайньої хати, щоб не бути поміченими ворогом, і в біноклі спостерігали за рухом на дорозі. Сержант вихопив ручну гранату і кинув на них. За кілька секунд обох їх рознесло на шматки. Сержант з дванадцятьма червоноармійцями, не кваплячись, пішли до дороги і віддалились у полон німцям. Коли за пів години прийшли з хутора, то знайшли лише трупи команданта та політрука.

Випадків такого ставлення до своїх командирів було дуже багато. Наприклад, у Вешенському районі, біля

хутора Горохово, на початку серпня 1942 р. начальник штабу 828 піхотного полку Вишневецький повертався з командного пункту до штабу полку. Віддаль — коло двох кілометрів, в тому числі коло 400—500 метрів ліском. До штабу полку примчав кінь, на ньому, якимось зачепившись ногами за стремено й рукою за уздечку, лежав начальник штабу полку Вишневецький із розпоротим животом, в грудях стирчав кинджал. Цей начальник штабу, колишній чекіст, був винятково жорстока людина, нестриманий садист, який не одному червоноармійцеві прострелив голову за якісь дрібниці, за “провини”, які існували тільки в хворобливій уяві того “начштабу”.

Недавно довелось мені читати спогади колишнього советського офіцера, який утік до західньої зони окупації вже по закінченні війни. Автор констатує, що “...на першому етапі війни населення “охоче” зустрічало німців, помилково вважаючи їх за освободителів від сталінського жаху...”³⁾.

Там же автор, між іншим, каже, що советське командування “здавало” в полон неозброєних червоноармійців. Робилося це, мовляв, для того, щоб дезорієнтувати ворога, щоб викликати в нього враження, ніби советські армії розбито, ніби вони не мають озброєння і щоб у такий спосіб заманити ворога вглиб Советського Союзу.

Тепер ще мало є матеріалів про фактичний перебіг подій під час східнього походу Гітлера. З того боку “залізної заслони”, чули ми тільки хвалебні гімни “неперевершеному стратегові” та всіляким, із пальця висаним, колгоспникам і колгоспницям — ватажкам “партизанських загонів”. На Заході, по цей бік “заслони”, оскільки мені відомо, про це написано чомусь дуже небагато. Отже, важко сказати, як часто практикувалась така “плянова здача” в полон неозброєних чер-

³⁾ “В побежденной Германии”. Сабин - Вогулов. 1947, стор. 68-69.

воноармійців. Можливо, звичайно, що плян заманити ворога вглиб країни й був, але коли це справді так, то плян цей був, безперечно, вимушений обставинами. Теорію “заманити” ворога до серця країни, віддавши йому найродючіші землі з 80,000,000 населення, — цю брехливу аналогію з уславленим полководцем таки справді “отечественной войны 1812-го года” Кутузовим, утворено пізніше, щоб виправдати себе або, вірніше, приховати нечуваний розгром советських армій. Утворено її після того, як відома советська формула “бить врага на его территории” закінчилась крахом. Цілком можливо, що були випадки “здачі” в полон незброєних червоноармійців, але це, очевидно, не масові, а окремі випадки. Не советське командування “здало” в полон “пляновим” порядком п’ять-шість мільйонів червоноармійців, але вони, здебільшого, самі здалися в полон, часто-густо розчищаючи зброєю собі дорогу до ворога. Обставини київської операції беззаперечно стверджують, що називати “пляною” здачу в полон київської групи військ (700.000), яка складалася з кількох, добре озброєних, з величезними запасами військового спорядження, армій ніяк не можна. Адже тепер відомо про те, які, порівнюючи, незначні німецькі заслони загороджували київській групі військ дорогу на схід, до “рідного Сталіна”. Цілком очевидно, що за наявності найменшого бажання битися з ворогом та елементарної дисципліни, київські армії мали б повну можливість пробити ці мізерні німецькі заслони. Але... потрібної дисципліни, а головне — бажання битись — не було, не було того, так потрібного в бою “множника”, що про нього казав Л. Толстой.

Так само навряд чи можна застосувати теорію “плянової” здачі до полону кількох мільйонів червоноармійців під час відомих — Смоленської, Білостоцької, Мінської, Уманської й багатьох інших — операцій 1941 р.

Ось ще одно свідчення про “зраду батьківщини”, — це добровільне визнання одного з визначних діячів ста-

лінської диктатури, який недавно втік із советської армії й тепер “кається” в своїх гріхах:

“Действительность первых же дней (війни) опрокинула все наши надежды. Мы увидели, во-первых, что страна была совершенно не готова к войне, что все хвалебные слова о красной армии оказались дутыми, что мы не были готовы к ней ни материально, ни психологически. Но самое ужасное было то, что мы ясно увидели, что **ВСЯ РОССИЯ ЖДЕТ НЕМЦЕВ, КАК ИЗБАВИТЕЛЕЙ**”.

А далі цей сталінський сановник каже, що найжакливіше було, навіть, не те, а

“...оказалось, что не только рядовые бойцы и офицеры шли с охотой в плен, оказалось, что по этому пути быстро последовали заслуженные коммунисты...”⁴).

В 1942 - 43 роках в Україні та й тут, уже на еміграції, мені доводилось багато разів бути свідком, а часто густо й співучасником дискусій на ці питання. Передавати всі ці дискусії було б досить важко та й загайно, тим більше, що всі висловлювані погляди зводились майже завжди до кількох основних положень. Отже, наведу тут лише одну з таких дискусій, що відбувалась у Києві восени 1942 р.

Якось зібралось у мене кілька приятелів та колишніх співробітників - товаришів по роботі. Як завжди, мова йшла про перебіг та перспективи війни. Далі перейшли до питання відносин між населенням та “визволителями”, — які (відносини) в тому часі вже помірно погіршали, — а далі — і на ту саму “измену родине”.

— То факт, — говорив пан Д., який весь час боїв за оволодіння Правобережжям, перебував на Черкащині, — що десятки, сотні тисяч людей, звичайно у житті хороших людей, віддалих синів своєї Батьківщи-

4) Сергей Новгородцев: “Трагедия русских народов”. Ответ на признания бежавшего советского сановника, помещенные в журнале “Часовой”, номер 264, сентябрь 1947 г. стор. 5.

ни, добрих батьків своїх дітей, милих, ніжно люблячих синів, — дезертували при першій-ліпшій нагоді, не хотіли йти до армії захищати свою Батьківщину від ворога, що грізно насувався; себто, називаючи речі їхніми іменами — не хотіли виконати свого найсвятішого обов'язку перед Батьківщиною. Це факт, що молоді студенти вищих та середніх шкіл, що їх багатотисячними транспортами виряджали пішки на схід, в переважній своїй частині розбігались впродовж першого тижня й переховувались по всіх усюдах до приходу німців, і це можна було спостерігати не у вас лише, в Києві, а й у багатьох інших містах: Дніпропетровську, Одесі й ін. Сотні цих молодиків ви зустрічаєте на вулицях Києва щоденно, — це ж саме вони складають кадри студентів Медичного Інституту та інших учбових закладів. Це факт, що сотні тисяч червоноармійців добровільно, а часто й зі зброєю в руках, переступаючи через трупи забитих ними комісарів, здавалися в полон ворогові. Правда також, що серед советських офіцерів було немало справді чесних, справді відданих Батьківщині, не “Родіне” сталінській, а саме своїй Батьківщині. Багато з них, бачачи те, що діялось і, не маючи сили, подібно до рядових бійців, йти до полону добровільно, прострілювали собі череп...

— Все це — правда. Це ж саме ми спостерігали в Києві. Про такі ж явища розповідають і чернігівці й дніпропетровці, — додав інженер В. — Немає, мабуть, більш жахливого злочину, як зрада Батьківщини, — це правда. Але саме тому не треба поспішати з прису-дом, а раніше треба спробувати зрозуміти природу того явища. Чим викликано цю масову “зраду”; що спону-кало людей до того: нечуване падіння моралі — до втрати людського образу, — чи безмежний одчай, пер-ед неможливістю скинути ненависний сталінський режим.

Коли придивитись ближче, ця “зрада” виглядає досить своєрідно. Ніхто, власне, німців не хотів і вели-

кого добра від них не ждав. Але ще дужче не хотіли збереження совєтського режиму, — народи не хотіли воювати, не хотіли віддавати життя за збереження “совєтської родини”, за збереження колгоспного устрою.

Бойовий клич — “За Родіну, за Сталіна” — не міг запалити маси, не міг підняти їх на бій із ворогом. Слово “Батьківщина” для українського народу є таке ж святе слово, як і для інших народів, але тут це слово не було однозначне з словом “родіна”, а втім воно вульгаризувалось поставленим поруч ненависним ім’ям Сталіна. Ім’ям, укритим згустками крові закатованих ним батьків, синів, братів та інших близьких, ім’ям Сталіна, що стало синонімом голоду, знущань, кривавих пазурів НКВД і всього того страхітливого, що визначає поняття “совєтська влада”.

Люди, червоноармійці, піддавались, власне, не німецьким генералам, люди тяглись до тої сили, яка оголосила смертельну зйїну большевизмові. Це було, так би мовити, по дорозі, цілі тут сходились: ненависний ворог був той самий. І тому йшли, стиснувши зуби, але йшли, бо другої сили, на допомогу якої можна було б розраховувати, поблизу не було. Люди так само пішли б до турків, якби вони йшли проти тих ненависних кремлівських узурпаторів. Люди пішли б — ні, не пішли б, а швидше полетіли б на крилах, — до американців, англійців, якби вони, а не хто інший, йшли війною проти сталінської тиранії. Людям до смерти остогидло “построение социализма” і вони не бачили іншого способу позбутись отого соціалізму.

Отже, тут уже справа набирає іншого забарвлення, і та “зрада батьківщини” є, власне, шуканням союзника в боротьбі проти спільного ворога. Це вже не має нічого спільного зі “зрадою батьківщини”, але зате має цілком виразні форми зради ворога-окупанта. А це вже справа зовсім інша. Хотів би я знати, коли це й хто називав повстання проти чужої тиранії “зрадою”?

Лікар А., нині вже покійний⁵⁾, який завжди засуджував криваву диктатуру Кремля, додержувався того погляду, що треба було всім одноставно стати проти гітлерівської навали, а вже знищивши ворога, повернути б'гнети назад — проти Кремля. Він намагався пояснити поведінку населення та червоноармійців іншим способом. Він казав:

— Усі ці страхітні явища знаходять своє пояснення в тому, що двадцятип'ятирічні експерименти большевиків над людськими душами так спотворили їх, ті душі, що витравили все, що було в них людського, святого, що люди втратили образ Божий, і що це є ґрунтом, на якому стали можливі оті явища. Безнастанне руйнування “буржуазної моралі”, руйнування віри в Бога, безнастанне, маніякально вперте приціплювання матеріалістичного світосприймання, вперто-последовне руйнування родини, зведення поняття родини до чогось на багато нижчого, ніж у тварин. Згадайте хоч би про цих “аліментчиків” за фахом, що одночасно платили аліменти на дітей, прижитих від двох-трьох, так би мовити, офіційних, законних одружень, та стількох же вуличних, випадкових шлюбів без церкви, без ЗАГС'у⁶⁾. Згадайте їхні віртуозні шугання з краю в край — від Ленінграду до Владивостоку, з метою позбутись цих аліментів... Безнастанне руйнування дитячої любови до своїх батьків, щоденні нацькування дітей на їхніх батьків, повсякденні вихвалювання “пильности” в піонерів та комсомольців, не спиняючись перед доносами на своїх батьків, ставлення пам'ятників таким Павлікам Морозовим, що у своїй “преданності” советській владі віддають на страту своїх батьків — “ворогів народу”... Все це уможливило й оту “зраду”...

⁵⁾ Через трагічний збіг обставин лікар А. не зміг виїхати на еміграцію й залишився в Києві. Другого дня після приходу советських армій його, разом із багатьма громадянами, було повішено. Відомості про це маю від чоловіка, який залишив Київ тиждень після вступу червоних.

⁶⁾ Відділ запису гражданських актів, де реєструються одруження.

— Я хотів би внести певну ясність у те, що сказали ви, пане А. — знов озвався інженер В.: — мушу сказати, що не може відмовити вашій концепції в деякій правдивості, але — лише в деякій. Я погоджуюсь, що “експерименти”, про які говорили ви, створили цілий прошарок отих “нових, сталінських людей”. Але ж основну масу підсоветських народів ці експерименти не спотворили, і вона зберегла в собі все те здорове, що визначає справжню людину. Я глибоко переконаний, — та це й цілком об’єктивно доводять факти, — що в усьому тому, що сталося, винні саме оті сталінські ублюдки. Це ж ті саме “новые сталинские люди” покладали початок хаосові, що утворився з першого ж дня війни. Це ж вони в тваринному жаху вже в тиждень після початку війни почали панічно вивозити свої родини та майно на схід. Це ж з їхнього — вищих керівників — наказу, на десятий день від початку війни, в Києві, за п’ятьсот кілометрів від фронту, почали палити архіви — до високоцінних технічних проєктів і грошових бухгалтерських документів включно, та гарячково евакуювати партійні заклики і фабрики. Це ж із їхнього наказу, на чотирнадцятий день після початку війни, було закрито всі установи та підприємства, а робітників та службовців звільнено. Це ж вони почали ту, не викликану обставинами, паніку, — вони своїми діями проголосили ніде не написаний, але загальновідомий клич: “спасайся...”, а населення, дивлячись на все те, і собі сказало: “Ну, то й я ж не хочу офірувати за вас свого життя”... Все сталося, як ви знаєте, з блискавичною швидкістю. Відомий клич — “бить врага на его же территории”, як виявилось, не мав під собою жадного ґрунту. Вся “потуга” советських армій, для озброєння й вишколення яких впродовж двадцяти років, не доїдали, а то й вимирали з голоду та перенапруження народи СРСР, розлетілась, як дим, при першій зустрічі з ворогом. Якось організувати чи орієнтувати громадську думку в умовах існуючого терору не було

жадної можливості, та й часу не було: події налетіли, як буря... Отже, кажу ще раз, — населення, спостерігаючи цей тваринний жах, цю ганебну паніку більших і малих керівників, зробило свої висновки стихійно. Ті “висновки” ви мали можливість спостерігати в 1941 р.”.

З свого боку я дозволю собі лише сказати, що коли б люди, які поділяють погляд, висловлений лікарем А., були праві, коли б справді народи, які населяють ССРСР, було доведено тими експериментами до такого безмежного падіння, то чи можна знайти більш переконуючий аргумент для винесення присуду над системою, за якої можливий такий глибокий розклад суспільства. Та, на щастя, так нашого народу, як і всього людства, це нове “соціалістичне суспільство” існує переважно в уяві кремлівських можновладців, лише на сторінках советської преси та в ухвалах різних пленумів. На щастя, оті потвори, оті ублюдки московсько-большевицьких експериментів, у яких спільного з людиною є лише те, що вони, подібно до людей, ходять на двох, а не на чотирьох ногах, складають лише одиниці, і, у всякому випадку, кількість їх не перевищує кількох відсотків від усього населення ССРСР.

Отже, це друге пояснення само собою повинне відпасти, як цілком безпідставне, не поважне, і залишається перше й єдино-можливе, а саме: безмірно змучені соціалістичними експериментами, в розпачі, в цілковитому відчаї, народи ССРСР шукали союзника бодай в образі Гітлера. А це вже не зрада, це — один із етапів боротьби, що безнастанно, ось уже тридцять років, точиться проти ненависної московської червоної тиранії. Не “втрата Божого образу”, але безмежна любов до своєї сплюндрованої, закривавленої жорстоким тираном Батьківщини, до свого змученого народу

привела підсоветські народи до цієї “зради”.

Тяжкі помилки зробили великі державні мужі Заходу в Тегерані, Ялті та, навіть, у Потсдамі. Багато країн платять тепер жахливу ціну за ці помилки. Керівники західнього демократичного світу тепер уживають нелюдських зусиль, щоб паралізувати наслідки цих помилок.

Ми, колишні підсоветські люди, віримо, що ці помилки було зроблено в ім'я захисту людства від гітлерівської тиранії, що ці помилки викликано було вірою в можливість мирного співжиття та співпраці з СРСР, що його можновладці аж надривалися, щоб довести, що вони — уже не вони: відновлення церкви, офіцерські чини, золоті паґони, — які лише двадцять п'ять років тому вони вирізували, разом із живим тілом, у офіцерів царської армії, — ордени імени Суворова, Кутузова, Нахімова, навіть святого Олександра Невського, навіть орден Гегьмана України Богдана Хмельницького, нарешті розв'язання Комуністичного Інтернаціоналу і т. д.

Ну, що ж... перехитрили!

Нарешті, Гітлера повалено; капітулювала Японія; попіл спалених найближчих посібників Гітлера розвіяно на чотири вітри, — прийшов “мир”. Але... за два роки “мирних” відносин виявилось, що всі спроби найбільших державних мужів здійснити ту, пробачте вже, д и т я ч у у т о п і ю, — можливість співпраці з червоною Москвою, — розбились. Більше того: большевики скинули, нарешті, маску, відновили Комінтерн у вигляді Београдського “Комінформу”, та почали відкритий похід проти своїх вчорашніх західніх союзників, похід за встановлення комуністичної тиранії в усьому світі.

Нас, підсоветських людей, обіймав жах, коли в роках 1941—45 ми читали про зворушливу єдність захід-

ніх альянтів з червоною Москвою, хоч ми вже в тому часі знали справжню ціну гітлерівських “визволителів”. Ми ніяк не могли збагнути, як то такі великі мужі так безоглядно здаються на облудні запевнення кремлівського володаря. Щоправда, ми мали добрий досвід, якого бракувало цим державним мужам. Ми знали вже справжню природу сталінської “щирости”, знали його “соціалістичну” практику, його “крок назад”, щоб зробити потім “два кроки вперед”. За цю двадцятип’ятирічну науку ми заплатили ріками крові, морем страждань.

Той, хто задумав би засуджувати підсоветські народи за їхній “гріх”, за їхню прихильність до німецьких “визволителів” на початку війни в 1941-му році, хай не поспішає з винесенням суворого присуду, хай раніше подумає й добре зважить усе те, що сталось за останніх тридцять років.

Осудити легко, зрозуміти ж тяжче.

Що зробив західній світ, щоб пособити двом сотням мільйонів людей у тих тяжких роках, коли одна шоста частина світу тонула в крові своїх кращих синів, коли з-за того “Китайського муру” чи “залізної за-слони”, як кажуть тепер, линули зойки мільйонів борців за волю людства, — що конали в хижих пазурях червоного Кремля? Гірку правду неприємно слухати, але світ мусить почути цю правду.

Лише тепер, відчувши на собі холодні, огидні пазури червоного спруга, світ нібито починає розуміти нас... Добрий час!... Ще не пізно!...

IV. ДВА РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

“Ой, горе тій чайці,
Чаєчці небозі,
Що вивела чаєнята
При битій дорозі”.

(Іван Мазепа — Гетьман України).

27-го вересня вирішив я сходити до Києва — довідатись додому. Зі мною пішов ще учитель К... та мій недалекий сусіда Г..., що до війни працював у майстернях Київського пароплавства та, подібно до інших, дезертував із армії.

Ще від Трипілля ми побачили над Києвом величезні хмари диму: кажуть — горить Київ. Уже недалеко від Києва, в Підгірцях, п. Г... зустрів свого приятеля, що працював у пожежниках десь на Печерську. Він розповів нам, що два дні тому в Києві почали вибухати міни, що їх заложили були большевики під значною кількістю будівель у центрі міста, що міни, очевидно, обладнані годинниковими механізмами; що першим вибухнув п'ятиповерховий будинок на розі Хрещатика й Прорізної вулиці, де містився якийсь німецький штаб, і що в тому будинку загинуло дуже багато людей, в тому числі німців — визначних офіцерів. Вся центральна частина міста горить. Щодня вибухають нові й нові будівлі, через що не вдається припинити пожежі. Силу людей забирають, щоб гасити пожежі. Мої попутники побоялись іти до Києва й повернулись назад. Я ж мусів іти — там наші близькі та всі наші достатки.

Над вечір другого дня я входив у Київ. Значних руйн не видно, — все як і колись. Людей на вулицях мало. До центру міста не пропускала застава. На Маріїнсько-Благовіщенській (Саксаганського) вулиці я

побачив на стінах великі друковані оголошення. В них пропонувалося всім жидам завтра (якщо мене не зрадила пам'ять), 29-го вересня, з'явитись до так званого урочища "Бабин-Яр", біля Лук'янівського грабовища. При чому жидам пропонували мати з собою теплий зимовий одяг та всі свої цінності. Там же було попередження, що хто не з'явиться на цей збірний пункт — буде розстріляний.

Дома я застав усе в порядку: сусіди живі, наша кімната ціла, всі речі на місці. Вранці в сьомій годині я був уже у своїх рідних. Не дивлячись на ранній час, я застав там кількох родичів та знайомих, що жили у віддаленій частині міста, між ними кілька жидів¹). Тут же був наш добрий знайомий, п. Райзман з дружиною. Цей старий, шістдесят п'ять років, жид добре знався з моїм покійним батьком ще до революції. Мав він тоді, здається, свою невеличку торгівлю. За советської влади він був кустарем-одинаком: варив і якимось збував пасту до взуття. Цей п. Райзман завжди був ворожо наставлений проти советської влади. Тепер він дуже обурювався проти "єтих босяков", як він завжди величав советську верхівку.

— Це справа "єтих босяков", — казав він, — це вони вирішили зробити нам, саме нам — жидам — останню, "гадость". Не будь цих жахливих вибухів, німці нас не зачепили б...

Згаданий вище наказ хвилював не тільки жидівське населення, але й решту киян, що у своїй масі вірили у визвольну місію німецьких армій. Чого хочуть німці від населення? Чи не думають вони масово обвинувачувати населення в симпатіях до комуністичної Москви? Що буде там, на збірному пункті, і чому саме в Бабиному Яру, а не на двірці? Куди думають німці вивезти таку масу людей? Адже мова йде про якусь

¹) Один з цих жидів, наш добрий знайомий, дезертував із червоної армії, — куди його було покликано по мобілізації, — і останні два тижні переховувався в наших спільних знайомих.

сотню тисяч київського населення. Мабуть, десь далеко, бо наказано було взяти з собою теплий зимовий одяг. Про те, щоб сховатись, не з'явитись на призначений німцями збірний пункт, не було й мови: всіх лякала загроза розстрілу. Думки про можливість того, що сталось, ніхто не висловлював.

По місті повзли чутки, що жидівське населення всілякими способами — включно до перерізування пожежних шлангів, якими подавалась вода з Дніпра (водогін зруйнували большевики), — сприяло поширенню пожеж. І всі, включаючи й жидівське населення, були переконані, що оця, як гадалось, масова депортація жидів з Києва викликана саме отими вибухами й пожежами. Так це, чи не так — я не знаю, але, коли взяти до уваги, що масове винищування жидів було проведене не лише в Києві, а й в багатьох інших містах України, треба думати, що таке переконання не відповідало дійсності.

До речі — треба сказати, що жиди більше, ніж яка-будь інша національність Советського Союзу, йшли на співпрацю з советською владою (на причинах цього явища тут не спиняюсь). Це правда, що в різних державних та зокрема й особливо в торговельних та партійних установах переважало жидівство, що відсоток їх у названих установах, беручи до загальної кількості населення відповідних національних груп, був неймовірно великий, зокрема в різних центральних республіканських та партійних установах. В дрібніших містах та районних центрах жидів було значно менше, а в сільських місцевостях їх майже не було. Це засила, власне, і було одною з причин, що населення СРСР часто ототожнювало московський комунізм із жидівством. Відхід жидів від советської влади почався десь у роках 1926-27 в наслідок переслідування так званих сіоністів і набув уже більшого розміру в тридцятих роках, в часах жорстокого винищування троцкістів, кадри яких складались в основному з жидів.

В передвоєнних роках антисоветські настрої серед жидів були досить поширені, особливо серед жидівської інтелігенції — лікарів, правників, економістів, інженерно-технічних робітників, а також почасти й серед колишніх ремісників. Отже, немає нічого дивного в тому, що значна частина жидів не евакуювалась на схід не тому, що не мала змоги, а тому, що не хотіла, гадаючи, що як би погано не було з Гітлером, та все ж буде краще, ніж із Сталіном.

Але повертаюсь до подій того жахливого дня. Десь о годині одинадцятій я проходив по Львівській вулиці (советську назву її вже забув), що веде до визначеного німецьким командуванням збірного пункту. Багато тисяч людей, переважно старих, — але не бракувало й людей середнього віку, — рухалось у напрямку Бабиного Яру. А дітей, дітей... Господи, скільки було там цих дітей! Все це рухалось, обтяжене вузлами, кufрами й дітьми. Подекуди старих та хворих, що не мали сили самі рухатись, везли, мабуть, сини чи дочки, самотужки на візочках. Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречення. Було це тяжке видовище... Цей великий “ісход” справив на киян гнітюче враження й посіяв перші сумніви щодо сподіваної визвольної місії Гітлера.

Мішаних подруж, себто жидів із “бувшими православними”, як часто напівжартома називали українців і росіян, було багато. Казали між іншим, що члени подружжя не-жиди та їхні діти не повинні з'являтися на збірний пункт. Мені потім розповідали, що багато жінок і чоловіків не-жидів, які приходили з своїми дружинами жидівського походження й просили, щоб і їм дозволили йти разом, німці не пропускали на збірний пункт.

Другого дня по місті стали ширитись чутки, що всіх цих жидів побито з кулеметів. Розповідали, що за першою заставою, що перевіряла документи й пропускала на “збірний пункт”, десь далі стояла інша заста-

ва, де в жидів відбирали всі речі, гроші, дорогоцінності, які вони мали з собою. Третя застава, десь уже біля Бабиного Яру, веліла всім роздягатись до голого тіла — і далі всіх їх розстрілювали з кулеметів та скидали на дно яру. Багато з них, що були лише поранені, привалювались тілами інших розстрілюваних. Чув я також від людей, мені відомих, що весь той день, та й на другий день також, із Бабиного Яру було чути стрілянину кулеметів. Між населенням Києва говорилось, що в тому дні було розстріляно десь коло 67,000 жидів.

Про подробиці розстрілу жидів мені розповідали мешканці того району; багатьох із них я добре знав, як людей статечних, яким можна вірити. Стверджувати, звичайно, можу лише ту частину подій цього дня, що сам бачив. В усякому випадку, ні в дні, коли було виконано це масове знищення, ні потім, у роках 1941-43, та й до цього часу, мені не доводилось ні бачити, ні чути, щоб хто-небудь із тих, що пішли до Бабиного Яру, появився між людьми. Отже, треба гадати, що ця масова страта з тими чи іншими варіантами подробиць, відбулася.

Правда, деякі з моїх знайомих розповідали, що їм доводилось взимку 1941 року та й в 1942 році, зустрічати жидів-киян, але це були жиди, що 29 вересня не пішли на цей збірний пункт, а довго переховувались у Києві, і потім, перебравшись на провінцію, провадили там кочове життя. Вони мали паспортів з християнськими іменами. Ці жиди розповідали про день 29 вересня приблизно те ж, що мені вже доводилось чути в Києві, та що було страчено в тому дні десь коло 70.000 жидів.

Подібні акції масового нищення жидів проведено в Дніпропетровську, Харкові та в багатьох інших містах та містечках України. Уже тут, на еміграції, пані Л..., яка в 1941-42 роках мешкала в Харкові, розповідала мені про подробиці такого акту. В Харків німці вступили, здається, 24 жовтня 1941 року. Приблизно за три

тижні на вулиці Дзержинського було висаджено в повітря віллу, в якій містився німецький штаб, при чому загинуло багато значних німецьких офіцерів.

У відповідь на цей акт німецька комендатура схопила перших, що потрапили під руки, 2,000 мешканців - заложників із жидів. Двісті з них було негайно повішено на балконах будинків, переважно в центральній частині міста. Одночасно було попереджено населення міста, що при повторенні вибухів буде також повішено й решту заложників. В Харкові розповідали, що інженер, який брав участь у мінуванні міста, передав німецькій комендатурі плян розташування закладених советами мін, що й врятувало життя решти заложників. Проте жидів в їх масі ще довго не зачіпали. Лише 14 грудня було оголошено наказ німецької комендатури, в якому пропонувалось жидівському населенню вибратися з міста до напівзруйнованих дерев'яних бараків старого робітничого табору десь за харківським тракторним заводом (ХТЗ). Жидам пропонували мати з собою всі свої речі. Тим, хто не з'явиться до бараків, загрожували розстрілом. З'явилося і зареєструвалося лише 16,000 жидів. За два тижні 14,000 із них (решта розбіглася) було вивезено автомашинами до величезних ровів, далі за містом, і там розстріляно. Така незначна, як для Харкова, кількість розстріляних жидів пояснюється тим, що в Харкові до того часу вже побувало багато жидів-утікачів із Києва і жидівське населення добре знало, чого треба чекати. Отже, велика кількість жидів із тих, що залишилися в місті, при відході большевиків, у листопаді та грудні, перебігла до советів, за лінію фронту, який тоді був недалеко від Харкова.

Під час одної подорожі по Київщині в 1942 році, мені показували біля містечка Ржищів величезний присипаний рів, де було закопано розстріляних у Ржищеві жидів, звичайно, містечкову бідноту.

Знаю ще один, цілком певний, перевірений факт

масового знищення жидів, а саме — в Новгород—Сіверську в жовтні 1941 року було розстріляно 135 чоловіка, переважно дрібних ремісників, між якими не було жадного комуніста.

Такі розправи провадилися не тільки щодо жидів. В такий же спосіб знищували і циган.

В 1942 році я чув декілька оповідань про масову страту циган. Але мені довго не вдавалось перевірити правдивість таких оповідань. В 1943 р., в тому ж таки Новгород - Сіверську, місцевий німецький командант затримав був групу циган 150 чоловіка. За день поширилися чутки, що всіх їх мають розстріляти. Кілька найбільш поважних громадян міста з'явилися до команданта просити скасувати наказ про розстріл. Командант спочатку досить у грубій формі відповів, що це їх не торкається, він сам знає, що йому робити. Але далі трохи пом'якшав і став доводити, що цигани — це такий же паразитарний нарід, як і жида. Крім того, вони бродять від села до села, і може без злої волі, стають шпигунами на користь советських партизанів. На вечір цих 150 циган було розстріляно.

* * *

За два-три дні я поновив зв'язки з деким із приятелів та знайомих. Одначе, багатьох не було в Києві — багато було евакуйовано на схід, немало було заарештовано й також вивезено, декого знищено в підвалах НКВД; ті ж, кого мені, за кілька днів перебування в Києві довелось бачити, нічого певного не знали. Були теж розмови про можливість утворення українського уряду. Дехто з оптимістів виражав, що з сталінським режимом покінчено назавжди, що ось скоро становище з'ясується й усі люди стануть стіною проти осоружного сталінського режиму; висловлювали багато надій, сподіванок, але конкретного — нічого.

Багато розповідали про дні облоги Києва, про безнастанні облави на дезертирів та карколомну винахідливість цих дезертирів. Про те, як до Київської гавані

на автах впродовж останніх тижнів було завезено й у-топлено кілька десятків тисяч тонн шевської шкіри найкращих родів, десятки тисяч тонн цукру та іншого добра. Можливо, що це виправдувалось із військового погляду, але населення Києва трактувало це по сво-єму.

Чув я жахливі оповідання, і це в різних місцях і від різних людей, що на вулиці Короленка, в підвалах центрального НКВД, другого дня після відступу большевиків, було виявлено кілька сотень спотворених трупів із стріляними ранами, а також із розторощеними якимсь важким залізом головами. Між ними називали відомі в Києві українські імена інженерів, артистів. Не менш жахливі видовища бачили в Лук'янівській тюрмі та у величезних підвалах Київської скотобойні, що за заводом імени Домбала, біля Деміївки. Там знайдено буквально гори трупів по-звірячому закатованих лю-дей. По зовнішньому вигляді цих трупів, їх, очевидно, було вбито в останніх годинах перед відходом больше-виків із Києва. Недавно я зустрів у Мюнхені п. Н. І., який особисто оглядав підвали скотобойні зараз же пі-сля вступу до Києва німецького війська. Він ще раз підтвердив правдивість цих оповідань.

Не менш жахливими подіями супроводжувалась евакуація й інших міст. Про те, як відбувалась “еваку-ація” Запоріжжя та Дніпрогесу, я вже згадував. Таких же “зворушливих” форм набрала “забота о живом че-ловеке” (Сталін) і під час залишення Одеси совет-ським військом. Одесу було оточено німецько-румун-ським військом у першій декаді серпня. Облога міста тривала десь коло двох місяців. Впродовж цього часу людські резерви та бойове спорядження доставлялося до Одеси морським шляхом. Постачання населенню бу-ло організоване дуже зле. Перед евакуацією міста жад-них продуктів населенню видано не було, хоч запасів продуктів у місті було дуже багато. Два останні тижні перед здачею міста сотні автомашин звозили до порту

тисячі тонн цукру, борошна та іншого, і все це зсипали у воду. В останнім дні перед здачею міста велику кількість авт, разом із вантажем, було затоплено в гавані. Величезні склади збіжжя та різних продуктів харчування, що їх не управились затопити в гавані, облили бензиною і запалили.

Місто було переповнено раненими червоноармійцями. За день перед здачею Одеси в шпиталях було одержано розпорядження підготуватись до евакуації на схід у першу чергу... легко раненим(?). Фактично про евакуацію не могло бути й мови: Одесу давно було оточено й ізольовано від решти країни; на рейді ж стояв лише один крейсер "Комінтерн" та три канонерки. Проте, до шпиталів підходили закриті санітарні авта, вантажили легко ранених і відходили "на схід". Як виявилось згодом, ця "евакуація" ранених відбувалась досить оригінально. Закриті санітарні авта їхали до порту, де було влаштовано кілька під'їздів до води. При наближенні до води, шофер і офіцер військ НКВД (кожне таке авто супроводжувалось НКВД-истом) вискакували з шоферської кабіни, а авто з розгону летіло в море.

Чи цей страхітливий злочин мав масовий характер — сказати не можу. Мені називали шофера п. Ч., що мав наказ утопити своє авто разом з людьми, але, ризикуючи життям, урятувався разом із пораненими, що були в його авті. Він стверджував також, що одно з таких авт було затоплено на його очах. Одержати підтвердження того оповідання з перших рук — від безпосередніх свідків мені не вдалося і тому не буду переказувати того оповідання. Безсумнівним можна вважати лише стверджений цілком вірогідними свідченнями двох різних людей факт, що підчас очистки румунською окупаційною владою одеської гавані було виловлене закрите санітарне авто з трупами червоноармійців.

Пані В. А. (нині живе в Детройті — ЗДА) клятвенно стверджує, що підчас очищення гавані її чоловік

(убито в Німеччині 1944 р.), що його мобілізували румуни для робіт у порті, був свідком, коли один із портових кранів підняв із дна гавані велике санітарне авто. Це авто було не зовсім добре закріплене, тому воно перехилилося верхньою частиною вгору, а задньою, де були дверці, вниз. Тількищо кран справився піднести це авто до берега, як задні дверцята, очевидно, не витримавши натиску, розчинились, і з авто висипалось коло десяти трупів червоноармійців із перев'язаними руками, ногами та головами. Теж саме оповідав мені і пан К. К. з тою лиш різницею, що він оглядав подібне санітарне авто і трупи за якийсь час після того як воно було витягнене з води. Чи обидва свідки бачили те ж саме авто чи то були різні авто — упевнитись мені не вдалося.

В день здачі Одеси ворогові багато тисяч червоноармійців та командирів, сьак-так переодягнувшись у цивільний одяг, розійшлося та поховалося в місті; незначну частину гарнізону було вивезено на крейсері та канонерках, решта — потрапила до полону. Не мало командирів та особливо військових комісарів, наляканих оповіданнями про нелюдські жорстокості німців, вкоротили собі життя.

Більшість одеських заводів висаджено в повітря. Тоді ж висаджено в повітря й дамбу, що відгороджувала передмістя "Пересип" від моря. Пересип, як відомо, нижче рівня моря. Забудовано її переважно невеличкими будинками, в яких жили робітники та міська біднота. Про наступне затоплення Пересипу населення не було попереджене. Хвилі вмить залили все передмістя. Нещастя посилювалося ще тим, що на морі бушувала сильна буря. Велика кількість людей та особливо дітей загинула цієї страшної ночі в холодних бурунах.

За кілька днів до здачі міста, всіх кримінальних злочинців було звільнено. Останніх два-три дні тюрму охороняли посилені загони НКВД, а в середині тюрми відбувалась якась особлива метушня. Другого дня пі-

сля вступу до міста румунського війська, в численних льохах тюрми було виявлено велику кількість трупів, між якими подекуди траплялися ще не померлі ранені. Багато трупів було з вирваними грудьми, животами, з одірваними головами, руками, ногами. Випадкові очевидці оповідали, що велике число політичних в'язнів було розстріляно в льохах тюрми. Решту в останнім дні було загнано в підвали і там закидано ручними гранатами. Цей факт стверджується й висновками комісії, що оглядала тюрму. Стіни й стелю в підвалах було сколупано уламками гранат та вимащено рваними м'язами, кишками та кров'ю.

Не менш жахливою мала бути й доля одеситів — німецького походження. Це були нащадки німців, які ще за давніх часів оселилися в колишній Росії. Всі вони, звичайно, були советськими підданими. Після того, як Одесу було оточено ворожим військом, кілька тисяч цих німців було арештовано й ув'язнено в будівлях так званої "исправительной колонии", або, як її називали, школи, що містилась поблизу тюрми. За деякий час тих із них, що були членами компартії та комсомолу, було звільнено. Здається, 14 жовтня вся адміністрація "школи", навантаживши свої речі на авта, поїхала до порту — евакуюватись. Охорона, вважаючи, що все вже закінчене й місто передається ворогові, зникла. Ув'язнені, порозбивавши двері й вікна, розбіглись. Коли адміністрація школи-колонії уже зовсім увечорі повернулась, плачучи, назад, (вільних місць на суднах не було), — всі мешкання, де були ув'язнені, були вже порожні.

Після висадження в повітря будинку НКВД ч. 40 по Маразлівській вулиці, окупаційна влада провела кампанію для виявлення й знешкодження закладених советами мін. Під час розмінування міста знайдено між іншим великі міни й під будівлями цієї школи-колонії. Чи тому, що про ув'язнених німців в останніх хвиликах забули, чи тому, що довідались про те, що всі

вони зникли, школа-колонія не була висаджена в повітря.

До речі — кілька слів про будинок НКВД. Під цим будинком большевики заложили були й добре замаскували величезну міну. В цьому будинку розташувався якийсь румунський військовий штаб, за тиждень-півтора, під час якогось засідання, що відбувалося в тому штабі, стався жахливої сили вибух. Все, крім одної стіни, було обернено в купу каміння. Під уламками загинуло багато вищих старшин румунського командування та декілька німецьких офіцерів. Живим, як розповідали місцеві мешканці, залишився тільки один — вартовий біля під'їзду. Кілька авт, що стояли біля будинку на вулиці, було розбито.

Проте, і “визволителі” не відставали від своїх советських колег і ніби змагалися з НКВД-істами в тупій, нелюдській жорстокості. Другого дня після вступу до Одеси румунського війська, Пушкінська вулиця, що простягалася через усе місто, від залізничного двірця до порту, була рясно уквітчана тілами повішених жидів. Це було, мабуть, ніколи не бачене світом видовище: на кілька кілометрів, по обох боках вулиці, на деревах, стовпах, на дротах, закріплених за сусідні дерева й стовпи, та на бальконах — висіли сотні людей. Подекуди по вулиці валялись трупи, що відірвались, разом із гіллям, на якому їх було повішено.

Масове винищування політичних в'язнів відбувалося не тільки в Києві та Одесі. Про таке винищування оповідають люди з Харкова, Дніпропетровська, Полтави та інших міст України. Способів нищення вживали самих різноманітних: від розстрілу до масового вбивства за допомогою ручних гранат та удушення газами (Полтава) включно.

Важко зрозуміти, чому саме в багатьох містах України большевики не висадили в повітря тюрем, більшість яких було переповнено трупами знищених

при відступі політичних в'язнів, щоб у такий спосіб, бо-
дай тимчасово, приховати сліди свого злочину.

Що це — безмірний цинізм, зухвальство каторжника,
чи своєрідна мовчазна погроза тим, що залишилися
під німцями?

Особливо жажливого способу “ліквідації” було
застосовано в місті Умані. Там кілька сотень живих
людей — політичних в'язнів — було замуровано в
льоху, що містився глибоко в землі під будинком тюр-
ми. Виявлено цей льох за три місяці після зайняття
Умані німецьким військом. Сталося це цілком випадко-
во: один із приречених на розстріл жидів звернувся до
німецького офіцера з проханням залишити його живим
і за це обіцяв розказати одну таємницю. Він розповів,
що перед тим, як залишити Умань, керівництво НКВД
знищило велику групу політичних в'язнів, замуру-
вавши їх у старовинному льоху, хідник до якого містив-
ся в одному з тюремних приміщень. У підземеллі
знайшли замуровані цеглою залізні двері до того льоху-
де справді було виявлено замуровані там трупи, що
стали суцільною масою, щільно заповнюючи при-
міщення льоху. Вивантажувати цей страшний клад
було поставлено жидів. Кільканадцять трупів по одержі
та інших ознаках пізнали місцеві мешканці та селяни
ближчих сіл.

Які політичні “злочинці” були там, свідчить хоч би
наведений нижче приклад. Між іншим, було розпізнано
дві жінки з села Іванівська, Уманського району: Сав-
ченко (дівоче прізвище Животівська) Марія та Раба
Хима. Їх пізнала дочка Савченкової по одержі та ха-
рактерному штучному зубі, а також п.Т... — мешканець
того ж села, — мій недалекий теперішній сусіда на
еміграції. Обоє цих жінок було заарештовано п'ять
днів перед приходом німців. Злочин їх полягав у слі-
дуючому: мешканців села Іванівського вигнали в поле
з наказом знищити посіви жита, пшениці та інших хлі-
бів. Побіч гурту селян, що йшли в поле, їхали дві під-

води, навантажені мішками збіжжя та іншим добром, голови Іванівської сільради, Андрущук Івана. Савченко Марія та Раба Хима, що були в тому гурті, почали дорікати Андрущуківі, що він примушує селян нищити посіви, а сам навантажив збіжжя та втік до Умані. Андрущук мовчки поїхав далі. Другого дня приїхав службовець НКВД з міліціонером і забрали обох жінок. За три дні німці вступили в село Іванівське, а ще за два дні було зайнято й Умань. Про заарештованих жінок нічого не вдалось дізнатись. Нарешті, за три місяці трупи їх було знайдено серед цих замуrowаних у льоху "злочинців".

Все це оповідання подібне більше до страхіть якогось кримінального роману, проте п. Т. І. ствердив присяжно в нотаря (Мюнхен), що він був свідком, коли в Умані вивантажували групи з льоху і що він особисто брав участь у пізнаванні Савченко Марії та Раба Хими, яких він добре знав за життя.

Нарешті, не можу не згадати про не менш "гуманний" спосіб ліквідації невеличкої групи політичних в'язнів, яка складалась переважно з української інтелігенції. Злочин доконала команда військ НКВД, очевидно, в порядку застосування того ж наказу товарища Сталіна від 3-го липня.

Отже, передаю слово професорові Воронову, який розповідав мені про цю подію:

"1940 - 41 роки я жив у Харкові. На початку жовтня 1941 р., з наближенням німецького війська, в Харкові почались масові арештування української інтелігенції. Холодногорська тюрма була переповнена вдесятеро більше в порівнянні з нормою. Десь 10 - 12 жовтня з цієї тюрми було випроваджено пішки "на схід", у супроводі конвою НКВД, групу політичних в'язнів із 400 чоловіка (німці вступили до Харкова 24 жовтня). За 18 кілометрів на південний схід від Харкова, недалеко від залізничної станції (здається, Салтово), всю цю партію загнали для ночівлі до польового сараю,

в якому було багато соломи. Двері сараю замкнули, а десь біля півночі запалили цей сарай. Тих, кому з нелюдськими зусиллями, проломивши двері, удалось видертися з полум'я, НКВД-исти дострілювали. З усієї партії врятувався один з важкими ушкодженнями від огню, інженер А... Одночасно з ним, через проломину в дверях, вискочив із вогню й відомий оперовий співак української опери Микеша (його син тепер відомий в Європі піяніст), але впав підстрелений; чи залишився живий, чи добили — невідомо. Решта в'язнів згоріла. Між ними згоріли мої знайомі: режисер харківського театру імени 10-річчя Комсомолу, заслужений артист Республіки, — Юхименко і його дружина, артистка того ж театру, та відомий в Україні поет Володимир Свідзінський. Напередодні свого арешту небіжчик Свідзінський, побоюючись арешту, ночував у мене на протилежному від його мешкання кінці міста. Жив він на Основі (частина міста). На ранок пішов від мене і був схвачений НКВД-истами, які влаштували біля його дому засідку, чигаючи на його повернення цілу ніч...”²).

* * *

8-го жовтня я вернувся, знову таки пішки, до своєї родини. За час моєї відсутності життя в селі відносно унормувалось. Страхіття недавніх боїв відійшли в минуле. Гарячково йшло збирання врожаю: копають картоплю, возовиця, як у липні, молотять хліб, звичайно, на дворі — бо ж клунь немає.

В селі зорганізовано сільську управу, вибрано сільського старосту; появилось кілька поліцаїв із місцевих селян.

Розподіл зібраного з колишніх колгоспних піль

²) Наведені тут свідчення професора Воронова та Т... Івана (Умань) в 1948 році були стверджені під присягою в нотаря (Мюнхен) та надіслані як матеріали до відомого судового процесу по позову Кравченка в Парижі. Крім того один примірник свідчення проф. Воронова переходується в Осередку Української Культури й Освіти у Вінніпегу, Канада.

урожаю провадився організовано. Снопи розвозили по дворах за певним порядком: в першу чергу вдовам та “московкам”, себто тим, чиїх чоловіків було забрано до війська, далі одержувала решта за чергою. Нестачі тяглової сили не було.

За тиждень по розгромі Київської групи військ, німецька влада дозволила селянам іти на лівий берег Дніпра й забирати коней та скот, якого там було багато в лугах та лісах. З того скоту, що його зганяли большевики з усього Правобережжя за Дніпро, мало що потрапило до глибоких тилових районів. Немало того скоту утонуло в Дніпрі при “організованих” переправах, що про них я вже розповідав; дещо передохло, дещо з’їли советські солдати та “партизани”, а значну решту розібрали селяни. Крім місцевого прибережного селянства, сила людей приходила з глибоких правобережних районів за 50—100 кілометрів і, одержавши дозвіл, ішла за Дніпро й звідти вела додому корів, телиць, коней, іноді й добрих військових коней, які залишились там після київського розгрому.

Я не знаю, скільки й якого саме скоту з цих трофеїв забрали й вивезли німці, але населення, особливо прибережних районів, тої худоби здобуло багато.

До наступної неділі вже було впоряджено церкву: знесено образи та церковне обладнання, які майже двадцять років переховувались у окремих селян; запрошено священика, що йому щасливо вдалося уникнути фізичного знищення (працював він у сусідньому селі шевцем). Я був на першій церковній відправі й спостерігав те радісне піднесення, з яким селяни вітали відновлення церкви. Жінки молились, утираючи щораз сльози, що дрібними горошинами котились по щоках. Люди вітали одне одного, як на Пасху: — “Христос Воскресе!” — “Сподобив Господь діждатись цього щасливого дня” — чулося то з одного, то з другого боку біля церкви, яку, до речі, влаштовано було в звичайному будинку.

Побіжно не можу не навести тут те, що мені доводилось чути від декого з наших таки земляків, так званих старих емігрантів. Недавно трапилось мені розмовляти з людиною, досить поважною, агрономом за фахом, п. Л...

— Тяжке наше становище, — казав він, — ніде подітись нам на світі... Америка щось не дуже поспішає забирати нас. Та коли б навіть Бог пособив звалити Сталіна, то й додому нам не можна вертатись...

— Чому? — запитав я здивовано.

— Е, знаєте, куди ж нам їхати в Україну: там усе збольшевизоване, там ніхто вже в Бога не вірить, там усе озвіріло, там нас переріжуть, як овець, скажуть: “недобитки буржуазні...”

Або ось інший приклад. Минулого року довелось мені розмовляти з таким же старим емігрантом, п. К... Він запитав мене:

— Скажіть, пале інженере: як ви гадаєте, чи повернуть мені мої мастки, коли б нам довелось вернутись до Батьківщини? Там же тепер усе комуністи, там усе спотворене, там же тепер без Бога, без совісті...

Ось як подекуди уявляє собі наш нарід навіть дехто з своїх, а що ж уже казати про інших?

Наведені приклади ще й ще раз переконують мене в потребі розвіяти ті жахливі, невірні уяви, що їх ще й тепер можна чути в Європі про народи СРСР та про український нарід зокрема.

Ні, там основна маса людей — це звичайні, хороші, чулі люди. Двадцятип'ятирічне панування червоних узурпаторів лише стомило до безміри, лише виснажило тих нещасних людей, душі ж народу це диявольське “сонце сталінської конституції” не випекло, не спотворило.

* * *

В перших днях жовтня в селі Стайки німецька комендатура розстріляла двох селян: дівчину років 22-х — комсомолку, яку було піймано, коли вона перерізу-

вала дроти німецького польового телефону, та ще одного місцевого селянина, Невідомського (ім'я його забув), — члена комуністичної партії, — за що саме — не знаю. Решта членів комуністичної партії — тамтешніх селян — продовжували спокійно жити в селі, — їх ніхто не турбував, ніяких репресій до них не вживали.

За весь час перебування німецького війська в нашому та ближчих селах мені не доводилось чути про будь-які насильства та грабунки. За час боїв у серпні-вересні в нашому, досить великому, селі пропало лише четверо-п'ятеро курей. Був, правда, випадок, коли німецькі вояки взяли самочинно кабана в селянина Бурди. Хазяїнів біля хати не було, — десь переховувались у кручах. Бурда пішов до німецького команданта скаржитись. За годину солдати принесли назад того кабана, вже заколотого і повернули хазяїнові. Інших випадків я не знаю. В інших місцевостях мені також не доводилось чути скарг на те, щоб німецькі вояки грабували, або якимось кривдили населення. Добре, чимне поводження німецького війська, так вояків, як і офіцерів, а також звільнення полонених українців, що так широко застосовували в першому періоді війни, — зробили добре враження на місцеве населення та поглибили віру в те, що німецьке військо справді несе визволення від сталінської тиранії. Отже, відносини між населенням та німецьким військом зразу набрали доброзичливих, а то й дружніх форм. Німецький вояк був усюди бажаним гостем. На різних родинних святах та гулянках німецьких вояків гостили, як добрих друзів.

Пізніше, в 1942 - 43 роках, коли, замість військових, на селах з'явилися "Штутцпунктляйтер'и" та інші представники німецької цивільної влади, — ці добрі відносини помітно погіршали. Але до цього я повернуся згодом.

На початку листопада я, разом із родиною, виїхав до Києва й на деякий час пірвав, таким чином, зв'язки з цією місцевістю.

Уже під'їжджаючи до Києва, за Витою - Литовською, ми дігнали якусь високу, обідрану людину, дико зарослу сивим волоссям. Ми минули вже цю постать, але, почувши своє ім'я, я здивовано обернувся й у тій брудній постаті впізнав нашого доброго приятеля, — з яким до того ж років п'ять я був тісно пов'язаний роботою, — відомого в Києві інженера-гірника, п. К... Він розповів про свої пригоди. В Києві його та ще кілька десятків інженерів, між якими було немало визначних фахівців, держали на особливому обліку, хоч у тому же часі силу всіляких фахівців вивозили на схід. Наприкінці липня багатьох із тих інженерів викликано до військового та відряджено до війська. Група, до якої потрапив К..., складалася з 24-х інженерів різних фахів, в тому числі вісім інженерів-будівників. Направлено їх десь до Черкас, де всіх призначено... конюхами-їздовими до військового кінного транспорту. Начальник транспорту — якийсь дурнуватий хлопчисько. Після довгих блукань то вперед, то назад, увесь цей транспорт, коло 200 підвід, десь на північ від Кременчука, потрапив до німецьких рук. Кілька чоловіка було забито, решту забрано в полон і виряджено на Правобережжя. Два-три тижні держали їх на якомусь зруйнованому тартаку під відкритим небом голодними, без одягу, без ковдр. Іноді давали по кілька сирих картоплин, іноді якусь невиразну юшку. Досить було глянути на п. К..., як правдивість його оповідання не викликала жадного сумніву. Нарешті, десь наприкінці жовтня його та ще триста полонених звільнили з табору, як місцевих людей, що зареєструвались, як українці — мешканці Правобережжя. Оце вже десятий день ішов він від Сміли до Києва додому, де в нього залишилась дружина з дітьми.

Це не єдиний випадок "доцільного" використання визначних фахівців. Уже тут, на еміграції, в Мюнхені, я випадково зустрів гірничого інженера, п. Н. І. з яким я чотири роки разом викладав в Інституті. В 1941 році

Йому було, здається, 46 років. Його, з групою мешканців Києва, між якими було вісім інженерів, виряджено 25 - 30 кілометрів на північ від Києва, недалеко від Межигір'я, копати шанці. Працювали вони, як звичайні чорнороби-землекопи, і це в тому часі, коли по багатьох місцях та, зокрема, на побережжі Дніпра, де мені доводилось особисто спостерігати, будовою оборонних споруд кермували або рядові бійці, або якісь місцеві комсомольці без будь-якого технічного досвіду. Німці вже були під Києвом і грюкіт гарматної стрілянини дуже непокоїв п. Н... та його товаришів, тим більше, що в Києві залишилися безпорадні жінки та діти. Добратись до Києва чи, власне, до останньої зупинки київського трамваю в Пущі-Водиці (дачна місцевість за двадцять кілометрів від центру міста) не було жадної змоги: треба було пройти через чотири військові застави. П. Н... вирішив ужити найпростішого способу: використати советське безладдя. Опівдні він вишикував свою групу й на чолі її покрокував до першої застави. Там він сказав, що його з групою інженерів було виряджено кермувати роботами, що шанці зараз закінчують копати, і що начальник ділянки наказав йому з'явитись на будівельний пункт на Куренівці (передмістя Києва), щоб одержати нове призначення. Він залепнив вартового сержанта, що дуже поспішає й просив не затримувати його. В такий спосіб добрались вони до трамваю, а там і до Києва, де й переховувались ще кілька тижнів до приходу німців.

Я не можу стверджувати, чи описані мною й тисячі подібних їм явищ є наслідком злочинного саботажу, або, як це прийнято було визначати улюбленим там словом — "шкідництвом". Але, знаючи добре "сталінський стиль" роботи, я гадаю, що найбільше ймовірним буде пояснити такі явища безмежним советським безладдям.

Цей "сталінський стиль" проходив червоною ниткою по всіх ділянках роботи за мирних часів, як і осо-

бливо в час війни. Ось ще кілька характерних прикладів.

Про порядки, які існували на будівництвах оборонних споруд, у липні 1941 року розповідав мені мій знайомий п. Г..., економіст-фінансист. Його, з групою киян, чоловіка сто, було виряджено на “окопні” роботи до Ірпеня — 25 кілометрів на захід від Києва. Копали протитанкові споруди. Кермував роботою військовий, іноді приходив інженер. Якось копали вони протитанковий рів понад річкою. За три-чотири години прийшов інженер. Оглянувши роботу, він викликав військового-десятника, сказав, що рів має неналежні схили й звелів переробити все заново. Другого дня, коли роботу було вже майже закінчено, приїхав начальник ділянки, якийсь значний чин — грузин. Розкричався, скільки в нього вистачило горла, легенів і “советської мотивованої термінології”, та наказав зроблений рів засипати, а почати копати новий, відступивши п'ять кроків далі. На цій же ділянці, по дну неглибокої там річки, ставили дротяні загорожі. На ранок, коли прийшли на роботу, значна частина тих дротяних загорож, що мали перешкодити ворогові перехід через річку, плавала зверху з своїми дротами, — стовпці, виявилось, були короткі, отже, робітники забивали їх, аби трошки тримався; десятник, видно, того не догледів... Знову переробляти, відривати прибитий до стовпців дріт, змотувати його і т. д. Закінчили розбирати — виявилось, що довгих стовпців немає, а сектор цей на другий день треба передавати війську!...

Цей же таки п. Г., що копав протитанкові рови на Ірпені, розповідав мені про свою “мобілізацію”. За кілька днів після повернення з робіт на Ірпені, було оголошено мобілізацію резерви старшого віку — до 50-ти років.

— Довелось йти, ніде дітись, — казав п. Г. — У військоматі — “бедлам”. А втім, лише третього дня, в десятій годині ввечері, наш ешелон, десь коло 300 лю-

дей, виряджено до Полтави, звичайно, пішим порядком. На дорогу нічого не було видано, — правда, нам наказано було взяти з дому харчів на три дні. Ешелон повели через так званий міст “Євгенії Бош”, що його побудовано на місці колишнього ланцюгового мосту. Під час переходу через міст налетіли німецькі літаки і скиненими бомбами та обстрілом вбили одного та поранили двох із нашої групи. На ранок ми добрались до станції Броварі. Харчового пункту, та навіть гарячої води, ні на станції, ні десь поблизу, не було, хоч тут щодня проходили десятки таких, як наш, ешелонів. Нам дали спочинуту півтори години й погнали далі. До Полтави, якщо не помиляюсь, 240 кілометрів, — ешелон ішов п’ятнадцять днів. Ніде за цих два тижні нас не годували, ніде не було наготовлено навіть гарячої води, — йшли весь час, жебраючи в місцевого населення та роблячи “нальоти” на колгоспні поля за картоплею й огірками. По дорозі наш ешелон потроху “танув”, отже, до Полтави дійшло ледве що половина людей. Ми щоразу зустрічали таких же, як і наші, “одставших”. Переважна більшість тих “одставших” рухалась не на схід, а... на захід. Між тими, що йшли на захід, немало попадалось шкільної молоді, а то й дітей із евакуйованих ремісничих та фабричних шкіл. В Полтаві нас “здано” на збірний пункт. Ніколи в своєму житті я не бачив нічого більш забрудженого, як цей збірний пункт: сміття, шкурки від огірків та всілякі відходи — лежали суцільною масою. Великі, зелені мухи шугали жмарами. Тут же, в цьому бруді, сиділи, лежали, їли, спали тисячі таких, як ми, людей. Але все це нікого не цікавило. Ні в першу світову війну, ні під час війни громадянської я не бачив такого безладдя. Взявши звільнення з двору, я пішов до місцевої санітарної управи, куди я ще зовсім недавно приїздив у службових справах, до мого доброго знайомого, лікаря Я... Розповів йому про те, що бачив на збірному пункті...

— Та це ж злочин, та чи далеко ж до всяких захо-
рувань та пощестей, — там же десятки тисяч людей —
казав я.

П. Я... відповів, що він усе це бачив і знає, але без-
силий щось зробити. — “Всюди такий же розвал, про-
сто розум відмовляється вірити, що це дійсність... І це —
під час війни... Я з жахом думаю, до чого може приве-
сти нас це загальне безладдя...”

За два дні я помітив, що четверо з тих, що прибу-
ли зі мною, мобілізованих жидів було звільнено зі збір-
ного пункту. За два наступні дні в такий же спосіб
зникло ще чоловіка десять. Орієнтувавшись трохи, я та-
кож зважився. Пішов до якогось із старших чинів вій-
ськомату і сказав, що я маю особливе доручення від
“наркомздраву” Союзу та потребую звільнення.

— Ваш документ!

Я вийняв і показав документ “наркомздрава ССРСР”.
Він мовчки написав на моїй заяві: “Освободить. НН”.

Другого дня я “працював” уже в місцевому відділі
наркомздоров’я УСССР, а за два дні одержав відряджен-
ня до Києва “для перевезення родини” і, нарешті, ще
за один день я їхав до Києва. Не буду розповідати про
те жахливе “їхав”, але за два дні я був у Дарниці. Далі
їхати не можна — все живе мусить іти до Києва пішки
й саме через міст “Євгенії Бош”. Перед входом на міст,
по обох боках його, стоять НКВД-исти. Документик
“для перевезення родини” — поганенький, але розду-
мувати вже ніколи. Зі мною їхав також із Полтави лі-
кар К..., але мав ще гірший документ. На ходу він шеп-
нув мені: “Беріть правого, я візьму лівого”. Наблизи-
лись. — “Документ!” Подаю. Дивиться, мовчить, тоді
раптово: — “П’шол!” Я повільно, не поспішаючи, ру-
шив через міст. Через плече, не оглядаючись, бачу —
мого попутника, лікаря К..., затримали. Я надав ходу...”

Ті НКВД-исти на мосту “Євгенії Бош” нагадали
мені улюблену примовку мого покійного двоюрідного
брата, Трохима: “Пан кладе печать, а мужик дивить-

ся — де б його почать”. Я бачив сотні й тисячі таких, як шановний п. Г..., але, звичайно, без “документика”. Вони, зрозуміло, не йшли на міст “Свгенії Бош”, а всякими способами обходили цю “панську печать”. Всі вони мандрували також десь від Полтави, Миргороду, але не битими шляхами, а манівцями. Через Дніпро їх перевозили вночі діди-рибалки, або жалісливі молодичі:

— ...Та де ж уже вас дівати, — сідайте. Дак, кажете, від Полтави?... До Григорівки?... Та знаю, чому ж не знати, — за царської війни нас ганяли туди... Чому ж не знати... Бачив і я світу, дітки...

І за якусь годину — ви на правому березі.

* * *

Після вересневих вибухів та пожеж центральна частина міста та зокрема вулиці Хрепцатик, Прорізна, Фундуклеївська (Леніна) аж до Володимирської (Короленка) вулиці, Інститутська, Миколаївська (Карла Маркса), Лютеранська (Енгельса) — являли собою жажливі руїни.

З перших днів приходу німецького війська стихійно почалось переселення з підвалів (півниць) та з передмість Києва до розкішних кімнат, які залишились по евакуйованих комуністах та жидах. Але скоро всю цю справу перебрала до своїх рук житлова управа міста. Всі такі помешкання взято на облік; меблі та інші речі звезено до спеціальних сховищ і здано під відповідальність призначених керівників будинків. Все це майно зараховано до фонду “безгосподарного майна”. Часто-густо до цих сховищ приїздили авта Гестапо чи СД. Люди, які називали себе гестапівцями, забирали найбільше цінне з цих речей, залишаючи написану на клаптику паперу “розписку”. Іноді ці люди були німцями, іноді ці люди — в уніформі гестапівців — розмовляли російською або українською мовою. Отже, все найбільш цінне зникло в такий спосіб, Звичайно, в то-

му розтаскуванні “безгосподарного майна” брали “потильну” участь і свої.

Пізніше майно це продавалось за ціни, досить помірковані. Виручка йшла до каси Київської міської управи.

В Києві від тих оптимістичних сподіванок, про які мені довелося чути під час мого першого відвідування, мало що залишилось. Схоже було на те, що ілюзіям про український уряд та всяким надіям приходив кінець.

У вчинках німецького командування помітно було відсутність певности, зокрема щодо українського питання. Після оволодіння Правобережною Україною, спочатку нібито довірливе, прихильне ставлення до українців, потроху стало змінюватись. Особливо яскраво виявилось це в ставленні до військовополонених. Я вже відзначив, що полонених із місцевого (Правобережжя) населення — українців звільняли часто-густо на першому ж збірному пункті, а так само і з таборів полонених. Спочатку досить було назвати себе українцем, або прийти якійсь жінці й назвати когось із полонених своїм братом, чоловіком, батьком, чи сином, — як його зараз звільняли з табору полонених. Але далі стали чинити всякі утруднення, вимагаючи документів, приговору громади, рішення місцевої управи і т. ін. По-надававши “векслів” підсоветським народам та населенню України, зокрема, в своїх авіо-листівках у перших трьох місяцях війни та, оволодівши значною частиною України, — гітлерівські проводирі “передумали”: дуже вже легкою показаласть їм досягнена перемога. До того ж українське сонце, що ним так часто милувались німецькі офіцери та вояки на Київській пляжі, та золоте руно української пшениці розпалили жадобу, і тому вони всілякими способами уникали платити по виданих “вексях”. Істинно бо кажуть — апетит приходить із їдою.

Такою ж відсутністю певно-визначеної лінії позначено й відносини гітлерівського керівництва з українськими політичними центрами на еміграції. Але це не належить до моїх вражень із часів німецької окупації в Україні.

Сприятливий час, коли в Україні все, що було кращого між селянством, інтелігенцією та робітниками, жадібно чекало, коли, зрештою, буде виконано обіцянки й дозволено організувати свою українську армію, коли уже можна буде стати самим проти ненависної червоної Москви, — цей сприятливий час було втрачено. Майже сорокамільйонове населення Великої України зневірилось, надії зів'яли.

Такою ж непевністю, нерішучістю позначено й ставлення до так званого Власівського руху: адже організована Власовим досить численна армія, здебільшого, не була навіть озброєна. Нерішучість, вагання гітлерівських радників загубили й цю справу.

Такою ж нерішучістю і мінливістю характеризуються й багато інших заходів німецької окупаційної влади в Україні: земельне, скажемо, питання та інші.

Зміну в ставленні до українців можна спостерігати і в багатьох інших, дрібніших питаннях. Наприклад, за якийсь час після приходу німців до Києва, видано розпорядження повернути мешканцям Києва української національності радіо-приймачі, що їх свого часу була відібрала советська влада і які, власне, ще в перший день приходу німців населення самочинно розібрало зі склепів, де ці радіо-приймачі переховувались. Мешканцям іншої національної приналежності, в тому числі й росіянам, заборонялось мати приймачі. Це викликало багато невдоволення. Мій приятель, лікар С. (нині вже покійний), — росіянин, який роками вірив і доводив, що лише за допомогою німців можна позбутись сталінського “раю”, — дуже хвилювався:

— Чого вони хочуть від нас? Ми всі — громадяни України, ми всі — антикомуністи! — репетував він.

Але... за десять днів німецький комендант міста був видав інший наказ, яким пропонувалось усьому населенню, незалежно від національної приналежності, здати назад усі радіо-приймачі та всякі радіо-деталі — до радіо-лямп включно. Надалі тримати радіо-приймачі було дозволено тільки так званим фольксдойчерам.

Треба сказати, що крім людей справді німецького походження, до лав фольксдойчерів пробралось досить багато тих спритних людей, які за всяких умов, за всякого режиму вміють своєчасно й вигідно влаштуватись.

Здебільшого все це були люди, які непогано почували себе й за советської влади; між ними немало колишніх членів комуністичної партії та таких, що користувались довір'ям — так званих советських активістів, коротше кажучи — представників того “нового соціалістичного суспільства”, що їх так плекала та пишалась ними советська влада.

Причиною описаних вище змін у ставленні до місцевого українського населення безперечно було оп'яніння гітлерівської верхівки від успіхів.

У німців закрутилась голова від мільйонів полонених, від успіхів на фронтах; хоч успіхів тих було досягнуто в значній частині за рахунок цілковитого небажання підсоветського населення та червоноармійців воювати, небажання захищати комісарів, колгоспи, небажання офірувати своє життя за “сталінську родіну” — мачуху й лише в меншій мірі ті успіхи можуть бути віднесені за рахунок безперечно непоганого німецького та бездарного советського командування.

На всяку диверсію советських агентів — висаджування в повітря будинків, підпали, — німці відповідали масовими розстрілами населення: сто чоловіка, двісті чоловіка і т. д. Так, коли було підпалено відомий будинок Київської міської ради, де за часів большевиків містився обласний комітет комуністичної партії, німці оточили суміжні з цим будинком вулиці, взяли під-

ряд, хто перший попався до рук, двісті чоловіка, і розстріляли.

В листопаді почались перші масові арештування та розстріли серед української інтелігенції. Політичне життя, яке лише почало оживати, пішло в підпілля.

На громадському обрії впливали наверх мало відомі, мало авторитетні, випадкові люди, що часто-густо дбали лише про власне збагачення. Десятки тисяч комуністів більшої й меншої ранги в містах і селах залишались на волі, спекулювали, проникали в органи самоврядування, в поліцію, в так зване "СД", Гестапо, мстились на мирному населенні й назагал жили до сить непогано.

Треба особливо підкреслити, що — не зважаючи на тваринну паніку, якою були охоплені керівні партійні верхи в перших місяцях війни, — очевидно, за зарані виготовленим пляном на теренах України було залишено широко розгалужену сітку, яка складалась із перевірених комуністів та робітників НКВД. Багато тисяч комуністів більшої й меншої ранги, — що їх, за наказом окупаційної німецької влади, було зареєстровано в міських та районних управах, — залишаючись на волі, пляново, систематично вели свою підривну роботу. Німці того не помічали й охоче використовували спритних московських агентів.

На чолі районних та сільських управ часто-густо стояли члени комуністичної партії. Це ж і щодо поліції. Досить сказати, що в такому великому місті як Харків з двадцяти районних бюргермайстрів (місто було поділено на двадцять районів) — вісім були спеціальними советськими агентами, яких виявлено і знешкоджено значно пізніше. Численні спроби інформувати місцеве німецьке командування про підривну роботу прихованих комуністів, як правило, закінчувались трагічно: таких інформаторів або саджали до в'язниць, або, найчастіше, розстрілювали. А комуністи, використовуючи тонко зіткану агентурну сітку, яка охоплю-

вала всі окупаційні організації в німецькому запллі, провадили свою московсько-комуністичну політику.

Зима прийшла сувора, холодна. В містах хліба не було. Приділ хліба (лише в Києві) — сто грамів на день, якоїсь суміші просяного борошна з лупинами, — не давав можливості підтримувати життя. М'яса і товщу, звичайно, населення не одержувало; купувати ж на чорному ринку мали можливість лише спекулянти. Фольксдойчери одержували спеціальний німецький приділ продуктів і почували себе краще. Починалось так зване “мішочництво”, починалось масове вимирання інтелігенції. “Визволителі” вдавали, що не помічають того.

Такий “пасивний” спосіб масового нищення населення та, зокрема, інтелігенції, набрав особливо жахливих форм у Харкові. Як відомо, взимку 1941-42 рр. населення Харкова не одержувало ні хліба, ні будь-яких інших харчових продуктів. Приватного довозу продуктів, через особливий прифронтовий режим, також не було. Вихід населення за межі міста було заборонено. Відомо також, що за системою постачання, яка існувала в Союзі, запасів харчових продуктів у населення не було. Навіть у найкращих випадках, у людей найбільше вправних та передбачливих — таких запасів могло бути на тиждень-два. Перед відходом советських армій із міста, населенню також нічого не було видано, хоч у тому ж часі величезні запаси харчових продуктів було знищено. Не бачити й не знати цього німці не могли. Отже, населення такого великого індустріального міста, як Харків, цілком свідомо, з одного боку советське керівництво і з другого — німецька окупаційна влада — прирекли на голодне вимирання. Тільки найбільш вправні, здорові люди, наражаючись на тисячі небезпек, ризикували якось добитись до найближчих сіл, щоб випросити або виміняти якийсь пуд овочів, або кілька кілограмів хліба; але всі ці ближчі села скоро було “об’їдено” до

цурки. Отже, вся маса населення, а особливо інтелігенція та наукові робітники, як менше пристосовані до боротьби за життя, повільно вимирала. Значна частина людей мала опухлі обличчя, опухлі ноги, вкриті особливими “голодовими” виразками. Німецька влада це бачила й знала, але не вживала будь-яких запобіжних заходів, хоч до того й були всі можливості: зовсім недалеко, на захід від Харкова, після відходу совєтів, залишилися величезні запаси збіжжя. За цю жажливу зиму в Харкові вмерло, за різними обчисленнями, від 40 до 60 тисяч людей. Правда, в Харківській міській управі зареєстровано за цю зиму лише 30 тисяч таких померлих, але є поважні підстави припускати, що багато померлих залишилось незареєстрованими; так само не враховано тих, що померли в околицях Харкова та по дорогах під час втечі з міста. Померлих частогусто не хоронили, а звозили й скидали до пивниць житлових будинків. Ці трупи почали вивозити й прикопувати та спалювати лише пізньої весни, коли через сморід стало неможливо рухатися містом.

В середині зими, коли померлих уже не справлялись вивозити, коли щоденно почало вмирати по кільका сот дітей, — німецька комендатура, нарешті, “побачила” це лихо й дозволила населенню Харкова виходити за місто та перебиратись на захід від Харкова. Величезна лявіна людей, тих, що ще спроможні були рухатись, — посунулась із міста на захід та південний захід. До краю обезсилені, голодні, опухлі люди заповнили всі шляхи в напрямках до Запоріжжя, Дніпропетровськ, Полтаву, Київ. Значна частина ішла з дітьми. Все це рухалось, утопаючи в глибокому снігу, навантажене рештками свого “совєтського добробуту”, — поношеним одягом, простирадлами, старими черевиками, годинниками та іншим жалюгідним “добром”, щоб десь проміняти це на якийсь кілограм хліба чи картоплі. Зима тоді була сніжна, холодна. Морози доходили до 30—35 ступнів нижче нуля. Багато тих, що рушили

з міста, загинуло — замерзло в дорозі. Шляхи на захід від Харкова було рясно усяяно трупами дих утікачів з міста смерти. Проте, цей милостивий дозвіл “утікати” з міста мало що поміг: значна частина населення, що найбільше терпіла від голоду, була до краю вже виснажена і, не маючи змоги використати цей дозвіл, залишалася в місті вмирати.

Добре використав цей дозвіл лише Кремль: з цією лавиною, під виглядом голодуючих харків'ян, було виведено з прифронтової полоси кілька тисяч московських агентів-комуністів, багатьох із яких “доставлено” зі сходу, з-за лінії фронту.

Значна частина цих “післанців” була добрана в східних областях України та на Московщині. Отже, на Лівобережній та Правобережній Україні мало хто знав їх, як комуністів та НКВД-истів. Багато з тих агентів відносно непогано знали німецьку мову, — що ще раз стверджує, що це все були спеціально підготовлені й дібрані люди. Прикриваючись ім'ям утікачів із Харкова, ця агентура розсипалась по Україні, видаючи себе за всіляких фахівців-безпартійних, що врятувались від советських переслідувань. Вони, як блощиці, поповзли в усі щілини органів місцевого самоврядування, поліції, гестапо. Значну частину перекладчиків-дольметчерів при так званих ортскомендатурах та запільних військових організаціях складали саме ці агенти. Це ж саме ці дольметчери, являючись часто-густо єдиними посередниками між місцевим населенням та представниками німецької влади, неправдивим, умисним перекручуванням інформацій та того, що говорилося, провокували розстріли багатьох тисяч людей, на яких німці могли б опертись у своїй боротьбі проти Сталіна. Мені розповідали про значну кількість випадків, коли таких дольметчерів було піймано, випадково звичайно, на явно провокаційних, неправдивих перекладаннях того, що говорилося. В тому ж часі ці дольметчери, беручи участь у значній більшості заходів німецької влади,

були добре обізнані і являлись советськими шпигунами. Як це не дивно, але факт, що Гітлер, автор відомого “Майн Кампф”, готуючись до походу на схід, майже не мав своїх людей, які б володіли російською та українською мовами. Отже у своїх зносинах із місцевим населенням німці мусіли майже цілком здаватися на місцевих дольметчерів.

Робота советської агентури в німецькому заплілі є одною з високоповчальних сторінок цієї війни і безперечно заслуговує докладнішого і ґрунтовного вивчення.

Советське керівництво, виявивши себе бездарними командирами в боях із німцями, в той же час виказало таки справді величезні здібності в галузях підпільного шпигунства та особливо всіляких провокацій, далеко залишивши позаду жорстокого, але простодушного “Міхеля”.

Про цю жахливу харківську зиму мені розповідав у 1942 році в Києві інженер-механік Н..., п. К..., учитель С... та вже тут, в Німеччині, пані Л. та проф. Воронов, які разом із своїми дітьми брали участь у тому, повному жаху, “великому ісході”. Отже, правдивість описаних тут подій не викликає жадного сумніву.

На жаль, часто-густо я примушений обмежуватись лише схематичною ресстрацією основних моментів цієї чи іншої події.

— “Вирвавшись із Харкова, — казав пан Воронов, — ми прожили майже рік у містечку, двадцять п'ять кілометрів на північний захід від Харкова. Під час відомого прориву німецьких позицій червоною армією взимку 1942-43 року, — щоб не потрапити в руки червоних — недивлячись на тяжкий стан здоров'я та суворі морози, — я, разом із дружиною та двома дітьми, вирішив тікати на Київ. Не буду тут описувати вам цієї жах-

Про цю жахливу харківську зиму мені розповідав у 1942 році в Києві інженер-механік Н..., п. К..., учитель С... та вже тут, в Німеччині, пані Л. та проф. Воронов, які разом із своїми дітьми брали участь у тому, повно-

му жаху, “великому ісході”. Отже, правдивість описаних тут подій не викликає жадного сумніву.

На жаль, часто-густо я примушений обмежуватись лише схематичною реєстрацією основних моментів цієї чи іншої події.

— “Вирвавшись із Харкова, — казав пан Воронов, — ми прожили майже рік у містечку, двадцять п’ять кілометрів на північний захід від Харкова. Під час відомого прориву німецьких позицій червоною армією взимку 1942-43 року, — щоб не потрапити в руки червоних — недивлячись на тяжкий стан здоров’я та суворі морози — я, разом із дружиною та двома дітьми, вирішив втікати на Київ. Не буду тут описувати вам цієї жахливої подорожі, яка тривала майже три тижні. Відмічу лише випадок, що нам його довелося спостерігати недалеко від Полтави (між Мерефою та Валками). Падав густий сніг. Дорога надзвичайно тяжка. Поперед нас час-до-часу чути було окремі постріли. Кожних двісті - триста метрів — на дорозі лежали добиті полонені, ще незасипані снігом. За півтори години ми нагнали колону полонених червоноармійців — понад десяток тисяч душ — яких вели на схід під охороною... місцевої поліції, що складалася з советських людей. Постать одного із цих провідників особливо врізалась мені в пам’ять. Був це товсточий велетенський з обличчям дегенерата, — тип, подібного якому можна знайти хіба в відомій галерії злочинців, що її подано в книжці “Сахалін”, якщо не помиляюсь, Дорошкевича. Цей страхітливий гун на наших очах пристрелив кількох полонених, що не мали сили вже рухатись.

“Коли колона спинилась одпочити, нам довелося минути її і пройти повз цього велетня-поліцає. У мене ще й тепер стигне кров у жилах, коли я пригадаю, як ми проходили повз цю звірячу постать. Минаючи колону, решта ж були поліцаї. З кого саме складався цей загін поліцаїв-конвоїрів — не знаю, але більшість із них — це були здорові, рослі, одгодовані люди, здебіль-

цього з такими ж дегенеративними обличчями. Вживали вони між собою мови російської”.

* * *

Уже пізньої осені 1941-го року полонених перестали відпускати до дому. Ставлення до них різко погіршало. Їх тяжко били конвоїри прикладами на вулицях, на очах людей, за найменшу “провину”. Ослаблених, знесилених — тут же дострілювали. Якось на початку грудня, на набережній, недалеко від пристані, я особисто бачив, як німець-конвоїр застрелив до краю виснаженого полоненого за те, що цей відстав від колони кроків на десять...

Пізніше, під час перебування на Київщині та Чернігівщині, мені часто доводилось чути оповідання про масові вбивства полонених на маршах, — під час провадження транспортів.

Вже тут, на еміграції, я випадково познайомився з двома живими свідками одної з багатьох подібних трагічних подій, коли під час нічного переходу партії полонених від станції Пирогівка до Новгород-Сіверська, було вбито кілька сотень полонених.

Минулої зими, на одному з їзді української еміграції в Авгсбургу я познайомився з літнім поважним чоловіком, який впродовж всього свого життя працював народнім учителем на Чернігівщині. В 1943 році, при наближенні советських армій, він, разом із своєю родиною, з власної волі став “переміщеною особою”. В 1945 р. був насильно репатрійований і переданий французькою військовою владою до советського транспорту. В заломбованих вагонах, — разом із кількома тисячами таких же, як сам, насильно репатрійованих, — перевезений на советську зону, звідки втік із невеличким гуртком щасливіших, і тепер знову з запалом юнака віддався своїй рідній стихії — вчити “переміщених” дітей... Прізвища його назвати не можу: на Чернігівщині в нього залишилось багато свояків та друзів і це може коштувати їм життя. Отже, назву його паном К... Цьому

п. К... довелося бути свідком і, до певної міри, співучасником, цієї жакливої події.

— Десь наприкінці січня 1942-го року — розповів мені п. К..., — на станцію Пирогівка було доставлено партію полонених червоноармійців коло 4,000 чоловіка. Транспорт прибув на станцію Пирогівка ввечері і зараз же полонених було направлено пішки до Новгород-Сіверська — за дванадцять кілометрів. Переважна частина полонених була дуже виснажена, було багато хворих, одяг нужденний. Вночі німецький комендант подзвонив бюргомайстрові Новгород-Сіверська й наказав вислати дві автомашини та з десятків підвід, щоб “підібрати відсталих полонених”. Панові К... довелося взяти участь у цій акції. Відсталих полонених по дорозі не було, зате була сила трупів: буквально на кожних десять-двадцять кроків то з одного, то з другого боку дороги лежали полонені трупами. Не менш, як 95 відсотків із них мали стріляні рани. Таких “відсталих” було підібано за день, приблизно на вісім кілометрів шляху, коло 300 трупів. Другу частину дороги з боку Пирогівки прибирали пирогівські селяни.”

Кілька тижнів тому я їздив до Регенсбурга до свого знайомого, теж чернігівця (треба сказати, що тут сила-силенна чернігівців), і там зустрівся з селянином, паном М..., мешканцем села Юхнове, що недалеко від станції Пирогівки. Кажуть люди: що кого болить, той про те й говорить. Де тільки зустрінуться двоє-трьох наших, так званих “переміщених осіб”, зараз же зведуть розмову про Батьківщину. Після звичайних запитань про таборове життя, про перспективи переселення, — “куди записують”, “якого фаху й віку”, “Венесуела”, “Бельгія” і т. д., — якось самі собою, мимоволі, починаються спогади про Батьківщину, особливо, коли ще зустрілися люди з одної місцевости, ба навіть одної області. Обов’язково згадається Дніпро, Десна і все те, до болю близьке, рідне, від чого лиха доля відірвала людей.

Отож — розговорилися. Згадали Батьківщину. Згадали часи німецької окупації. Пан М... розповів мені саме про той випадок взимку 1942 року, про який мені оповідав учитель К... Сина пана М... було виряджено з підводою підбирати цих “відсталих” полонених. М... запевняв мене, що це не єдиний випадок, коли юхнівцям та пирогівцям доводилось підбирати отаких “відсталих”.

Правда, я знаю кілька випадків і більш-менш людського ставлення до полонених. Так, десь у листопаді 1941 року до Новгород-Сіверська було приведено партію — мабуть, п'ять тисяч — військовополонених. Через відсутність підходящих приміщень, полонених було розташовано біля берега Десни, а далі переведено до глибокого яру за містом, обнесеного по горбах колючим дротом. Надворі було вже досить холодно, — багато з полонених не мало плащів, про ковдри вже й мови немає; багато з них мали лише легкі військові блузи, були й босі. В тому яру — жадних будівель. Більш спритні й здорові повигрібали попід горбками нори в землі, решта містилась просто неба. Негоди, дощі, нічні та ранкові приморозки. За якийсь час командантом призначено якогось старенького капітана Шульца. Був це ветеран першої світової війни, мабуть, чоловік гуманний. Енергійними його заходами в недалекому часі полонених було переведено і розміщено в колишньому Спасо-Преображенському монастирі, свого часу напівзруйнованому більшовиками. Впродовж січня 1942 року кількість полонених збільшилась до десяти тисяч. Капітан Шульц виділив хворих та сильно ослаблих полонених і, звільнивши з табору, передав під опіку міської управи. Напівзруйновані монастирські мешкання та сараї, по можливості, було утеплено. Він дозволив також міській управі випікати хліб власними засобами (міська хлібопекарня працювала на німецьку армію) і розподіляти між полоненими, щоб таким способом поліпшити їхнє харчування. Багато полонених

було звільнено з табору, як місцевих мешканців. Він використовував найменшу нагоду, щоб звільнити полонених із табору. Досить було прийти якійсь жінці чи комусь іншому й назвати прізвище полоненого, як він, не вимагаючи документів, минаючи потрібні формальності, давав розпорядження звільнити з табору того чи іншого полоненого. На прохання окремих полонених, добре місцеве жіноцтво з'являлось до пана Шульца й просило звільнити "брата" чи "племінника" тощо. В такий спосіб багато сотень полонених українців, а також росіян, кавказців, монголів, як "місцевих селян", було звільнено з полону.

Але таких командантів таборів було мало. Більшість же з них були суворі, жорстокі люди. За якийсь час капітан Шульц одержав нове призначення, прийшов інший командант, і справа утримання полонених помітно погіршала.

В численних таборах, густо розкиданих у Правобережній Україні, полонених тримали, здебільшого, в неопалюваних дощаних сараях, — голодних, голих, недивлячись на великі морози, які доходили цієї зими до 25 - 35°. Полонені вмирили й замерзали десятками тисяч. В Білоцерківському таборі наприклад, де умови для полонених були особливо тяжкі, кожного ранку вивозили кілька автомашин, доверху навантажених померлими та замерзлими полоненими.

Люди це бачили. З блискавичною швидкістю дізнались про це й советські вояки по той бік фронту. Ставлення їх до "визволителя" різко змінилось. Це, безперечно, і стало одною з основних причин того зламу, що стався в переможному поході гітлерівських армій. Цей злам із безсоромним нахабством Кремль намагається приписати "геніальному стратегові й вождеві" та "патріотичному підйомові (?) руського народу", який, мовляв, одноставно став на захист "соціалістичної рідни".

* * *

Цілком зрозуміло, що на розвитку східного походу німецьких армій не могли не відбитись такі фактори, як, скажемо, американська допомога СРСР озброєнням (танки, літаки), одягом та іншим, віддалення німецьких армій від своїх вихідних баз, розтягнення комунікаційних ліній на тисячі кілометрів по незмірних східних просторах. Коли до того врахувати відоме советське бездоріжжя, — де дороги сучасного типу можна на пальцях перелічити, — бідність залізничних шляхів, які до того ж потребували перешивки на європейську колію, та, особливо, навіть для СРСР, сувору зиму 1941-42 року, — наростання труднощів по мірі просування на схід стануть зрозумілі. Мені багато разів доводилось бачити взимку 1942 року безпорадний стан, в який потрапляли великі транспортні автоколони, що на них лежав весь тягар постачання німецьким арміям, — снігові замети тоді були жахливі. Я бачив також влітку 1942 року на Лівобережжі, на піскових дорогах, — де взагалі звичайна автомашина не може пройти, — як десятки великих вантажних авт борсалися в тих пісках, і для того, щоб витягти їх із пісків, зганялося всіх волів і коней із довколiшніх сіл.

Але при всьому тому не менш поважну роль відіграло й те, що спротив советських армій, безперечно, посилювався. І посилювався саме тому, що з'явився отой "невідомий множник", про який казав Л. Толстой у своїй "Война и мир", і змінив "дух" війська, яке вже добре знало, і то не з істеричної пропаганди Кремля, а з гіркого досвіду, — яку саме "волю" несуть гітлерівські "визволителі". Червоноармійці знали, що чекає їх у німецькому полоні. Іншого виходу не було, й... люди, стиснувши зуби, пішли... бити німця.

Червоноармійці вже не йшли в полон десятками й сотнями тисяч, а тепер доводилось брати їх у полон лише після лютого спротиву і то десятками, а то й одиницями.

Проте, і ця грізна пересторога не протверезила

“визволителя”. Навпаки: політика гітлерівських посіпак саме тепер почала набирати виразно ворожого для населення “визволених” країн характеру. Істинно сказано, що коли Бог хоче когось покарати, то відбере в нього розум, — так сталося із гітлерівськими окупантами.

Останні ілюзії, навіть у найбільш оптимістично настроєних, зникали одна по одній. Вже в 1942 році для багатьох було ясно, що гітлерівський похід на схід провалився й провалився саме в наслідок, висловлюючись делікатно, нерозважності німецької політики на “визволених” теренах.

*

Продукти, запрацьовані в Стайках і привезені з собою, вичерпувалися. Зайвої одежі, або інших цінностей, які можна було б обміняти на харчові продукти, не було. Єдина цінність — це добре наше піаніно, в яке було вкладено всі наші заощадження за останні десять років; але, поперше, жаль було припинити музичні вправи доньки, до того ж вона так любила своє піаніно; подруге — ціна на такі речі була до смішного мала. Все, що я міг узяти за нього — це два-три пуди борошна та хіба ще пару кілограмів сала. Але це не розв’язувало проблеми. Правда, були в мене ще “цінності”, — це облігації відомих советських масових (примусових) позик, тисяч, мабуть, на п’ять, але “цінності” ці не варті були того паперу, на якому їх надруковано. Поза всім цим — усе працездатне населення було зареєстроване в “Арбайтсамті” (біржа праці) і його притягали до примусових робіт у відбудові зруйнованих большевиками при відступі мостів через Дніпро, вантажних та інших робіт. Отже треба було шукати якихось засобів до життя.

Група інженерів-сілікатників, з метою створити базу для прожиття бодай основних кадрів промисловості будівельних матеріалів, а також з метою збереження заводів від руйнування, — взяла в оренду у

Київської Міської Управи та деяких районних управ десь коло десять цегельно-дахівних заводів, а також київський цементний та керамічний заводи. Я вступив до того Товариства і одержав призначення на директора Стайківської групи цегельно-дахівних заводів. Згодом мені були підпорядковані також халепський та ржищевський заводи.

У зв'язку з роботами у відбудові зруйнованого устаткування та зокрема силового господарства заводів, я примушений був часто виїздити в різні, часом досить віддалені, райони так Правобережжя, як і Лівобережжя. Це давало мені можливість бути обізнаним із настроями переважно сільської людности.

До родини в Київ приїздив я лише час-до-часу. Тому я дуже мало обізнаний з громадсько-політичним життям Києва. Знаю лише, що все було досить добре притиснене кованим чоботом “визволителя”.

Правда, під час тих приїздів, мені доводилось чути багато всяких оповідань про життя в Києві, але, не маючи певности в правдивості цих оповідань, не буду їх переказувати.

Отже, спинюсь, лише на окремих подіях та явищах, що їх мені самому довелось спостерігати.

*

В рядах німецької армії було немало емігрантів з часів громадянської війни. Були це, переважно, колишні старшини так російських білих армій, як і армії Української Народньої Республіки; були також колишні звичайні вояки цих армій; зустрічав я між ними й молодиків — це “емігранти”, які вирости, а то й народились на вигнанні, в чужих землях. Були вони, звичайно, в німецькій уніформі. Багато таких емігрантів появилось на весні 1942 р., коли прибула відома німецька організація ТОДТ, яка почала розбудовувати на Правобережжі та, особливо, на Лівобережжі шляхи, летовища тощо. Серед командного складу, інженерів, техніків, шоферів — було багато таких емігрантів, але,

здебільшого, тут були представники російських білих армій, переважно з Югославії.

Я пригадую, з яким довір'ям і сердечністю зустрічало таких емігрантів населення, і особливо селянство. На весні 1942 року я був свідком однієї з таких зустрічей у Білій Церкві. Був то армійський офіцер колишньої української армії, народжений в Переяславі. Його зразу оточив натовп. Теплі взаємні привітання. Люди розпитують, як жилося за кордоном, чи багато там наших людей, що вони роблять, але головна тема — це те, що найбільш болить людей: що діється в світі, що ж воно буде зрештою; чому так довго німці не дають дозволу на утворення українського уряду; чи скоро буде утворено українську армію, щоб, зрештою, самим оборонити кордони від большевицької навали. Смикають того офіцера з усіх боків за рукава:

— Та зайдіть, пане старшино, хліба-соли одвідати, не погордуйте.

— Та хоч на хвилиночку зайдіть, — ось же й моя хата!...

З одним із таких емігрантів-офіцерів, п. Нордманом, уродженцем Ліфляндії, я зустрічався досить часто. Років чотирнадцяти він, разом із рештками розбитих большевиками білих армій, потрапив до Японії. Його батька — полковника колишньої царської армії — в одному з останніх боїв із большевиками забито. З Японії п. Нордман перебрався до Югославії, де й закінчив освіту. Працював він, як представник якоїсь лондонської фірми в Югославії. З початком війни з ССР, —

— ...слідуючи родинній традиції й заповітам покійного батька, — казав п. Нордман, — я вважав за свій святий обов'язок вступити в ряди армії, яка вела війну проти большевиків. Гітлерівський режим мені, та й багатьом із нас, не подобається, але він оголосив війну комуністам, і того досить, — мета в нас спільна.

Знищимо комуністів, а там якось уріжемо й апетит Гітлера...

В одно з частих одвідувань моєї родини, п. Нордман привів якось до нас німецького військового урядовця, який посідав значне становище в управлінні організації ТОДТ. Був це статечний німець, років тридцяти п'яти, відомий у Дрездені юрист, Н. П. Повного прізвища, на жаль, я не можу подати, — він мав тоді в Дрездені свій будинок і невеличкий маєток у К..., на південь від Дрездену, отже, можливо, що він і тепер там перебуває і моя відвертість може обійтись йому задорого. П. Н. П. — людина високоосвічена, широко світогляду, послідовний ворог комунізму і не менший, мабуть, ворог гітлерівського націонал-соціалізму. За коорткий час ми зійшлись досить близько й розмови вели цілком одверто. Він завжди гостро критикував верхівку, яка оточувала Гітлера, та яка, власне, і керувала державною політикою Німеччини.

Якось восени 1942 року до нас завітали п. Н. П. та п. Нордман. Я був саме під враженням мого останнього перебування на Васильківщині і розповів про дії різних цивільних “ляйтерів” на селах: про запроваджену систему побоїв, про гумові палиці, про облави на людей та все це негативне, що його мені довелось бачити на селах. П. Н. П. відповів, що йому відомі ще гірші факти і що це його дуже хвилює.

— Представники нашої цивільної влади, — казав п. Н. П. — це, здебільшого, найгірші представники нації, всякий бездарний партійний непотріб. Наші партійці, як і ваші сталінські молодчики, — це ягідки з одного і того ж поля. Я уявляю собі, яке жахливе враження залишать після себе ці посіпаки у вашій країні, та скільки горя принесе все це нам усім у майбутньому... Гірко це, але ми не сміємо далі дурити себе, — додав п. Н. П., — ми програли й цю війну. Жах огортає душу, коли я думаю про наслідки, які принесе ця поразка не тільки для Німеччини, але й для інших, у тому

числі й для вашого народу. Ви уявіть собі лише, що станеться, коли Європа потрапить у руки східного тирана, цього новітнього Чингіз-хана. А спинити його ледве чи вдасться кому...

П. Нордман почав заперечувати й не погоджуватись з такими песимістичними висновками, але Н. П. обстоював, що війну вже програно й остаточний розгром — лише питання часу. Одну з основних причин поразки Н. П. бачив у тих, уже непоправних, помилках, що їх допустилися вищі керівники на окупованих землях так на Заході, як і, особливо, на Сході.

— Ми бачимо, до якої прірви веде нас зарозуміле гітлерівське оточення, але ми безсилі щось вдіяти... та, мабуть, уже й запізно... — закінчив п. Н. П.

П. Н. П. часто з жалем говорив, що ця ж зарозумілість німецької верхівки привела до того, що відносини між союзними арміями та особливо з угорською, з одного боку, і німецькою — з другого, а також між офіцерами цих армій — далеко не щирі і часто не дружні. Часто, говорячи про угорських офіцерів, п. Н. П. називав їх “наші вірні союзники”, наголошуючи слово “вірні”. Під час неодноразових зустрічей із угорськими офіцерами, я спостерігав майже завжди неприховану ворожість до німецького офіцерства та взагалі до всього німецького, а також до чужих для угорського народу цілей війни. Між німецькими та угорськими офіцерами часто відбувалися сутички, для припинення та ліквідації яких, як мені розповідали, потрібне було втручання й арбітраж вищого військового командування.

*

Раніш я вже згадував, що за весь час боїв, аж до переходу Києва в німецькі руки, повітряних атак на місто не було. Правда, в перших днях війни скинено бомби на авіо-завод у Грушках, за десять кілометрів від центру міста, та кілька бомб на завод “Большевик” — також за містом. Були також — і досить часто —

денні й нічні повітряні атаки на мости через Дніпро, але саме місто — його житлові квартали — не було бомбардовано. Я не припускаю думки, що це робилося з гуманітарних міркувань, наступна поведінка доводить саме протилежне. Найбільш імовірним є, що таку “милість” треба віднести на рахунок політичних міркувань. Проте, населенню Києва таки не пощастило уникнути жаху повітряних бомбардувань, тільки не від ворожих німецьких літаків, а таки від своїх “сталінських соколів”. Відмічу лише два значніші налети в першій половині травня 1942 року, коли на місто було скинено багато бомб без жадної системи, чи то пак — за цілком виразною системою — по найбільш заселених районах, де одвіку не було нічого військового. Одна невелика бомба потрапила в баню міського оперового театру, коли там ішла вистава. Бомба пробила баню і, не вибухнувши, пробила підлогу і попала в підвальне приміщення. Уламками дзеркала вбито двох військових німців, одного поранено. В безпосередній близькості біля оперового театру вибухло ще дві бомби. Отже, цілком ясно, що цей самий “сталінський сокіл” мав своєю ціллю саме міський театр.

Особливо значну атаку було проведено на початку липня. Я саме був тоді в Києві і сам міг спостерігати цей злочинний налет: бомбардовано було найбільш залюднені райони міста. Ескадрилі йшли одна за одною з невеличкими інтервалами і буквально заливали місто дощем бомб до найбільших включно. Населення з жахом металось від будинку до будинку. Треба сказати, що добрих бомбосховищ у місті зовсім не було, якщо не числити кількох, які було виготовлено для “вищих чинів” уряду та НКВД, але вони, звичайно, були зайняті німцями. Населення ховалось, де прийдеться. Правда, бомбардуванню підпали й деякі “військові” об’єкти, а саме: угорський військовий лазарет, розташований у величезному будинку поруч із лікарнею-шпиталем колишньої Маріїнської Общини Черво-

ного Хреста. Але й цей ганебний замір удався лише частково. Ні в угорський шпиталь, ні в шпиталь Червоного Хреста не влучила ні одна бомба, і всі поранені та хворі, що там перебували, залишились цілі. Зате навколо того "військового об'єкту" знесено з землі багато будинків, переповнених виключно мирним населенням. Ввесь цей район по вулиці Саксаганського (колишня Маріїнсько-Благовіщенська) та далеко вгору по Паньківській та інших суміжних вулицях дуже потерпів. Другого дня після того бандитського наскоку я бачив авта, переповнені трупами побитих, з відірваними ногами, руками, дитячими голівками та тулубцями. Щоправда, то ж війна, то ж, бачите, "військовий об'єкт". Я цілком здаю собі справу, я розумію жорстокі закони війни, але такий, безперечно, непотрібний навіть для цієї війни, безславний злочин "славних сталінських соколів" не має собі виправдання.

*

Релігійне життя в Києві відродилось негайно ж після вступу німецького війська до міста. Впродовж короткого часу було відновлено відправи Служби Божої в малій церкві Святої Софії, в Троїцькій церкві на Васильківській, Ільїнській — на Подолі та ще в небагатьох інших церквах, які ще подекуди залишились у Києві, колись так багатому на церкви та старовинні величні монастирі. Славнозвісні Михайлівський, Братський та багато інших старовинних монастирів та церков, як скажемо, Десятинна та інші, були, як відомо, варварськи висаджені в повітря. В 1942 році почато роботи над відбудовою відомого Володимирського собору, який советська влада перемінила на музей. Посвячення та відкриття собору мало відбутися 20-го вересня 1943 року, але не відбулось — у зв'язку з відходом німецького війська з Києва.

Про стихійне відновлення релігійного життя мені доводилось чути всюди. За два-три тижні після приходу німців, у переважній кількості сіл і міст було від-

новлено Службу Божу, звичайно, в якихось випадкових будівлях, — адже всі церкви, за самим хіба малим виключенням, свого часу большевики або зовсім знищили, або перебудували на колгоспні управи або так звані “сілбуди”, чи просто обернули на зсипища збіжжя та овочів.

В Новгород-Сіверську, наприклад, було відновлено міський собор, будований ще за Гетьмана Мазепи; собор цей чудом зберігся від цілковитої руйнації в часах большевицького панування й перебував у жалюгідному стані. Після того, як розташований німецьким командуванням у Спасо-Преображенському монастирі табір військовополонених було ліквідовано, — заходами міського населення і доволішнього селянства приступлено до його реставрації. Монастир, що містився недалеко від Новгород-Сіверська, свого часу проголосили большевики, як “музей”. На час приходу німців він був уже в напівзруйнованому стані. Добра розпись храму була замащена вапном та фарбою. Свою назву “музей” він виправдував хіба тим, що в ньому за большевиків зберігались такі, справді музейні для населення України, речі, як картопля та збіжжя... В зв'язку з великими руйнаціями, відбудову монастиря не було закінчено до відходу німців восени 1943 року.

Дуже відчувалась нестача священиків, особливо на селах. Церкви було відкрито в більшості сіл Чернігівщини, але служба Божа відбувалась у багатьох селах лише раз на два-три тижні. Щоправда, в Чернігові було вжито паліативних заходів — висвячено багато колишніх дяконів та навіть дяків, та все ж це за мало зменшило потребу. Такі ж, приблизно, відомості я маю про Козелецький, Ніжинський, Комарівський райони. Те ж саме відбувалось на Дніпропетровщині, на Київщині, — в районах, де мені доводилось спостерігати.

Влітку 1942 року мене одвідав мій старий знайомий з полювання й земляк, п. С..., який учителював на Коростенщині та в 1941 році жив у селі Н. (біля

Коростеня. Він, пригадую, скаржився, що їм так і не довелося відновити навчання в сільських школах району взимку 1941-42 року. Але релігійне життя було розквітло. Зараз же по приході німців було відкрито церкви в переважній кількості сіл. Було відкрито церкву й у Чоповичах, в будинку колишньої жидівської синагоги, — місцева церква згоріла ще за большевиків. Влітку 1942 року, — розповідав він, — закладено будівництва нової церкви. Як мені довелося чути пізніше, церкву цю було закінчено і влітку 1943 року висвячено.

Відновлення навчання в школах ішло менш успішно. Основна перешкода — відсутність палива. Взимку 1941-42 року навчання майже ніде не відбувалось. Початкові та середні школи відновили навчання влітку 1942 року. Весною було відновлено навчання в Київському Медичному Інституті, при чому навчання організоване відносно добре. Було вжито заходів до відкриття Київського Політехнічного Інституту, — призначено директора Інституту, професорів, зареєстровано коло п'ятисот студентів, але внаслідок постійних зволікань німецької влади, а далі внаслідок набору студентів на роботи до Німеччини, навчання в Інституті так і не було поновлено.

На Київщині та Чернігівщині в більшості сільських та міських початкових і середніх шкіл навчання було поновлено. Користувались, звичайно, підручниками советського видання, позамазувавши чорнилом “вождів” та повикреслювавши хвалебні їм пісні. Всюди було запроваджено навчання Закону Божого. Викладали священники, але в багатьох школах також і вчителі (уявляю долю тих сердешних учителів, коли вернувся Сталін із “своїм у доску” патріярхом...).

Відновлення навчання в нижчих та середніх школах відбувалось виключно зусиллями місцевого самоврядування. Окупаційна влада нічим не допомагала, але й не перешкоджала. Що ж до вищих, особливо тех-

нічних шкіл, то всякі спроби поновити навчання в них завжди натрапляли на якісь “перешкоди”, завжди зустрічали хоч і приховане, але виразно вороже ставлення. Відповідні керівники Київського генерал-комісаріату на всякі домагання про відкриття вищих шкіл, — покликаючись на “несприятливі умови”, — настирливо радили звернути основну увагу не на вищі технічні, а на нижчі — ремісничі школи.

*

Зрештою, щодо співпраці з німцями. Так, співпраця з німцями була, і то не з боку окремих осіб, але з боку переважної більшості найширших кіл населення. На цю співпрацю з цілковитою щирістю, особливо в першому році окупації, ішла інтелігенція, так само робітники та селяни. В цих перших часах більшість населення вірила в можливість доброго співжиття з дружньою сусідньою Німеччиною. Значна частина населення, навіть людей, які прихильно ставились до советської влади, “співпрацювали”, щоб якось підтримати животіння своїй родині, щоб врятувати своїх дітей від голодової смерті. Додам ще, що все населення, за розпорядженням окупаційної влади, було зареєстроване в Арбайтсамтах і мусіло працювати. Співпраця ця полягала в основному у відбудові господарства країни. На “співпрацю” також охоче йшли комуністи, яких і в містах, і на селах було багато. Але певна частина комуністів, залишаючись вірними Сталінові, ішла на цю “співпрацю” з своєю прихованою метою. Мушу побіжно сказати, що німці в значній частині випадків виявили повне невміння щодо підбирання потрібних їм людей.

Багато людей із теперішньої, другої масової еміграції зо Сходу, які були свідками, а часто й активними учасниками того, що діялось у ССРСР, та, зокрема, в Україні в 1941 році, та особливо з тих, які засипали німецькі танки квітами під час вступу їх до міст Західної та Східної України, тепер вважають за “хоро-

ший тон” соромливо замовчувати оті симпатії, чи, як би його краще назвати, — оту тягу до ворожої німецької армії. Робиться це, очевидно, для того, щоб прибрати “льояльного”, — доброго вигляду в очах переможців-альянтів. Правда, більшість населення потім, у 1942-43 роках, роздивившись ближче, пізнавши гірким досвідом справжню природу того “визволителя”, змінила своє ставлення до нього. Але ці настрої; та тяга до ворога, в якому тоді бачили лише ворога комунізму, були і того не треба ховати.

Надміру “льояльні” особи намагаються заперечувати наявність доброго ставлення населення окупованих земель до німецької армії. Вони твердять (це мені доводилось кілька разів чути тут, на еміграції), що ті квіти, якими населення осипало німецьких ворогів у Києві та й багатьох інших містах і селах України, та “хліб-сіль”, що нею зустрічали німецьких командирів, — це все дурниці, це робили лише запеклі контр-революціонери, залишки недорізаної большевиками старої царської буржуазії, що якимсь щастям ще уціліла, а що населення в цілому й робітники зокрема — вороже наставлені проти окупантів. Для цих людей я хочу навести один із багатьох тисяч фактів, що свідчать діяльно-протилежно.

Загально відомо, що, скажемо, так потрібну німцям цукрову промисловість України було відновлено з дивовижною швидкістю. Також, гадаю, відомо всім, що большевики, залишаючи Україну, приклали багато зусиль, щоб нищити, поруч із іншими промисловими заводами, і цукрові заводи, — адже й вони добре розуміли значення цих заводів для Німеччини. І все ж таки, недивлячись на ці величезні руйнування, які було заподіяно тим заводам большевиками, впродовж дивовижно короткого часу, із 152 цукроварень поновило роботу й працювало повним темпом 112.

Люди кажуть: “силою копати криницю — води не пити”. Заперечувати глибоку життєву правдивість цієї

народної приказки ледве чи стане хто. Коли б не дружня, співчутлива, віддана робота місцевих робітників, своїми силами та примусом німці ніколи не відбудували б так скоро й третини цих заводів. Німці мало що приклали своїх сил до відбудови цукроварень*), та вони й не мали до того ні можливості, ні часу, — це зробили робітники та службовці цих заводів. Вони заздалегідь, коли большевики заводи нищили, значну частину машинового обладнання та найважливіші частини заводських машин “приховали”... в криницях, у ставках, десь поміж непотрібним брухтом, позакопували ящики з важливішими запасними частинами машин, як це було, наприклад, у Півському та Став'янському заводах. Німцям і довіку не спало б на думку десь шукати ті частини, а привезти нові вони не мали змоги, та й це потребувало часу. Не одгримів ще гуркіт боїв, і як тільки з'явилися німці, робітники та службовці заводів, повилазивши з усяких дір, де вони переховувалися від большевиків, як дезертири, заходилися біля відбудови своїх заводів. Німецькі комісари тільки дивилися — звідки воно все це береться. Багато заводів поновило роботу вже у виробничому сезоні 1941-42 р.

Приблизно так само відбувалась відбудова інших промислових закладів, зокрема — відновлення виробництва деяких сільсько-господарських машин та предметів широкого вжитку.

Проте, я не збираюся тут описувати, як відновлювалась промисловість під час окупації, — справу цю я мало знаю в її подробицях. На відбудові цукроварень я спинився лише тому, що з цією промисловістю я був більш-менш обізнаний, та що тут особливо яскраво виявилась “самодіяльність” робітників — “безпартійних большевиків”.

Переважну частину промислових закладів було

*)Для деяких цукроварень було доставлено з Німеччини паси, яких взагалі бракувало.

підпорядковано міським та районним управам. Частиною було здано в оренду фаховим товариствам. Так, наприклад, на Київщині, як я вже згадував, більш десятка заводів будівельних матеріалів (цегельні, керамічні, цементові заводи) було здано новоутвореному акційному Товариству Інженерів у довготермінову оренду на десять років. І тут, як і в цукровій промисловості, відбудова відбулась без найменшої участі німців, лише завдяки самодіяльності робітників заводів. Більшість із цих заводів уже в 1942 році працювала цілком нормально.

* * *

В 1942-43 роках я перебував, здебільшого, поза Києвом, переважно на селах. Отже, я мав нагоду спостерігати життя селянства. На селах жило досить багато колишніх військовополонених. Крім своїх — місцевих — немало було й українців із східних прифронтових областей, де колишнім полоненим не завжди безпечно було з'являтися; — полонених, які походили з областей на схід від Дніпра, з полону не звільняли. Було також немало й росіян, сибіряків, кавказців та інших, які, використавши довірливість німців та словацьких вояків, що часто провадили транспорту полонених, зареєструвались, як мешканці правобережних областей. Не менше було й колишніх дезертирів червоної армії та таких, що їм пощастило втекти з полону. Всі вони, здобувши якісь посвідки в місцевій сільській владі, видавали себе за київців, волиняків тощо. Отже, таких колишніх полонених та дезертирів можна було бачити майже в кожному селі Правобережної України. Працювали вони то робітниками в "московок", чоловіків яких забрали большевики до війська, то у старих селян, сини яких були у війську, та досить часто — ремісниками. Між іншим, усіх таких, немісцевих колишніх полонених, в 1942 році було зареєстровано в районних управах. Коли почалось вербування робітників, багато з цих полонених із першими транспортами вивезено до Німеччини.

Колишні сільські партійні та так звані “активісти” жили тут же, в своїх селах, і жили непогано: гнали самогон (горілку), пили той самогон, заїдаючи м'ясом, і то більше свининою. Їх також немало було вивезено до Німеччини з першими транспортами робітників.

Колишні “розкуркулені”, втікачі з заслання, яких, між іншим, досить багато поневірялось у роках 1937-41, особливо в індустріальних районах, зокрема, на Донбасі, з фальшивими паспортами, — люди, які свого часу повтікали з сіл, спасаючись від політичних переслідувань, діти розкуркулених та інших репресованих, — тисячами повертались до своїх сіл. За розпорядженням німецької влади, всім їм поверталось конфісковане у них советською владою майно: хати, будівлі, присадибні городи, садки, а також наділялась земля.

В питаннях землекористування та способів обробки землі — будьякої певної системи запроваджено не було. Не тільки в окремих областях, а навіть в окремих районах та селах ці питання розв'язувано по іншому. В Прилуцькому районі, наприклад, існувало напівколгоспне господарювання — селянам було виділено по одному гектару землі в полі для індивідуального користування. Більше вправні з селян управлялись одержати по два, а то й три такі наділи. Поруч із тим, існував колгосп. З цих індивідуальних господарств селяни податків не платили, зате весь урожай пшениці та жита з колгоспного лану здавався окупаційній владі. Про со, гречка та інша ярина з колгоспного лану залишалися в громаді для сплати за трудові. Так само на Дніпропетровщині (Микольське, Військове та інші) селянам було наділено по півгектара для індивідуального користування. Решта землі належала до колгоспу. Податок було встановлено в розмірі трьох центнерів із гектара. В Комарівському й Ніжинському районах Чернігівщини в значній частині сіл землю було передано на “власність” селянам. Численний штат землемірів нарізував індивідуальні ділянки й передавав на постій-

не користування селянам. Кожному господарству наділяли чотири-п'ять гектарів польової землі та доповнювали город до одного гектара. Поза тим було утворено резерву наділів для тих, що повернуться після війни. В цих районах податок було встановлено також у розмірі трьох центнерів із гектара. Таку ж передачу землі на власність провадили і в деяких районах Дніпропетровщини (Башмачка, Канцерополь та інш.) та подекуди на Київщині.

В інших районах обробку польової землі, як пояснювали місцеві крайсландвірти, тимчасово, у зв'язку з нестачою тяглової сили та реманенту, провадили на колгоспних засадах, також оплату за роботу селяни одержували за відроблені трудовні.

В багатьох районах Київщини було запроваджено спільну обробку польової землі. Потрібну частину насіння вносив кожний господар. Розподіл урожаю провадився на корню, отже, врожай збирав уже кожний окремий господар осібно.

Запроваджені окупаційною владою податки натуурою — збіжжя, м'ясо, молоко, яйця та інше, як рівняти до всяких прямих і затушкованих податків за советських часів, були менші.

Основна маса селянства жила в 1942-43 роках, особливо, коли врахувати военний час, відносно добре, та, безперечно, незмірно краще, ніж за часів советської влади. Переважна частина селян хліба мала досить*), овочів також; з товщами було гірше, але вже з осені 1942 року багато селян угодувало кабанів, і сало в селян було; м'яса й риби також не бракувало. Солоні риби було важко дістати, але я часто бачив у селян — наддніпрянців бочки "оселедців": селяни ловили сіткамив дрібненьку річкову рибу й особливим способом засолювали їх. Майже в кожному дворі були свині, ба-

*)В Прилуцькому повіті восени 1943 року багато людей мало запас хліба, якого вистачило б на два - три роки. Те ж саме мені оповідали люди з Дніпропетровщини.

гато селян мали корови, з'явилися вівці. Птиці також мали досить, — цю частину господарства большевики не справились зруйнувати, і великі колгоспні пташині ферми потрапили до селянських рук**). Так звану самогонку — горілку “гнали” майже в кожній третій, а вже певно — в четвертій хаті. Недаром на Київщині та Дніпропетровщині часто доводилось чути від селян, що, мовляв, за два роки німецької окупації селяни випили горілки та з'їли сала й курятини більше, ніж за двадцять п'ять років советського панування. І це нехай не дивує читача: навіть там, де система польового господарства мала колгоспні форми, селяни одержували за свою працю в два-три рази більше, ніж за советської влади. На Чернігівщині, наприклад, та зокрема на Новгород-Сіверщині в 1941-42 роках селяни одержували по три-чотири кілограми за трудовень, тоді, як за весь час советсько-колгоспного життя оплата трудового дня в цих місцях майже ніколи не перевищувала 500-700 грамів за трудовень. Це ж саме треба сказати й щодо значної частини Київщини, зокрема — придніпрянських сіл.

Люди, позбувшись колгоспного ярма, рвалися до

***) Курка в умовах советського колгоспного господарства — це, можна сказати, персона - грата. Курка, — прошу лише не сприймати це за жарт, — це, неабиякий чинник у розбудові соціалістичного господарства. Річ у тому, що за ухвалою советського уряду, всіх курей мобілізовано було на боротьбу з кузкою - шкідником бурякових плянтацій. Посеред поля було побудовано примітивні загороди, куди зносили всіх сільських курей. Щодня курей випускали на грядки, щоб нищили ту кузку. Але... кури, як відомо, політично малосвідома маса: крім збирання кузок, вони підряд вищипували й молоденькі буряки, ходили табунами, через що треба було держати багато наглядачів, щоб цілий день ганяти тих курей по всій плянтації. Крім того, курки кублились, губили яйця тут же поміж грядками (правду кажучи — де ж їм було дівати свої яйця — цілий же день на грядках?), а хазяйки, шукаючи яйця своїх куро́к, витоптували ці буряки ще більше. На другий рік при колгоспах було організовано курчі колгоспи, чи то, пак, птахоферми, і справа пішла трохи краще; були, правда, ще труднощі, з запровадженням соцзмагання та станівщини поміж курми, але зрештою, уславлена большевицька “наполегливість” перемогла, і курячі колгоспи довго й віддано працювали на користь соціалістичного господарства. Отож тому саме в 1941 році в Україні було досить таки немало “організованих” курей.

свої роботи. Треба було бачити, з якою любов'ю, з якою побожністю вони поралися біля своєї землі, з якою врочистістю виїздив хазяїн у поле сіяти свою пшеницю, з якою веселою заклопотаністю селяни поспішали в поле, де за дві години до світанку, щоб до сонця зв'язати гречку; треба було бачити, як дбайливо було впорано городи та наділені для індивідуального користування ділянки польової землі, щоб зрозуміти, як остогидло бідним селянам колгоспне ярмо, оте "колгоспне щасливе життя", про яке українське селянство склало відому пісеньку:

"...ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні..."

Поля, що їх обрібку провадили спільно, також було впорано з давно вже невиданою дбайливістю: адже люди знали, що все, що там уродить, то їхнє. Так само було добре оброблено "колгоспні" поля, — люди знали, що з того "колгоспу" буде сплачено окупаційній владі твердо визначену частину-податок, решта ж належить їм — господарям, і що більша буде тая решта, то більше буде в них у засіках. І тому робота, як кажуть, горіла в руках. Сільсько-господарський реманент, як відомо, було в більшості знищено при відступі совєтських армій, але вже в 1942 році реманент у переважній частині селян був, — щоправда примітивно зроблений сільськими ковалями та колишніми полоненими з глибинних областей Совєтського Союзу, між якими було багато всіляких фахівців-робітників. Отже, були плуги, борони, рала, культиватори, вози та інше.

За два роки окупації зовнішній вигляд селянства в його масі змінився на краще так щодо здоров'я, як і до одягу. Величезні маси "мішочників", себто мешканців міста, шукаючи хліба, сала, птиці, меду та інших засобів харчування, несли з собою одяг, взуття, годинники і т. д. Несли міняти свої злиденні рештки, але несли й речі, здобуті в жидівських та залишених кому-

ністами помешканнях у перших днях після вступу німців.

Коли дивитися на цей буйний розквіт селянського добробуту після колгоспної неволі, само собою напрошується порівняння з часами так званого НЕП-у*). І тоді, після проголошення НЕП-у, з блискавичною швидкістю, за два-три роки, розквітла країна; і тоді поля забуяли пшеницями, а базари ламались від усякого добра. Звичайно, на цей раз масштаб того відродження був менший, — війна, окупація не могли не відбитись на всьому житті, — але загальна картина та ж: селянство з таким же захопленням заходилося будувати своє власне господарство.

Проте, було б помилкою узагальнювати такий стан. Подекуди, в окремих районах, і податкова практика, і загальне ставлення до селянства були далеко гірші; це особливо відноситься до районів, де діяли советські партизанські загони. Взагалі треба сказати, що певної, усталеної, політики щодо сільського господарства та селянства не було. Часто такий чи інший режим у певних районах визначався моральними якостями чи адміністративними здібностями Гебітскомісара чи Крайсляндвірта.

Споживча кооперація майже всюди відновила роботу на своїй старій базі. Принаймні, мені не доводилось чути про збирання нових паїв.

*) Коли "господарювання" советської влади привело країну до краю прірви, — щоб уникнути катастрофи, Ленін, обдуривши ще раз населення непевними обіцянками повороту до старої, "буржуазної", системи господарювання, оголосив Нову Економічну Політику, або НЕП. Мета цього НЕП-у була подвійна: поперше — використати приватну ініціативу населення для відбудови народного господарства країни, яке за весь час "військового комунізму" було доведене до цілковитої руйни, і подруге — використати цю "передишку", щоб удосконалити апарат примусу — закріпити владу на місцях, особливо по селах, де влада Советів була лише номінальною, — оснувати країну густою сіткою таємної поліції для того, щоб почати генеральний наступ на "дрібно-буржуазну стихію", себто на селянство. НЕП — це лєнінське: "крок назад", щоб, зібравшись з силами, зробити "два кроки вперед".

Багато було відкрито товариських млинів, олійниць, молочарень, злучних та машиново-прокатних пунктів. Заводських бугаїв та молотарки для деяких пунктів було привезено з Німеччини. Поруч із громадськими, з'явилося не менше дрібних приватних підприємств, переважно для перерібки сільсько-господарських продуктів.

Наявність безперечного поліпшення селянського добробуду та буйного розквіту приватної ініціативи в усіх ділянках життя в часах окупації стверджують люди з усіх земель України, навіть із Харківщини, яка, як відомо, майже весь час залишалася в прифронтовій полосі і де, цілком зрозуміло, можливості налагодження життя були особливо тяжкі.

Все це в цілому ще довго підтримувало на селах віру в можливість кращого життя. Тут ще довго вірили в ті листівки, що в липні-серпні 1941 року розкидали німецькі літаки, в яких то листівках населення закликалось всіляко пособляти німецькому війську в його боротьбі проти комуністів та обіцялося знищити колгоспи, передати землю у власність селянам, утворити незалежну від Совєтського Союзу Українську Державу та інше. Чи були такі листівки, я не знаю. Проте народ вірив в існування цих листівок.

Якщо в Києві та й по інших містах “протверезіння” почалося вже з кінця 1941 року, то на селах ще довго не згасала віра в те, що ось прийде український уряд, збере людей до гурту, зорганізує й “поведе”, щоб самим захистити свою землю від повороту червоних окупантів, які принесли стільки горя і сліз.

— Та де ж це наші проводирі, хто очолить нас, хто поведе нас, щоб своїми грудьми оборонити наші кордони? — розпачливо питав мене восени 1942 року в Білій Церкві один вдумливий, розумний колишній бригадир колгоспу.

Такі запити мені часто доводилось чути від селян. Іноді до таких запитів ще додавали:

— ... бо цей “визволитель” (Гітлер) про себе дбас, про нас же й гадки не має...

Або, як казав якось один селянин у Смілі, на Черкащині:

— Де ви бачили, чоловіче, щоб із собачого хвоста та був добрий борщ? Ні, цей німецький “визволитель” на один копил із Сталіним шитий...

Але... час ішов, проводирі не приходили, а німецький “визволитель” усе крутіше та крутіше завертав не туди, куди люди хотіли. Колгоспи, — що від самої згадки про них жахались селяни, — хоч і в трохи зміненій формі, було відновлено в багатьох районах. Справа з обіцяною Гітлером передачею землі в “повну власність” селянству посувалася дуже повільно, і це особливо непокоїло селян.

За “крайсландвіртами” з’явилися на селах так звані “штуцпунктляйтери”, які почали виганяти селян на роботу в поле навіть у великі свята. Подекуди почалися “мордобой”. Били селян, били й агрономів. Били, як мені доводилось чути, і лікарів та професорів.

В 1942 році в суміжних — Кагарлицькому, Германівському та Васильківському районах — було переведено багато арештувань серед української інтелігенції та визначніших селян. Багато з цих заарештованих було розстріляно. Одержати докладніші інформації про ці арешти мені не пощастило. Знаю тільки, що арешти ті були часткою кампанії, “знешкоження” найбільш національно свідомих українських кіл, кампанії, яку в 1942 році системно провадила німецька окупаційна влада.

Влітку 1942 року почалось вербування людей для роботи в Німеччині.

Спочатку брали лише молодь, а далі — й старших людей. Вербування відбувалось так у містах, як і на селах. На кожний район визначалось певний ліміт, який розподілявся на окремі села. В багатьох районах керівники місцевої влади — приховані советські агенти — виряджали на роботи виключно дітей колишніх

репресованих та тих, хто виявив себе українським патріотом. Визначених на роботи до Німеччини везли до районної управи і після медичного огляду, під охороною, відправляли на залізничні станції. Про добровільне зголошення на роботи до Німеччини я не чув. Правда, я знаю кілька випадків у Києві, коли матері “добровільно” погоджувались їхати зі своїми дітьми, яких насильно забирали до Німеччини. Вербування на роботи не припинялось. Весь час набирались та вивозились до Німеччини все нові та нові транспорти. Було багато випадків, особливо в 1943 році, коли на селах улаштувались облави. Загони поліції вночі оточували окремі кутки села й забирали сонних із хати. Такі ж облави влаштувано в полях на женців під час роботи. Полювали, як на хижого звіря, — людей ловили і, не даючи зайти додому, везли на залізничний вокзал, а звідти до Німеччини, часто в заплombованих вагонах. Таким же підступним способом було забрано значну частину студентів Київського Медичного Інституту. Студентів закликано “для перереєстрації” та обміну студентських посвідок. Коли ж молодь зібралась, помешкання було оточене і всіх їх відведено на Львівську вулицю, де містився пункт для відправки людей до Німеччини. Багато завербованих утікало по дорозі, їх ловили і знов під охороною надсилали до Німеччини.

На весні 1943 року переважну більшість промислових підприємств, в тім числі й заводи будівельних матеріалів, окупаційне командування передало під зверхність господарчого відділу СС. Умови оренди, звичайно зломано. На Стайківських заводах з'явився німецький комісар, якийсь польсько-німецький ублюдок на прізвище Піановський. Він впровадив примусове притягнення робітників для роботи на заводах, використовуючи для того селян околішніх сіл. Цей ублюдок дуже знущався над робітниками заводів та селянами. Його гумова палиця та важкий кулак уславились на цілу околицю.

Взимку 1942-43 року вже й на селах майже не було людей, які ще вірили б у визвольну місію німецьких окупантів. Піднесений настрій 1941-42 років змінило тяжке, гнітюче розчарування.

На селах майже всюди вже знали, що в лісових багнистих районах України, на Поліссі та Волині, скупчуються сили українських повстанців, що вони ведуть безнастанну партизанську боротьбу проти німецьких окупаційних військ та готуються до боротьби проти червоних московських окупантів, повернення котрих на Україну було лише питанням часу. В багатьох селах з'явилися "зв'язкові", які давали потрібні вказівки тим, хто хотів потрапити "в ліс" — до партизанів. Все частіше й частіше зникала молодь, колишні військово-полонені, а той старші люди, прямуючи на захід, до Волинських лісів, — до отамана Бульби.

Проте, на Ліву - та Правобережній Україні партизанщини не було чути*). Всі оті советські оповідання про колгоспниць — партизанських ватажків, які, мовляв, боронили "соціалістичну батьківщину", — просто висмоктано з пальця. Правда, в північно-східній частині України, на Чернігівщині, в районі хутора Михайлівського, Шостки, Носівки та в інших лісистих районах (Козелець, Козари, Мрин) були партизани, але це були окремі регулярні військові розділи, що залишилися в лісах після розгрому советських армій в 1941 році. Советські партизани часом контролювали цілі райони та переводили там мобілізаціі місцевого населення. Коли хто з таких мобілізованих утікав, вони з'являлися вночі в село й вирізували всю його родину. Всякий спротив безнастанним реквізіціям карали смертю. Місцеве населення ставилось до советських партизанів відверто вороже. Коли до сіл, які перебували під контролем партизанів, приїздили німецькі карні загопи, вони з свого

*) Я маю на увазі, так би мовити, — "офіційну" советську партизанщину, яка складалася з регулярних советських військових частин та подекуди — з партійців - комуністів.

боку люто мстились на безпорадному місцевому населенні, випалюючи цілі села, вбиваючи старого й малого. Отже, населення цих районів весь час перебувало, так би мовити, між молотом і ковадлом. В наслідок такого стану, велику частину населення північно-східнього куту Чернігівщини знищено, а села випалено.

Особливо жорстоко розправлялися з населенням карні загони гестапо, в котрих, як я вже відмічав, працювало багато советських комуністів, робітників колишньої так званої робітниче-селянської міліції та військ НКВД, а також тих деклясованих, деморалізованих покидьків суспільства, яких ніде й ніколи не бракує під час воєн, революцій та всяких заворушень. Це безперечний факт, що в німецькому гестапо, СД, поліції, а також в районових управах та інших органах самоврядування працювало дуже багато советських комуністів, — це стверджують люди з усіх земель Східньої України та безперечно доводять численні факти. Треба визнати, що працювали ті комуністичні агенти досить сумлінно, звичайно, на користь Москви, а не німців.

В грудні 1942 року до Глухова (Чернігівщина) приїхав спеціальний вагін гестапо для боротьби з партизанщиною. В складі того загону, крім німців, було багато агентів гестапо — колишніх советських громадян, на яких, власне, й лежав обов'язок виявляти “співчуваючих” партизанам. Карний загін заарештував біля 1000 осіб місцевого населення. Заарештованих тримали в напівзруйнованих касарнях три дні без їжі, не дозволяючи рідним передати їм будь-що з харчів та одяжі. Частину з тих арештованих випущено, решту — десь біля шестисот осіб — розстріляно. Між розстріляними було багато жінок з малими дітьми. Людей роздягали до сорочки ще в касарнях, привозили на автах до викопаної за містом величезної ями й розстрілювали з кулеметів.

Напівголі, босі, закривавлені діти й дорослі, яких

було лише поранено, борсались у своїй крові, перемішаний з снігом. В смертельнім жаху закривавленими рученятами хапались діти за ноги тих, що розстрілювали, але ці потвори ударили чобітьми в обличчя або в груди, відкидаючи їх назад. Ледве чи знайдеться в довгій історії людства щось подібне до тієї тупої, холодної жорстокости, яку було виявлено під час карних експедицій гестапівцями. Слідуюча партія цих нещасних мусіла повкидати до ями розстріляних, після чого їх розстрілювано в той же спосіб і т. д.

Закінчивши цю криваву розправу, карний загін вирушив до Путивля, де в такий же спосіб було проведено масове знищення населення. При чому треба особливо підкреслити, що переважна частина з тих розстріляних — це найбільш національно свідомою частина українського населення: вчителі, люди, які весь час були переслідувані совєтською владою, колишні розкуркулені, втікачі з заслання, себто люди, яких найменше можна запідозрити в співчутті совєтським партизанам. Про подробиці глухівських розстрілів мені розповідала пані Л... Двоє близьких та кілька знайомих її було розстріляно в числі тих шестисот, сама ж вона якимсь дивом урятувалась від розстрілу.

Таких, як глухівські, розстрілів було дуже багато. Отже, немає жадного сумніву, що вибір жертв для масових розстрілів, які виконувались згідно з наказом з Берліну, провадився місцевими співробітниками гестапо - совєтськими агентами на спеціальне замовлення Москви.

З усього того, що мені пощастило виявити шляхом розмов із тамтешніми добре обізнаними з місцевими обставинами та подіями того часу людьми, так само з тих фактів, які мені особисто довелося спостерігати на Київщині під час масового "знешкодження" комуністів в 1943 р., — з цілковитою ясністю слідує, що потайні пружини, які керували тим безглуздом, з точки погляду німецьких інтересів, масовим винищуванням україн-

ського населення, цілком виразно слідує двома діаметрально - протилежними напрямками, а саме — до Берліну та до Москви.

Берлін, — якому українські народні партизани, що купчилися в лісах Волині та Полісся, тоді вже добре дошкуляли, — намагаючись підрізати коріння того народнього руху на Східній Україні, під виглядом боротьби проти советських партизанів, котрим українське населення не співчувало й не допомагало (про це німці добре знали), — вирішив знищити більш активні національні українські елементи.

Москва з своєю боку вживала всіх заходів, щоб посварити німців з тою частиною населення, на яку вони могли б опертись, викопати, так би мовити, між ними прірву, та вже одночасно руками німецького Гештапо знищити ненависні їй, непокірні українські національні елементи, яких їй так таки й не вдалося за двадцять п'ять років свого кривавого панування остаточно видавити.

З німецького боку виконання цього завдання було покладено на вірного сторожа гітлерівського режиму — Гештапо. Москва ж доручила виконання не менш “делікатних” завдань своїм агентам - комуністам, які працювали в німецькому Гештапо.

Але гра була явно нерівна: дуже вже короткозорі були керівники німецької окупаційної влади та, зокрема, керівники німецького Гештапо, щоб змагатися з першоклясними, щодо подібних справ, майстрами Москви. Отже, німецька карта й тут була бита.

Нелюдська жорстокість німецьких гештапівців, сполучена з диявольськи-хитрою роботою московських агентів — співробітників Гештапо, — заливши кров'ю величезні простори України, остаточно розвіяла віру в німецького “визволителя”. Сумлінними зусиллями німецького Гештапо зроблено ще один величезний крок, щоб забезпечити перемогу Сталіна над його побратимом — Гітлером.

Отже, якщо колись Москва надумас увічнити пам'ять надхненника перемоги над гітлерівською Німеччиною, та коли на той час стане можливим серйозне, об'єктивне обговорення та розв'язання цього питання, то пам'ятника того вона примушена буде поставити Гітлерові, що так слухняно, з такою впертою жорстокістю виконував сталінські завдання. Парадоксально, але... факт.

* * *

Советська партизанщина на Придніпрянщині почалась, власне, лише в 1943 році, коли німецькі армії почали вже цілком виразно відкочуватись на захід, коли совети стали засилати невеличкі партизанські загоны з регулярних частин далеко в німецьке запілля, та коли маси дрібніших партійців, що так добре почували себе в селах, побачили, що, мабуть, недалеко вже той час, коли з'являться тут советські армії й доведеться відповідати на запитання: "А що ви тут робили в німецькому запіллі? Як ви виконували тут наказ товариша Сталіна від 3. УП?" — поволі почали вступати в партизанські загоны. Кажу ще раз — поволі, бо масовий ухід комуністів до партизанів почався лише тоді, коли влітку 1943 року німецьке командування надумало "знешкодити" комуністів, які хоч і були зареєстровані в районових управах, але їх ніхто не турбував, і жили вони, як я вже казав, досить добре.

Чим пояснити цю нову політику щодо комуністів, що їх майже два роки німці не зачіпали, — я не можу сказати. Розвиток советської партизанщини? Але тоді на Наддніпрянщині вона лише народжувалась. Догадалися німці, що саме комуністичні агенти нарobili їм так багато клопотів в Україні? Характеристично, що цю акцію фізичного знищення комуністів провадили за діяльною участю цих же робітників Гештапо — комуністичних агентів. Тільки — що знищено було під час цієї акції, так би мовити, комуністичний дріб'язок — селян-гречкосіїв з усім їх кодлом: дітьми, жінками та

навіть дядьками й тітками, — можна сказати — до третього коліна. Значніші ж комуністи в переважній своїй більшості уникли знищення.

Ця акція “знешкодження” відбувалась майже одночасно по багатьох районах Ніддніпрянищини. До села приїздили відділи Гештапо й починали вилловлювати комуністів. Гештапівці ходили з готовими вже списками, стягали колишніх сільських комуністів та їхні родини до управи, а далі, посадивши на авта, відвозили за три-п'ять кілометрів від села, і в першому ліпшому яру розстрілювали. Проте й тут німцям не вдалося досягти своєї мети: значніших комуністів, як я вже казав, було попереджено на день, а то й на кілька годин до початку такої акції, і більшості з них вдалося втекти до советських партизанів. До села Стайки, де я перебував у липні 1943 року, приїхав такий гештапівський загін. В цьому загоні було десятків півтора гештапівців-німців, решта чоловіка десять — складалася переважно з колишніх советських людей, між якими було кілька колишніх советських міліціонерів, один із колишніх місцевих селян, батька якого в 1934 році розстріляло НКВД, два українці-галичани, один поляк та ще кілька невідомих осіб явно советського походження. Декілька значніших комуністів, які жили в цьому селі та які за советів посідали в Києві значні становища, як скажемо, Петро Невідомський (брат Невідомського, якого було розстріляно десь у жовтні 1941 р.) Дикий та інші, — зникли з села приблизно на одну-дві години до приїзду Гештапо. Від багатьох людей, що їм я цілком довіряю, мені довелося чути про випадки попередження комуністів і в багатьох інших селах та містечках. Цілком зрозуміло, що попередження ці робили комуністичні агенти, які працювали в Гештапо, і в яких були, очевидно, добре налагоджені зв'язки з периферією.

Тут ще раз повторилося те ж, що було з масовим винищенням жидів: вожаки вислизнули з рук, а за них

розплатилися своєю кров'ю і кров'ю своїх дітей невинні люди — комуністи лише за назвою, селяни, які пішли в партію, “щоб якось жити”.

Советська партизанщина в придніпрянських районах зародилась безпосередньо після зазначеної вище акції “знешкодження” комуністів. Уже за якихось півтора-два тижні, вперше від початку німецької окупації, в прибережних районах було зареєстровано напади советських партизанів на сільські управи, кооперативи, молочарні та прибережні заводи біля Халеп'я, Стаск, Ржищева і далі на південь по Дніпру. Окремих комуністів, які втекли від “знешкодження”, зустрічали місцеві селяни у Воронькові, Рудякові та в інших лівобережних селах. Їх бачили також по лівобережних придніпрянських луках та хащах із зброєю в руках. Ці партизанські загони утворились і поповнювалися з тих комуністів, яким пощастило уникнути знищення, та з братів та інших родичів знищених сільських комуністів-гречкосіів.

В міру наближення советських армій — партизанщина зростала. В той же час появились безконечні ряди підвід біженців. Але на цей раз характер, так би мовити, біженця був цілком відмінний, ніж у 1941 р. Ні автомашин, ні піянін, ні хатніх квітів, ні уніформ НКВД, ні парасольок чи куфрів — не видно. Валом валить головним чином сірий люд. Селянські вози повні тлумоків, нав'язаних у самотканні рядна, лантухів із збіжжям. Основна маса — це селяни, подекуди інтелігенція: вчителі, священики. Все це купами суне за тими навантаженими підводами, це — “щасливий” нарід “солнечной цветущей Украины”, залишивши рідні оселі, покинувши дорогі могили батьків та дітей своїх, втікає від “своїх”, від того зловісного “сонця сталінської конституції”. Багато мільйонів таких утікачів заповнило всі дороги, що ведуть на захід.

Більшість утікачів — це люди, які в той чи інший спосіб були переслідувані советською владою; це всіля-

кого роду “вороги народу”, “шкідники”, втікачі з заслання, які бачили й Колиму, і Мурманськ, діставали Соловків, топтали безкраї середньо-азійські степи, — люди, які все своє життя боролись проти комуністичної тиранії, яким зустріч із сталінськими ордами загрожувала смертю. Ішли одинаки, що за роки переслідувань та заслання втратили свої родини; йшли жінки — вдови замучених НКВД чоловіків; йшли з дітьми, із старими батьками. Крім таких утікачів, які цілком свідомо йшли на добровільне вигнання, щоб мати можливість у майбутньому продовжувати боротьбу проти комуністичної чуми, йшли також і ті, що “спіпрацювали”: це сільські та районні старости, бюргермайстри, поліцаї. Всю цю, так би мовити, неорганізовану стихійну лавину втікачів німецька польова жандармерія скермувала на південний захід. На головний шлях Київ — Житомир — Рівне — їх не допускали, — цим шляхом відходили німецькі установи та люди, які мали певні документи, — які евакуювалися з різними організаціями. Отже, основна маса втікачів пересувалась глухими шляхами, де в тому часі було вже багато советських “регулярних” партизанів. Сила-силенна цих утікачів загинула по цих глухих шляхах від советських партизанів; багато загинуло їх на Словаччині, коли туди було закинуто з літаків тих же советських партизанів, — але ще більше їх розпорошилось по Румунії, Угорщині, Словаччині, Польщі, Німеччині, Чехії. Щоправда, переважна частина цих мучеників таки потрапила до рук ненажерливого НКВД під час окупації Німеччини советським військом після капітуляції в травні 1945 року; ще більше їх “повернено” СРСР порядком примусової репатріації на протязі першого півріччя після закінчення війни; але... немало сотень тисяч їх ще й зараз блукає по всіх закутках Європи...

* * *

Не можу не згадати бодай побіжно про криваву

бойню, що своїми масштабами наближається до страхотливого 1933 року в Україні. Це МАСОВА КРИВАВА ПОМСТА, що її доконано з наказу Кремля над населенням України. Це осінь та зима 1943-44 року, коли червона армія “звільняла” землі східної і центральної України від “крайсландвїртів”, “штюцпунктляйтерів” та інших “держиморд” Гітлера — “освободителя” (західно-українські землі потрапили в обійми Сталіна трохи пізніше — 1944 р.).

Так звані “жовтневі свята” 1943 року відбували кияне в димі згарищ колишнього красуня Східної Європи — Кисва. “Звільнений” від гітлерівців “лікующий” Київ уквічався шибеницями. Вітер розгойдував почорнілі трупи повішених та вулицях та міських площах киян. Хто ж вони, за що послано їх на шибениці? А то “звільнені від фашистської неволі” громадяни Української ССР, виключно українські інтелігенти — інженери, видатні лікарі тощо. А вішано й стріляно їх за “співпрацю” з ворогом. Ця співпраця в більшості повішених полягала лише в тому, що вони два роки жили на теренах, окупованих ворогом.

Але що там тих кілька тисяч повішених чи розстріляних киян — це лише маленька краплина в морі крові, що нею затопив Сталін “звільнену” Україну. На українських теренах, що їх займала червона армія, все — від малого до старого — забирали до війська. Людей хапали на вулицях, у полі де зустрівся і, не даючи навіть зайти додому, щоб узяти нележний одяг, взуття чи бодай повідомити родину, зганяли в місця, наскоро обгорожені колючим дротом. Зареєструвавши їх, повісивши чи розстрілявши яких 10-15 відсотків, решту, ненавчених військової справи, беззбройних (“Оружжя добудете у врага!”) гнали на фронт. Гнали, як отару, “искупить грех перед родиною”?). Гнали на масове убивство саме за те, і тільки за те, що вони були українці! За те, що в перших місяцях війни населення України в арміях Гітлера, що гнали червоних маршалів по-

перед себе, як отару, хотіли бачити свого союзника в боротьбі проти сталінської тиранії.

Сталін не забув тої “зради” і, вернувшись в Україну, дав волю Берії... І вони йшли, сотні тисяч... “Заградительніє отряди” — енкаведисти — підганяли їх пострілами в потилицю. Йшли голі, босі, в солом’яних брилях, в уславлених советських “балетках”, йшли беззбройні проти вогняних лав ворога... Величезні простори від Дніпра до Будапешту й Берліну густо вкриті трупами тих, що їм “родіна” дозволила “искупить свою вину” перед Сталіним. Скільки їх отак “искупило грех”, ніхто не скаже, бо ніхто не знає... Лише одиниці з числа тих приречених уціліли, потрапивши до німецького полону, щоб розповісти світові про гекатомби жертв сталінської помсти.

Розправа Сталіна зо “звільненим” населенням України не має аналогій у довгих віках історії людства. Розправа російського царя Петра I-го після поразки гетьмана України Мазепи і його союзника шведського короля Карла XII, кривавий бенкет у Батурині і здаються дитячими іграшками супроти помсти Сталіна.

* * *

Питання про партизанський рух в Україні, або, власне, про рух спротиву німецьким “визволителям”, залишиться невисвітленим, якщо не згадати, що поруч із офіційною партизанщиною, яка складалася з регулярних советських військових частин, — стихійно народилася і виросла в грізну силу справді народня партизанщина — Українська Повстанська Армія, або, скорочено, УПА. Ця народня повстанська армія мужньо боролася так проти німецьких, як і проти московських червоних окупантів. Зародилася вона біля західніх кордонів України, в Волинських і Поліських лісах.

Восени 1943 року, коли я змушений був залишити рідний Київ та податись на добровільне вигнання, я прожив більш, ніж три місяці на Волині — в Новоград-Волинську та Рівному. Там мені довелося чути, так би

мовити, з першоджерел, оповідання про початок та розвиток українського руху спротиву. Особливо цінні відомості одержав я від волинського старожиля, професора Г..., який працював як інспектор шкіл Н-го повіту. За родом своєї роботи, він часто їздив по Волині, отже, був добре обізнаний із подіями, які відбувалися в тих часах у західній частині України.

Приблизно за рік після окупації Західньо-Українських Земель советським військом, Тарас Боровець, відомий більше під псевдом "Тарас Бульба", восени 1940 року заложив "Поліську Січ". Перед Січчю стояло завдання — боротися проти московських червоних "братів", які почали своє панування на "визволених" землях нищенням української інтелігенції, духовенства та більш активної, національно-свідомої частини сільського та міського населення.

З початком війни, в червні 1941 року, бойові заго-ни "Січі", — загальна чисельність яких на той час досягала, за різними джерелами, 10-15 тисяч вояків, — почали бойові дії проти частин советської армії, які відступали перед німецькою навалою. Вони нападали на окремі військові частини, перешкоджали загонам НКВД у їх чорній роботі, перешкоджали в евакуації майна та бойового спорядження на схід, роззброювали часом досить численні частини армії, при чому певна частина роззброєних червоноармійців-українців переходила до Січового війська. Після того, як червона армія під тиском гітлерівських дивізій відкотилася на схід, бойові заго-ни "Січі", а також організовані заго-ни ОУН,*) очолювані не менш відомим полковником А. Мельником, — "мельниківці", як тоді їх називали, — вжили заходів, щоб зібрати величезні запаси озброєння, що залишились після відступу червоних, та приховати їх до слушного часу. В такий спосіб було зібрано й приховано в численних бункрах та в спеціальних лі-

*) Організація Українських Націоналістів.

сових сховищах величезну кількість советської зброї та бойового спорядження, яких вистачало б на озброєння великої армії. Ця зброя незабаром стала у великій пригоді.

Після опанування німцями Правобережної України, стало помітно відчуватись, що гітлерівські проводирі не мають жадного наміру “співпрацювати”, але цілком виразно хочуть панувати в Україні.

Події в листопаді 1941 року: роззброєння окремих загонів українських повстанців; роззброєння й розстріли української поліції на Волині; розв’язання “Поліської Січі”; розстріл окремих представників Проводу Організації Українських Націоналістів у Житомирі, Полтаві, Чернігові; нарешті — лютневі розстріли в Києві, — розвіяли надії на спільну боротьбу з Німеччиною проти московських червоних імперіялістів. Провід українського визвольного руху переходить у підпілля. В лісах і багнищах Полісся та Волині, навколо січовиків Тараса Бульби-Боровця починають скупчуватись всі, хто був невдоволений виразно завойовницькою політикою Гітлера.

Місце московських “визволителів” заступив новий окупант — гітлерівська Німеччина, проти якої і спрямовують свої сили повстанці-січовики. Викопавши недавно приховану в лісах московську зброю, вони почали партизанську боротьбу тепер уже водночас на два фронти: і проти нового окупанта, німецького, і проти давнього ворога українського народу — червоного московського імперіяліста.

В Наддніпрянській Україні, як я вже казав, процес “переоцінки” німецьких “визволителів” відбувався значно пізніше. Явище це легко зрозуміти. Західньо-Українські Землі, перебуваючи під Польщею, хоч і були там небажаною меншістю, хоч і були об’єктом колонізації, хоч і зазнавали утисків та переслідувань, — проте все це було ніщо, все це було дитячою іграшкою в порівнянні з безнастанним кривавим терором, що його

заснавали двадцять п'ять років на землях Східньої України. За півтора роки червоної окупації волиняки, поліщуки та галичани не вправились навіть розкуштувати того “московського пива”, якого наддніпрянці мали аж занадто. Уже за кілька місяців після приходу німців, західні українці відчували на собі гострі цвяхи кованого німецького чобота. Для нашого ж народу, після сталінського терору, гітлерівські “визволителі” здавалися світлими янголами. І хоч ці “янголи” вже на початку 1942 року почали вищиряти свої хижі ікли, населення Східньої України та, особливо, селянство ще довго не хотіло хоронити своїх рожевих надій 1941 року, не хотіло вірити, що цей новий “визволитель” — як казав згаданий вище смілянський селянин, — “на один копил із Сталіним шитий”.

Що більш одверто-насильницькою виявляла себе німецька окупаційна влада; що більше зростав терор проти всього українського, проти всього, що мало на собі бодай найменші ознаки українських вивольних змагань; що більш окреслювались апетити німецьких “визволителів”, — то дошкульніше відчували німці на собі наслідки своєї зажерливої політики.

Росла Українська Повстанська Армія не шляхом мобілізації, не шляхом будь-якого примусу, а добровільно — найбільш свідомими, найбільш відданими своїй Вітчизні, кращими синами українського народу. Ішли туди ентузіясти, — молодики й патріоти своєї Батьківщини, — йшли й старші люди; йшли туди сини Західньо-Українських Земель: волиняки, поліщуки, галичани, ішли туди й наддніпрянці — київці, полтавці, чернігівці та люди інших земель Східньої України.

Уже наприкінці 1942 року Українська Повстанська Армія (УПА), або, як її ще називали, УНРА, Українська Народня Революційна Армія, виходить за рамки дрібних партизанських загонів місцевого значення та виростає в потужну військову силу. Крім січовиків Боровця-Бульби, в боротьбу проти німецьких окупантів

вступили також військові відділи членів (ОУН під кермою полк. Мельника) та відділи членів ОУН Р (під кермою С. Бандери*), хоч діяльність останніх тоді й не була пов'язана в одно ціле. Рух спротиву набирає все ширших та ширших форм. В лавах УПА вже десятки тисяч селян, робітників та інтелігенції, всіх земель України. Взимку 1942-43 року УПА, за обчисленням німецького командування, налічує коло 160,000 бійців. Весною 1943 року УПА починає широку військову офензиву проти німецьких окупаційних військ. То більші, то менші відділи Української Повстанської Армії безнастанно атакують німецькі гарнізони, нападають на військові склади, на військові автоколони та потяги, які постачали німецьке військо, відбивають та нищать транспорти збіжжя, висаджують у повітря залізничні та шляхові мости, унеможливають вербування робітників до Німеччини і т. д.

Місцеве українське населення всіма засобами допомагало повстанським загонам: попереджувало їх про наближення небезпеки, забезпечувало харчами, перховувало повстанців та їхніх ранених, допомагало підтримувати зв'язки з повстанськими спостерігачами в більших містах, нарешті, в потрібний час місцеві селяни брались за зброю та допомагали повстанцям в їхніх бойових операціях.

Щодалі німці змушені відтягувати з фронту все більші та більші регулярні військові частини, включаючи артилерію й танки, для боротьби проти Повстанської Армії. Власне, в 1943-44 роках УПА фактично контролювала всі волинські та поліські повіти, за виключенням більших міст, залізничних станцій, де німці примушені були тримати численні гарнізони. Виїзди представників німецької окупаційної влади, навіть до найближчих сіл, відбувалися лише під ескортою відповідних військових сил.

*) Сам С. Бандера весь той час — аж до 1945 року — сидів у німецькому концентраційному таборі.

Німецькі карні загони люто мстилися на місцевім населенні за його співучасть у роботі повстанців і тим, звичайно, тільки збільшували приплив нових бійців до УПА. В Острозькому повіті, наприклад, восени 1942 року військовий німецький загін приїхав до села Тучевики, щоб реквізувати в населення збіжжя та худобу за те, що недалеко від села партизани вчинили напад на німецьких фуражирів. Населення, за допомогою вояків УПА, вступило в бій і відігнало німців, при чому в межах села залишилось сімнадцять убитих німецьких вояків. За два дні в село Тучевики з'явився сильний військовий відділ із танками і спасив село та ще шістнадцять навколішніх сіл за 17 убитих німців. Тамошній мешканець, учитель П..., розповідав мені, що з 57-ми сіл в Острозькому повіті на кінець 1943 року залишилось ледве 20, — решту було спалено німецькими карними загонами.

З негативних явищ, які мали місце в партизанській діяльності, треба відмітити боротьбу окремих партій, або, більш правдиво, деяких партійних провідників за право очолити визвольний рух, — при чому боротьба ця нерідко набирала брутальних, кривавих форм, — а також відсутність співпраці між польськими партизанами, з одного боку, та українськими — з другого, бо метою тих і тих у тому часі була — боротьба проти німецьких окупаційних військ. Багато було виявлено непотрібної жорстокости так з одного, як і з другого боку. Найбільш від того терпіло сільське населення. Восени 1943 року мені доводилось багато разів особисто спостерігати наслідки того тяжкого явища.

Ця взаємна ворожнеча почалася в 1943 році. Потайними надхненниками й керівниками цієї боротьби були, безперечно, московські агенти. В 1943 році, коли військову потугу німецьких армій було надломлено, коли потреба в українських партизанах, які, руйнуючи німецьке запілля, пособляли Москві в її боротьбі про-

ти німців, стала менш актуальна, коли стало, нарешті, очевидне, що за кілька місяців советські армії знову вступлять на Західньо-Українські Землі, і московському війську знов доведеться боротись з Українською Повстанською Армією. Отже советське командування вирішило за всяку ціну знищити, або, бодай, ослабити явно ворожий для нього український рух спротиву руками польських партизанів, які, як відомо, тоді співпрацювали з советськими партизанськими військовими частинами. Одночасно московські надхненники мали намір ослабити "ідеологічно чужих", незручних для їхніх плянів, польських партизанів-патріотів незалежної демократичної Польщі. Всі послідуочі події та, зокрема, відома "підтримка" (?) советським командуванням так званого варшавського повстання, безперечно стверджують, що джерел цієї ворожнечі між польськими й українськими партизанами треба шукати в Кремлі.

Прояви цієї ворожнечі набирали тяжких форм у східніх повітах колишньої Польщі зо змішаним польсько-українським населенням та, особливо, в Галичині.

В 1944 році, за тими ж німецькими відомостями, загальна чисельність Української Повстанської Армії досягла вже 250,000.

Багато клопоту завдала Українська Повстанська Армія німецькому командуванню, набагато прискорила вона остаточний розгром гітлерівської Німеччини, та не менше клопоту чинили ті завзяті й московським червоним окупантам, коли їхні армії підійшли до західніх кордонів України в 1943-44 роках, і коли почалась відома героїчна боротьба українських народніх партизанів на два фронти. Багато незабутніх, славетних сторінок вписали своєю кров'ю ці завзяті в історію боротьби українського народу за своє національне визволення, за свою державну незалежність.

Український народній рух спротиву набув такого маштабу, що для того, щоб побороти тих, за москов-

ською термінологією, “українських бандитів”, було укладено договір трьох держав — Польщі, Чехословаччини, з московськими комуністами на чолі.

До капітуляції Німеччини боротьба Української Повстанської Армії проти советів обмежувалась, переважно, неутралізацією заходів НКВД та спротивом карним наїздам цих сталінських опричників. Лише після повалення Німеччини УПА розгорнула широку партизанську бойову діяльність, яка охопила Волинь, Полісся, Київщину, Одещину, Донбас, Західньо-Українські Землі аж до Карпат, а також повіті з українським населенням у межах сучасної Польщі.

На жаль, ще не прийшов час для широкого висвітлення діяльності Української Повстанської Армії так за часів боротьби її проти німців, як і, особливо, проти советів. До відома західнього світу потрапляють лише випадково окремі уривки відомостей, оповідання окремих утікачів із теренів, окупованих СРСР та інколи короткі офіційні, контрольовані органами советського НКВД-МВД, повідомлення польської або чеської преси. Відомо ж бо, як ретельно оберігає советське НКВД-МВД, щоб не потрапили за “залізну заслону” навіть найменші відомості про життя й боротьбу Української Повстанської Армії. Лише з випадкових повідомлень швейцарських, французьких та інших європейських газет час-до-часу можна довідатись про окремі моменти цієї нерівної кривавої боротьби, можна довідатись, що на Шіпке... не... “все спокійно”, як то намагається довести советська преса; — що героїчна боротьба Української Повстанської Армії продовжується.

V. РОКИ 1944 — 1945 - ИИ

“... Тому, що наша брань не проти крові й плоті, але проти начальників, проти власників, проти світоправителів тьми віку цього, проти піднебесних дуків злоби...”

(Послання до Ефесян Святого Апостола Павла, глава 6, стих 12).

Власне, я міг би на цьому й закінчити, але мені здається, що для повноти моїх, і без того дуже скорочених, спогадів, треба розказати хоч дещо з того, що мені довелося бачити уже тут, на еміграції, в Німеччині. Спинюсь я головним чином на подіях та враженнях, які в цій чи іншій мірі торкаються чужинецьких та, зокрема, східніх робітників, або, як їх називали, “Ост-арбайтер”ів, а також на моїй зустрічі з советським військом у 1945 році.

З Києва виїхали ми — я і моя дружина — 21 вересня 1943 року, коли до Києва наблизились советські армії. Виїхали ми цілком добровільно, без будь-якого примусу. Чому? Залитання, гадаю, зайве. Проте, можу сказати, що, недивлячись на тяжкий чобіт німецького “визволителя”, перспектива знов опинитися в обіймах “любимого отця й учителя” з усіми тими страхіттями, що їх було пережито за двадцять п'ять років, була настільки нестерпна, що ми воліли померти десь під тинами Європи, ніж знову опинитися в “соціалістичнім раю”. Подруге — залишитися в СРСР — значило навек залишити надію знов побачити нашу єдину доньку, яка в тому часі вже працювала в Німеччині, ну... і, зрештою, вірилось, що хоч би як закінчилась ця війна, боротьба проти сталінської тиранії буде тривати, та що боротись буде краще й корисніше для справи саме перебуваючи на волі, закордоном.

Після довгих і тяжких митарств у транспорті “остарбайтерів”, після двотижневого карантину в Ліцманштадті, нас привезено до Бреслава. Звідти направлено для праці на велику керамічну фабрику — Арнім і Лейснер — біля Мускав (крайс Ротенбург). На цій фабриці працювало сто українців, переважно зо Східньої України, стільки ж поляків, сорок військовополонених французів та, згодом, ще двадцять советських військовополонених і стільки ж італійців.

Робітники з Західньої України — молодь 16—20 років. “Остарбайтери”, або, як називали ще нас — “Східняки” чи просто “Остівці” — переважно літні люди, з яких сорок відсотків виїхало до Німеччини “добровільно”, себто, рятуючись від большевиків. Жінок — коло тридцяти, з них п’ять із Східньої України, решта — з Польщі.

Більшість поляків ставилась до нас — людей із Советського Союзу — явно вороже. Дивувались, як то ми “добровільно” виїхали з Советського Союзу. Гостро були наставлені проти німців. Ідеалізували Сталіна та все советське й до смішного переоцінювали військову потугу ССРСР. Те, що большевиків було загнано аж до Волги і майже на два роки найкращі, найродючіші області Союзу з вісімдесятьма мільйонами населення було віддано під німецьку окупацію, вони називали особливо хитрим пляном советського командування. Вони нетерпляче ждали приходу советських військ. Проте, було немало поміж ними й людей, які, очевидно, звикли думати, звикли критично сприймати явища життя. Цих людей дуже непокоїли думки, що Польща, силою обставин, може потрапити до рук московських большевиків. Люди ці добре пам’ятали вересневі події 1939 року. Були це переважно інтелігенти та більш розвинені робітники. Ці побоювання досягли особливої сили, коли під час відомого Варшавського повстання советські армії, які перебували буквально за кілька кроків від місця, де відбувалась ця трагічна, нерівна

боротьба, загадково не виявляли ніякої активності, ніби очікуючи, поки буде утоплено в крові ентузіястів-патріотів це повстання. В такій поведінці советських військ вони вбачали пекельний потасмний плян Москви. Та воно, власне, так і було.

Жили поляки незмірно краще ніж наші “Остарбайтери”. Вони, як і західні українці, одержували на руки свої харчові картки — відомі “лебенсміттелькарти”. Крім того, багато поляків одержувало від своїх рідних із дому пакунки та німецькі харчові картки — з західних областей Польщі, що їх було включено до складу Німеччини. “Остарбайтерам” харчові картки на руки не видавались. Все одержувала фабрична адміністрація і сама вже щовечора, по закінченні роботи, видавала робітникам. Щоденний пайок східних робітників складався з 250 грамів хліба та коло десяти грамів маргарини. В суботу видавалось, крім того, 25 грамів ковбаси, одну столову ложку мармеляди або штучного меду, та 50 грамів цукру. Позатим, усі робітники одержували вранці півлітра несолодкої кави, на обід — суп з бруквою або з “кольрабі”, іноді з морквою. В неділю, як правило — варену в лущинах картоплю й сос, іноді з шматочками м’яса. “Остарбайтерам”, крім того, видавали увечорі якусь невиразну рідину. Робітники, що працювали на важкій роботі в опалювальних печах, одержували тижнево ще “цузац” (додаток) — кілограм хліба, 50 грамів ковбаси та стільки ж сала; робітники на добуванні глини мали “цулаге” — 500 грамів хліба та 50 грамів ковбаси тижнево. Додаткових засобів харчування майже не було. Рідко коли траплялось купити без карток відомої німецької брукви або червоних буряків. Першу їли сирю, буряки варили й їли, звичайно без хліба.

Влітку було легше: в сусідньому лісі можна було збирати гриби й ягоди. Здоровші й молодші з робітників, по закінченні дванадцятигодинного робочого дня, ходили до місцевих баверів (селян-хліборобів) косити,

або на якусь іншу роботу. За дві-три години роботи їм давали повечеряти, а іноді й кілька “бутербродів” додому. Цигарок одержували — чоловіки 14 штук, жінки 7 штук тижнево. Робочий день — одинадцять годин, а з весною 1944 року — дванадцять годин, з півгодинною перервою на обід. Але знову таки з весни 1944 року було запроваджено, що кожний робітник мусить відробити щомісяця додатково два недільні дні — навантажування та розвантажування вагонів та заготівля глини. Пересічний тижневий заробіток, залежно від виконаної роботи, за виключенням усяких відрахувань, становив: для поляків, французів і західніх українців — від 15 до 35 марок, “Остарбайтерів” — від 2 до 8 марок. У східних робітників, крім загальних для всіх відчислень, вираховувалось 45 відсотків заробітків на якісь допомогіві цілі. Цей особливий податок десь в другій половині 1944 року було скасовано.

Мушу сказати, що старші люди переносили цей голодний режим легше. Вигляд у них був не такий жакхливий, як у молоді. Юнаки та молоді дівчата, здебільшого, були хворобливо-бліді, обличчя — ніби воскові, просвічувались. Молоді частіше хворіли, ніж дорослі. Проте, за рік роботи на фабриці помер лише один літній чоловік від якоїсь хронічної хвороби.

Одного шістдесятрічного діда, двометрового росту, з Дніпропетровщини, на весні 1944 року, було забрано до концентраційного табору — він відмовився працювати в неділю, запевняючи, що неділю треба віддавати Богові — молитись. В звичайні дні, недивлячись на свої шістдесят років, дід той працював добре, сумлінно.

Французи — військовополонені — жили за межами фабрики в окремій касарні. Ніякої охорони біля них не було. На роботу та з роботи вони ходили поодинці, самі. Харчування діставали за тими ж нормами, що й поляки. В роботі, скільки мені доводилось бачити, не напружувались. Більшість із них — це справжні комуністи. Вони завжди обурювались, коли говорилось

щось негарне про порядки, які існують у Советському Союзі. Доводили завжди, що лише Сталін спроможний дати лад усьому світові, що лише советська червона армія звільнить Європу і, зокрема, Францію від гітлеризму та від панування капіталістів.

Французи військовополонені одержували пакунки, здається, від Червоного Хреста, в яких були сигарети, чоколада та інше. Советські полонені ніколи ніяких пакунків не одержували.

Советських військовополонених і на роботу і з роботи провадили “ландштурмісти”. На фабриці біля кожної групи їх стояв вартовий із гвинтівкою. Харчування вони мали те ж, що й “Остарбайтери”. Після роботи ночами вони плели лозові кошики та інший дріб'язок, міняли те на хліб і картоплю і таким способом поліпшували своє харчування.

Для захисту інтересів “авслендерів” існували спеціальні установи. Для робітників — із Губернаторства — округові зв'язкові, для східних робітників — так звані “фертравенштелле”. Відгукувались вони на скарги й різні прохання робітників більш-менш чуло й охоче пособляли, звичайно, в міру своїх можливостей. Мені довелося двічі звертатись до них по допомогу. Річ у тому, що по приїзді на фабрику, мене помістили до барака, де жило 15 робітників. Були то милі, хороші юнаки, але по закінченні роботи вони були не від того, щоб посівати, а то й потанцювати, мені ж було не до того. Не було також куточка, де можна було б сісти почитати, спочити... Мою хвору дружину помістили також у товаристві десяти жінок із Польщі, поведінка яких була, кажучи делікатно, не на високому моральному рівні. Господар фабрики вперто не хотів виділити для нас з дружиною окремого помешкання. Мені довелося скаржитись до Бреслава, а далі до Берліну, поки, нарешті, керівник української групи Берлінського “фертравенштелле” не примусив господаря фабрики відвести для мене з дружиною окреме помешкання.

Моральний стан молоді, кажучи одверто, не був на високому рівні. Відома советська брутальна лайка була звичайним явищем так серед хлопців, як і серед дівчат. На Батьківщині мені ніколи не доводилось чути, щоб дівчата вживали цієї лайки. А розбещеність серед польської молоді й польських дівчат та молодих жінок, зокрема, була просто жахлива.

Під час мого кількамісячного хворування, я мав можливість бувати в сусідніх селах, у наших нових знайомих у Німеччині, та на недільних зборах чужоземних робітників; отже, мав нагоду придивитись до людей, які працювали в сільському господарстві в баверів. Цієї страхітливої лайки тут майже не чути, якщо не рахувати не менш брутальної, відомої “національної польської” лайки, яку можна було чути всюди, де тільки зібрались два-три польські робітники. Поводила себе ця сільська молодь далеко краще, ніж фабрична. Молодь чинно веселилась — танцювала, співала пісень, старші гомоніли по кутках за склянкою “воєнного” пива. Багато робітників скаржилось на тяжкі умови праці в баверів, хоч більшість із них мала відносно здоровий, як рівняти до фабричних робітників, вигляд.

Працював я, як “Гільфсарбайтер” (допомічний робітник) на добуванні й транспортуванні глини на фабрику. Взагалі праця ця дуже тяжка; для мене ж, що тоді вже мав 56 років, та до того років п'ятнадцять фізично не працював, була це неймовірно тяжка робота. Особливо, коли щохвилини з-заду чулось оте, відоме всім, хто був на роботах в Німеччині, “льос, льос!” (давай, пішов!). На кожній ділянці, де працювали так звані “авслендери”, за ними доглядав старший робітник - німець — “форарбайтер”. Наш старший був особливо жорстокою, наставленою проти всіх нас, людиною.

Та при всьому тому, як то на перший погляд не буде здаватись дивним, в тяжких умовах напіврабів у гітлерівській Німеччині, ми, “Остарбайтери”, дихали

вільніше, ніж у себе на Батьківщині. Для нас, вишколених на корді “найдемократичнішої” сталінської конституції, гітлерівська Німеччина здавалась країною волі: ми говорили про що й як тільки хотіли, не боялись, що нас хтось підслухає, що на нас донесуть, що за необережно висловлену думку завтра доведеться стати перед слідчим НКВД.

Після шести місяців тяжкої праці в кар'єрі, чи, як там казали, на шахті, до того ж в умовах напівголодного животіння, я занедужав на тяжку серцеву хворобу. Коли за півтори місяця я “видужав”, мене поставлено на “легку” роботу — до шамотного цеху. Тут мені пощастило: фюарбайтер цього цеху — старий, статечний робітник, інвалід першої світової війни, більш терпимо ставився до “авслендерів”. Від нього іноді можна було чути також добре відоме “лянгсам, ніхт зо шнелль” (поволі, не поспішай). Він прибирав суворого вигляду й сердито погукував: “льос!” лише тоді, коли на обрії з'являвся господар фабрики — людина жорстока, черства, що ненавидів нас усіх.

Але найстрашніший для нас усіх був “Лягерфюрер”*), Габріель, напів-чех, член партії націонал-соціалістів. Багато горя зазнавали всі ми від нього. Він мав особливість з'являтися всюди, де тільки спинилися два “авслендери”. Дуже любив він, при найменшій нагоді битися. І бив часто дуже нещадно — в обличчя, а то й зваливши на землю свою жертву носками чобіт по під боки. Цей справжній садист із тонкими губами, мав завжди перекошене від злости обличчя. Любив він також випити, і тут уже не гребав поляками, які вміли добути десь горілки. Любив також приймати дарунки від “авслендерів” — масло, цукор, — звичайно, від новоприбулих робітників, які мали ще дещо з дому.

Дружину мою — з пороком серця та жахливою, застарілою формою ревматизму — було призначено до

*) Командант табору.

праці на фабричній кухні: чистити картоплю, брукву та мити посуд. За два місяці вона занедужала. Після 25 днів хворування послано її працювати на фабричний город. Там за десять днів вона знов захворіла. Після цього, зусиллями того ж лягерфюрера, поставлено її прибирати опалювальні печі зараз після вивантаження їх, де температура сягає 50 - 60 і більше ступнів. На другий день цієї праці її принесли до барака неприємну і більше вже вона не працювала, хоч і возили її майже щотижня на різні перевірки до лікарських комісій.

Коли на початку серпня 1944 року почалась будова так званого "східного валу" по Одру, нас із дружиною, разом із партією робітників виряджено на Одру, до села Бобернік — копати шанці. За чотири дні лікар організації ТОДТ відрядив нас назад, як цілком непридатних до цієї роботи. Але за два тижні, коли надсилалась нова партія робітників, нас знову виряджено на Одру, і ми знов потрапили до цього самого села.

Загальне число робітників на нашому відтинку становило коло 2,000 чоловіка, між ними коло 60 відсотків німців-чоловіків. Між "авслендерами" було до ста жінок, які виконували різні допоміжні роботи, жінок-німкенів на шанцевих роботах на нашому відтинку я не бачив. Працювали, здебільшого, всі разом — німці й наші люди; були правда, і окремі німецькі бригади, які, так би мовити, остаточно обробляли та маскували вже закінчені шанці та бункри. Кермували роботами офіцери організації ТОДТ. Між "авслендерами" було сто чехів, які приїхали на роботи до Німеччини, як вони розповідали, з власної волі. Вони одержували з дому поштові пакунки з харчовими продуктами та цигарками. Час-до-часу такі пакунки їм привозили посланці з фабрики, де вони постійно працювали. Були це, здебільшого, огрядні, здорові юнаки. Працювали вони добре.

Робота була тяжка, Грунт — сухий глей, який доводилось вирубувати за допомогою важких, так званих "кройцгаків". Будували переважно шанці, легкі

кулеметні гнізда та ходи для сполучення з запіллям. Всюди понад Одрою, кожних триста - п'ятсот метрів, стояли побудовані ще до війни бойові "доти" — залізо-бетонові споруди. З боку Одри, себто із сходу, були вони дуже добре замасковані — вкриті травою та чагарником.

На роботу виходили ми вранці так, що світало нам уже на місці праці. Додому поверталися з заходом сонця. Снідання й обід привозили на роботу. Годували нас добре, нарівні з робітниками-німцями. Їжа складалася з одної страви, але завжди була смачна й тривка. Після повернення до села (4-5 кілометрів) видавали нам до сити добру вечерю. Хліба одержували 500 грамів, сигарет — 8 штук денно. Раз на тиждень — грамів 150 добро-го спирту. Ніякого порівняння з напівголодним харчуванням на фабриці не могло бути.

Керівник нашого підрозділу, офіцер організації ТОДТ, вчитель за фахом, ставився до всіх нас добре. Він часто пропонував припинити роботу — спочити, покурити. Того огидного "льос! льос!", що замучило нас на фабриці, ми тут не чули ніколи.

Між іншим, він дуже цікавився життям у Совєтсько-му Союзі. Розпитував про совєтський режим, про комуністичну партію та комуністів; що то за люди, чи багато між ними інтелігенції; про життя робітників, селян та інтелігенції в ССРСР, і обережно, лише наодинці з мною — про поведження німців в Україні та про ставлення населення до німецької влади. Тримав себе він завжди рівно, витримано, як добре вихована, інтелігентна людина. Він же влаштував мою хвору дружину робітницею на кухні, де працювали виключно німки. Коли я занедужав, він із німецькою пунктуальністю що-три дні прислав мені моїх 24 сигарети, що їх видавали лише на місці роботи тим, хто фактично працює.

Добре харчування, після голодного режиму на фабриці, і особливо добре, людяне поведження, недивлячись на тяжку роботу, обернуло перебування на Одрі

для більшості з нас у приємний відпочинок. Всі наші “авслендери” помітно поправились, посвіжішали. Після трьох тижнів роботи, у мене, до тої сердечної хвороби, яку я набув під час роботи в кар’єрі, з’явилися ознаки так званої “ангіни пекторіс”. Мене поклали “до ліжка” (в сараї, на соломі), і за два тижні, коли я міг уже потроху рухатись, повернули з провозатим на фабрику, де мені вже майже не довелося працювати.

Мушу з великою вдячністю сказати, що в лікаря організації ТОДТ та в нашого фабричного лікаря в Мускаві (на жаль, прізвища їхні забув уже) я та й усі чужоземні робітники завжди зустрічали тепле, співчутливе ставлення. Дружина ж нашого лікаря, яка працювала там же в амбулаторії як сестра, була справжнім янголом-хранителем всіх нас. Всі безнастанні намагання нашого “лягерфюрера” незмінно розбивались об “упертість” лікаря.

Весь листопад та грудень ні я, ні моя дружина на роботу не виходили: рахувались за “Кранкенкасою” (каса хворих). Осінь була чудова. Щоденно ми ходили в ліс збирати опеньки, яких там було сила-силенна. І в тому наше щастя: ми трохи поправили своє здоров’я, — що дуже пособило, коли в лютому 1945 року нам довелося пішки відходити на захід.

На початку грудня приїхав представник Галицької СС-дивізії. В неділю в місцевому “Гастгавзі” (готелі) було скликано збори всіх місцевих робітників-українців. Офіцер — представник дивізії — зробив коротку доповідь про організацію українських національних військових частин та їх завдання, розповів про знущання большевиків над українською людністю на “визволених” ними землях та, зокрема, на землях Західньої України; нагадав “вільне” життя під захистом східнього “визволителя” в 1939-41 роках і, зрештою, звернувся з закликом записуватись до Галицької СС-дивізії, щоб разом із німецькою армією боронити свою Батьківщину, Приймали, коли не помиляють, чоловіків до 35

років віку. Говорив він досить добре, складно. По закінченні доповіді виступали й наші робітники — так молодики, як і старші. Записалося, здається, коло тридцяти осіб, переважно з Західньої України. Були це все милі юнаки, національно свідомі ентузіясти. Робітники з Східньої України, як я вже казав, були переважно літні люди.

По закінченні зборів, юнацтво проспівало кілька бойових січових пісень та “Заповіт” Т. Шевченка. Далі почались розмови, спогади за склянкою пива. Розійшлися пізнього вечора. Представників німецької влади на зборах не було.

Так прийшов січень 1945 року і відомий наступ советських армій.

Більшість советської молоді нетерпляче чекала приходу “своїх”. Старші люди, в міру наближення советських армій, становились усе більше зосередженими та все перестерігали молодь перед завчасною радістю. Ні вихвалювання Кутузова, Суворова, Хмельницького та інших національних героїв, ні золоті пагони, що їх советська влада начепила на плечі червоних командирів, назвавши їх офіцерами, ні навіть сталінський “патріарх всея Русі” — нікого не могли ввести в оману. Все це були люди досвідчені, більшість із яких побувала вже по сибірських, мурманських та середньоазійських етапних тюрмах, та добре знали ціну всіх розмов про те, що, мовляв, тепер уже советська влада не та, що колись. Де тільки зберуться два-три остарбайтери, зараз зведуть мову до одного й того ж питання: “що ж робити далі?” Тяжко було працювати в Німеччині на становищі унтерменша-напівраба, але ж і на “родіне” теж “не з медом”. Невже знов до Сталіна, неville знову “засідання”, “мітинги”, “резольюції”, “Краткий курс истории ВКП(б)”, знову НКВД, заслання, катування? Ні, краще вже смерть!

Пригадую на початку 1945 року стихійну загальну тягу до війська, особливо серед людей старшого віку.

З відомих мені робітників нашої та ближчої до нас фабрики коло п'ятидесяти юнаків пішло до Галицької СС-дивізії, а десь коло 60-70 відсотків східняків-остарбайтерів — до 60 років включно — подали прохання про прийняття їх до Українського Визвольного війська або до Власівської армії.

Але... забрати всіх охочих до війська не було вже часу: події наблизились катастрофально скоро.

Раніш, побіжно, я вже згадував про незчисленні потоки німецького населення, які в умовах тяжкої зими густим натовпом заливали всі шляхи на Захід: між утікачами-німцями часто можна було бачити й отих самих, що їх тепер називають “переміщеними особами”, а тоді звали “остарбайтерами”.

Навантажені мішками, тлумаками з своїм нужденним майном, рідко на візках або санчатах, а більше на власних плечах, іноді з гуртом дітей, теж навантажених тлумаками, — з виснаженими обличчями рухались вони понуро, покірно, також... на Захід. Чому ж не на Схід, — аджеж там “Батьківщина”? Що ж гнало їх на Захід? Тим більше це дивно, що хто не хотів йти на Захід, той міг залишатися — чекати приходу большевиків. Коли, скажемо, робітників нашої фарбики повели на Захід, на фабриці залишилось чоловіка п'ятнадцять французьких військовополонених — десь поховались, чоловіка п'ять італійців, які недавно прибули на фабрику, дехто з підсоветської молоді та група поляків чоловіка 20-25. Більше того: майстер нашої фабрики, один із найбільш гуманних начальників, умовляв людей залишатися на місці. Мені особисто він казав: “Куди ви підете? Вас усюди наженуть “ваші”.” Багато з цих остарбайтерів-утікачів розповідали мені, що їм пропонували залишатися на місці, щоб доглядати худобу, яку німецьке населення залишало дома. Населення Німеччини, зокрема Долішнього Шлеську, де мені довелося найбільше спостерігати, виходило на Захід лише з найпотрібнішими особистими речами. Все майно та скот залишало дома. Ні

п'янін, ні, тим більше, вазонів з квітами, ні тисяч вантажних автомашин, як це можна було бачити в Києві, не було. За кілька місяців, що я міг спостерігати цей сумний похід, я бачив ледве кілька десятків особових, очевидно, приватних авт, якими їхали втікачі. Звичайно ж за величезними селянськими возами, навантаженими пожитками, а подекуди лантухами зо збіжжям, ішли десятки людей, власників цих пожитків.

Наша фабрика дуже запізнилась із відходом на Захід. Лише 21-го лютого вранці вишикували робітників фабрики і в супроводі десяти ландштурмістів повели через місто в північному напрямку. За якихось півгодини мости на Найсі висаджено в повітря, а місто почала обстрілювати советська артилерія. Дорога йшла понад Найсою і нас ще впродовж яких десяти кілометрів підганяла советська артилерія.

Спочатку нас повели були в напрямку на Берлін; біля Шпребергу нашу партію спрямували на південний захід, а ще далі — на захід. 24-го лютого ми з дружиною відстали від партії робітників і далі йшли вже самі. В цей день ми пройшли від Тратендорфу до Гоершверда десь більше 25 кілометрів. Безнастанний гуркіт советської артилерії не давав часу роздумувати, — за всяку ціну ми мали якнайскорше перебратись за лінію Ельби. До Гоершверди прийшли ми вже вночі. Хвора, безмірно стомлена дружина лягла на ганку якогось будинку. Мої намагання підвести її, щоб іти далі, нічого не дали. Вікна в будинках були темні. Отже, недивлячись на те, що весь час падав мокрий сніг, ми вирішили заночувати на тому ганку. Я почав розшнуровувати наш "гандваген" (ручний візочок), на якому ми везли всі наші достатки, щоб дістати ковдру та якоесь закутати дружину. В цей час до нас підійшли — дівчатко років п'ятнадцяти та трохи менший хлопчик. Довідавшись, що ми біженці-авслендери, запропонували іти з ними до "Квартірштелле" (харчувальний пункт для біженців). З їх допомогою допровадив я дружину до

того “Квартірштелле”. Там нас зустріли німецькі сестри Червоного Хреста, які обслуговували цей харчовий пункт. Вони зразу ж роздягли дружину, нагодували смашною юшкою, уклали біля печі на свіжій соломі, натерли чимсь і цілу ніч доглядали її. На ранок вони привели місцевого лікаря. Відпустили нас лише третього дня, коли дружина трохи поправилась. Нам (чужинцям) дали на дорогу хліба й ковбаси та принесли від Бюргермайстра харчові картки на тиждень. Виряджаючи нас, вони довго і старанно розказували, як найліпше дістатись нам до Ельби, до міста Майсен. До зруйнованого уже в той час Дрездену нам рішуче не радили йти. Таку ж зворушливу увагу виявила до нас німка-селянка в Шмаркаві та сестри-німки в Зака, де дружина пролежала ще два дні. В Майсені, у зв'язку з тяжким станом здоров'я дружини, ми затримались майже місяць. Тут нам відвели кімнату в робітника Макс Менцель (Зібенайхенерштрассе, 61). І в родині Менцеля, і в родині Прель ставлення до нас було надзвичайно тепле, людяне.

Проте, я не стану утруднювати читача оповіданням, як від 21-го лютого до 9-го травня, — коли нас зрештою догнали большевики, займаючи Німеччину після капітуляції, — ми з дружиною, безмірно виснажені, обоє хворі, — втікали від “своїх”, пройшовши в таких спосіб десь коло 300 кілометрів.

Отже, обминаючи все те, що належить до наших особистих переживань, — що лише характеризує подорожні пригоди таких, як ми, втікачів, — спинюсь головним чином на подіях та враженнях, які можуть мати загальний інтерес.

27-го квітня ми пройшли — враховуючи, що дружина була хвора, — особливо багато — десь коло 25 кілометрів. Уже зовсім пізно ввечері ми добрались до станції Гросфойльсберг. Недалеко видно було будівлі, але сил уже не вистачало. Ми спинились на шляху проти станції, роздумуючи, що його робити далі. До нас

наблизились ще дві німки з трьома дітьми і незмінним ручним візочком, напакованим кufрами, поверх яких сиділо найменше дитя. Праворуч по узліссі було видно безліч особових машин. Ми наблизились туди. Весь ліс, скільки сягає око, було заповнено такими автами. Було їх там кілька сотень. На зовнішній вигляд усі вони були цілі, ніде не ушкоджені. Ні військових, ні цивільних людей біля них не було. На наше здивоване запитання — що це за авта, одна з наших випадкових попутниць - німка — відповіла коротким реченням: “кайн бензін” (бракує бензини). Якийсь особливий сум, що чувся в цій короткій відповіді, не менше сумні ряди порожніх авт, незвичайна тиша на залізничній станції, де не видно було жадного руху (потяги, як я довідався потім, уже не ходили), — все це справило враження таке, нібито ми стоїмо на цвинтарі біля свіжої ще могили.

Ми вирішили гуртом розташуватись на ніч у тих автомашинах, помістивши дітей у розкішному авті. В цей час до нас наблизився старий німець і, довідавшись про наші наміри, запропонував переночувати в станційному помешканні для ручного вантажу.

— Потяги ж бо вже не ходять більше, — додав він.

Він пособив нам зварити картоплі в печі на станції. Ніч провели ми в тому порожньому вантажному приміщенні.

В голосі цього діда-залізничника, — який усе своє життя, як він казав нам, провів на цій станції, — у всьому його поведженні, як і у відповіді німки, про яку я згадував вище, — виразно відчувався біль, викликаний картиною повільного вмирання життя країни.

Другого дня, себто 28-го квітня, біля Кляйнвальтесдорфу, ми натрапили на партію в'язнів із якогось концентраційного табору, що їх вели також десь на захід.

Це одно з найбільш жахливих явищ, які довелось мені бачити за час війни. У мене не вистачає слів, щоб

розказати, як виглядали ці нещасні люди. Одягнені всі вони у відомі смугасті штани та халати концентрачників. Ішли по чотири в ряд довгою, кілометрів зо два, стрічкою. Дорога йшла нагору. Щоразу то один, то другий із менш виснажених в'язнів одбігали два-три кроки до краю шосе, щоб зірвати кілка стеблин трави, або якоїсь невідомої придорожньої рослини, що подекуди траплялась обабіч дороги і тут же з'їсти. Вартові безнастанно кричали своє "Гальт! Цурік!", та це не спляло. До речі, вартових було надто багато для оберігання таких, до краю виснажених людей. Ми спинились, щоб пропустити в'язнів, і мимоволі мали можливість бачити всі ці людські тіні. Тяжко уявити, де вони брали в собі сили, щоб рухатися вперед, до того всі вони, за дуже рідкими винятками, були виснажені, обличчя землисто-сірі, очі десь глибоко провалилися в череп. Попереду тягли вони шість-сім великих возів із речами в'язнів. До кожного воза було впряжено не менше 40-50 чоловіка, що тягли цей віз за четверо довжелезних віжок, частина підпихала з-заду. Посувались вони з швидкістю не більше двох кілометрів на годину, хоч це відоме "лос! лос" щохвилини рвало уші. Ми простояли не менш як півтори години, поки нас минув цей жажливий похід. Люди йшли, взявшись попід руки, підтримуючи один одного, щоб не впасти. На стомлених, нелюдськи-байдужих обличчях виступав піт, хоч було досить неприємно-холодно. Кроків за сто вище нас один із цих мучеників упав. Підбігли два конвоїри, відтягли його до краю дороги і скинули в канаву. Ми бачили того бідолашу, як він проходив повз нас, чи, власне, як його волочили повз нас його товариші. Високий, безмірно виснажений, з обличчям уже мертвої людини, весь укритий потом, з рота й носа йому звисала слизь. Пізніше ми проходили мимо того в'язня: лежав він мертвий навскіз канави, верхньою частиною корпусу вниз, обличчям до землі. Хто були ці нещасні — не знаю, але, зважаючи на те, що всі вони були переважно

молоді, треба гадати, що це були військовополонені. Мова — часто російська, або українська; подекуди видно було людей із балканських сторін; чулось також англійську і французьку мови. Все це було переплутане в тому страшному поході смерті. Ось зарослий бородою молодий руський — не каже, а мурмотить: “нет сил, братуха, не дойду...”, до нього щось каже, очевидно, підбадьоруючи, високий, сухий англієць, який напружуючи останні свої сили, підтримує, взявши під руку, того русака.

Жахлива картина, не забути її ніколи!

* * *

Як ми не йшли, як ми не тікали, але червона армія таки наздогнала нас біля Авсігу (Судети).

Власне, нам, може, і пощастило б уникнути зустрічі з большевиками, але по дорозі ми одержали відомості, що в селі Нідерборіч, біля Фрайбергу, оселено велику групу біженців із Відня, куди, як ми сподівались, вивезено й нашу доньку, яка, як я вже згадував, працювала у Відні. Там порадили нам заїхати до табору утікачів біля Авсігу. Ми зробили великий гак, кілометрів на 50, і 7-го травня прибули до Авсігу. Тут також ми не дізнались нічого певного, крім поради — шукати евакуйованих із Відня біля Мюнхену та Зальцбургу. Купивши ковбаси, хліба, цукру та масла на наші картки, одержані в Фрайбергу, ми пішли на двірець, щоб спробувати виїхати потягом на південний захід. Організація німецького Червоного Хреста, яку нам удалось переконати, що ми таки справді шукаємо нашу доньку, дала нам дозвіл на проїзд залізницею. Але на двірці ми довідались, що Німеччина капітулювала і що завтра, 8-го травня, бойові дії припиняться. Цього треба було вже давно сподіватись, але яқось не вірили, що це вже кінець, тим більше, що гуркіт артилерії і повітряних бомбардувань був особливо великий. Просидівши ніч на двірці і переконавшись, що потягів уже не буде, ми рушили пішки через це жахливо зруйноване

місто. Пройшовши кілометрів вісім, ми сіли при дорозі поснідати. Біля нас спинилась якась чешка і розказала, що в Авсігу на двірці — червоноармійці, що вони відбирають у людей все — годинники, куфри, їжу. Забувши про снідання, ми подались далі. В найближчому селі Костендорф бюргемайстер напямив нас до сільського готелю, де ми й розташувались ночувати.

Советська армія, яка за умовами переми'р'я, мала зайняти цю місцевість, появилась у нас 9-го травня перед полуднем. По вулиці загрюкотіли танки, на них повно червоноармійців, між якими подекуди можна бачити військовополонених у сірих шинелях та у відомих смугастих халатах концентрачників. Чехи, яких у цій місцевості було багато, надриваючись, вітали визволителів, осипаючи їх квітами й сигаретами. Червоноармійці в свою чергу осипали цих експансивних панночок та пань відомою добірною московською лайкою, модернізованою на советський лад, з багатоповерховою барвистою надбудовою.

Спаливши всі наші документи до дипломів та метрик включно, виправивши дещо в наших "Арбайтскартах"*) (ніде гріха таїти), на другий день ми вирушили далі на Захід — до зони, зайнятої арміями американців, де ми сподівалися знайти захист.

Свої справжні прізвища ми перебрали лише пізніше, уже в Німеччині, потрапивши під опіку УНРРА.

Вісім днів, вісім довгих, страшних днів і вісім ночей ми йшли по місцевостях, зайнятих большевиками, йшли, як по розпеченому залізу. Багато було пригод, зустрічів із "своїми"; кілька разів нас зупиняли, двічі було нас затримано. Раз нас пограбували чеські "бойовікі", чи поліція з червоними зірками на кашкетах. Урятував нас і примусив чехів повернути пограбоване... сержант червоної армії — сибіряк. Взагалі мушу сказати, що за ці вісім днів ми багато разів зустрічали

*)Робітнича посвідка фабрики.

сердечно, тепле ставлення до себе червоноармійців різних національностей Союзу, а часом навіть і співчутливі поради. Так, здається, біля Лібшіцу, недалеко від міста Білін, нас нагнав червоноармієць із Поволжя. Розговорились. Ми й йому повторили наше оповідання про те, що ми розшукуємо нашу доньку. Хитро посміхаючись, він порадив нам поспішати, як що ми справді хочемо дістатись до нашої доньки, бо за день-два сюди наїдуть НКВД-исти та політвідділи армії, — “тогда уже вам не поможет ничто...” Всунавши нам у руки на прощання величезний кусень сала: “Берите, не церемоньтесь, вы голодны, а у немцев сала хватит...”, — він сів на ровера й поїхав далі.

Ми не єдині з “переміщених”, які побували в руках червоних у 1945 році. Я зустрічав немало людей, які по тижню, а то й більше, перебували в советській зоні. Багато чув я оповідань про страхотливі пригоди цих людей. Багато з них побувало в советських репатріаційних таборах, хоч і небагатьом пощастила доля вибратись до західних зон альянтів. Поруч із страхіттям не бракувало й комічних пригод. Ось одна з таких. Лікарка К..., разом із своїм чоловіком, потрапила до советського табору для репатріантів у Відні. Після карколомних пригод, їм пощастило втекти, але треба було ще пройти величезний шлях аж до Баварії — до американців. Таких, як подружжя К..., посувалось на Захід тисячі. Одного дня, — розповідала пані К..., — поруч із ними йшов наш таки полтавець, десь із Грунь. Чоловік цей за свого життя дещо бачив — побував на засланні десь біля Алма-Ати, — втік; ще раз був засланий на славнозвісний “Біломорканал” — і звідти втік і, зрештою, пробрався до Європи в своєму, не зіпсованому ще Європою, вигляді: у фетровому брилі, здається, ще часів царя Миколи II-го, в широких штаних, із саквами з полтавського мережаного рядна за плечима та зі звислими запорозькими вусами. Одним словом, — із тих типових українців, про яких тут кажуть: “ярко виражений осто-

вед”, якого за сім кілометрів видно, що він, коли не з Грунь, то вже, певно, з Баришполя, або з Воронькова. Так ото ідуть вони поруч із цим дядьком. При зустрічах із “своїми”, починають голосно розмовляти німецько-юмовою; полтавець тоді насуплюється і йде мовчки — він не знав німецької мови. З-за ріжка десь виходить група червоноармійців. Франтуватий сержант, глянувши на дядька, питає його: — “Хто? Куди?” Але полтавець наш і тут не втратив своєї епічної розважності і, не спиняючись, процідив крізь зуби на жажливому українсько-німецькому жаргоні, що утворився за роки війни: “никс хварштейн”, яке мало, за його думкою, визначати: “Я не розумію”. Сержант іще раз здивовано поглянув на дядька: — “Ишь, проклятий немчура — совсем будто наш...” і, гукнувши грізно: — “Ну, вались, куда идешь!”, — пішов собі далі.

В місті Білін (Судети) нам сказали, що вийти з міста можна лише з довідкою, яку треба одержати в міській ратуші. При чому нас заспокоїли, що це легко дістати, бо видають ці довідки російські офіцери. Довго я вагався, але вкінці наважився. Було це опівдні. Советських офіцерів в ратушін не було; мене оточив гурток дівчаток-чешок, які все допитувались, чи я, часом, не “білогвардійський офіцер”. Мої запевнення, що вони помиляються, помітно розчарували їх. Але за кілька хвилин вони гуртом знову прибігли і принесли мені довідку чи перепустку до Карлсбаду, “щоб забрати свою доньку”. Таємничо-співчутливо посміхаючись, вони сказали, що зараз прийде “русский” офіцер і радили поспішати. Я подякував і вмить зник. Тепер, маючи, крім сфальшованої “Арбайтскарти”, справжній документ — перепустку чеської влади, — ми почували себе безмірно краще.

Побіжно відмічу ще одну картину, яку довелося мені спостерігати в місті Білін. Ми підіймалися вгору по дорозі з міста. Нас нагнав великий советський військовий транспорт на конях. Один із червоноармійців-їздо-

вих якось вривався в купу підвід і тим викликав деяке замішання, — рух припинився. До нього верхи під'їхав советський офіцер і з брудною лайкою вдарив того червоноармійця в обличчя кулаком, в якому був затиснутий держак нагайки. Оперезавши його ще двічі через плечі нагайкою, офіцер, лаючись, помчав далі. Червоноармійця буквально залило кров'ю, яка дзюрком лилася з носа й рота, заливаючи сорочку й руки. “Красний воин” не подав жадних ознак протесту, — мовчки, обливаючись кров'ю, він осаджував коней назад.

В Жатеку нам, нарешті, пощастило сісти в потяг, який їшов до Пільзна. Уже поблизу Пільзна, на станції, де проходила демаркаційна лінія советської й американської зон, з потягу висадили всіх. Ми забралися в убіральні і, просидівши там з півгодини, почули, що крики біля потягу притихли і він став рухатись. Ще кілька хвилин — і ми побачили авто з неграми в шоломах: ми були в зоні американців.

Закінчуючи з гітлерівською Німеччиною, я хочу лише відмітити, що поруч із нелюдськи-жорстокими постатями — господаря нашої фабрики, декого з форарбайтерів та нашого “незабутнього” лагерфюрера, Габріеля, чесько-німецького ублюдка, — гідних зайняти місця поруч із окремими героями Бітчер-Стоу (авторки відомого твору “Хатина дядька Тома”); поруч із найогиднішими постатями тупих, жорстоких сатрапів — різних “ляйтерів” та “віртів”, з якими мені доводилось зустрічатись в часах німецької окупації, — я не можу не відзначити таких світлих постатей, як пан Н... П. з Дрездену, як нашого керівника на Одрі, офіцера організації ТОДТ, учителя, світлі постаті лікаря в Мускаві та його дружини — янгола-оборонця всіх фремарбайтерів (чужинних робітників), також цілу низку світлих образів, сповнених справді християнською любов'ю та милосердям, сестер - німок (квартирштелле в Гойершверда, в Зака, Вендішбора та ін.), з якими нам

довелось зустрічатись під час нашого майже тримісячного пішого маршу по Німеччині на Захід.

* * *

Про тих вісім днів подорожування по теренах, зайнятих большевиками, та про півтора наступного місяця, — проведених нами в “гостинній” Чехії, на згадку яких ми ще й тепер жахаємось, як від страшного кошмару, — а також про послідуєчі чотири місяці “уникання” від репатріації “згідно з Ялтанською угодою”; про французький табір у Бамберзі (північна Баварія), куди ми потрапили, вирвавшись з нейморівними труднощами з “братніх обіймів” чехів, виїхавши з французьким транспортом, як “німецькі жида,” — про все це можна б написати, ще, мабуть, стільки, як я вже написав. Але, як кажуть, треба мати почуття міри. Тим більше, що значна частина цих жажливих переживань має, переважно, особистий характер, правда, властивий для більшості так званих “переміщених осіб”. Я також не стану описувати ряду “репатріаційних” акцій, як Платтінгська, Кемптенська, Фюсенська та інші. Про це, як мені відомо, немало писалося в англійській та американській пресі, та децю знають і наші люди.

Отже, спинюсь коротко лише на окремих фактах, які довелось мені спостерігати в Чехії.

За півгодини після того, як ми залишили советську окупаційну зону, наш потяг спинився на двірці міста Пільзна, або, як називають його чехи — Пльзен. Нас зразу оглушив жажливий гамір. На двірці було кілька тисяч людей: французи, англійці, американці, бельгійці, поляки, українці, росіяни, моголи, якісь височезні люди з жовтими і червоно-чорними обличчями, з величезними турбанами, не менше нашої української діжі, на головах, — мешканці не то Африки, не то Індії, — та ще безліч Бог-зна яких людей із Бог-зна яких країн. Все це метушилось, голосно кричало, реготало. По всіх напрямках цей натовп пронизували струнки постаті аме-

риканських вояків та подекуди негрів-Голіятів у шоломах та в американській уніформі.

За якийсь час, очунявши трохи від того гамору, ми почали роздивлятись та прислухатись. Від 9-го травня ми вже були "поляки" і тому тулились саме до них. До речі, поляків було дуже багато.

Основна тема розмов — це Польща і Советський Союз. Всі поляки були чомусь переконані, що американці зараз же, негайно, завтра ж, почнуть війну, щоб звільнити Польщу від червоної Москви. Поруч нас, біля невеличкого кіоску — натовп поляків. Посередині два американські вояки чи офіцери, які розмовляють доброю польською мовою. Прислухаюсь. Тема — та ж — Польща мусить бути негайно звільнена від нових окупантів. Якийсь плюгавенький, кургузий чоловік особливо репетує:

— Нех американсє дадзон нам бронь, ми самі випендзєми теґо москаля за Ураль!

Американці щось відповідають, але за цим гамором я не міг дочути. Я зовсім не маю на думці образити того завзятого патріота, а тим більше — польський нарід: крий мене, Боже! Але мізерна постать того миршавенького чоловіка була в такому жахливому протиріччі до його зухвалих слів, що я й досі не можу забути його комічної постаті.

З усіх цих розмов для мене стало ясно, що весь цей багатотисячний натовп на хоче їхати додому, та що, судячи з висловлювань окремих американців-військових, цей настрій, можливо, знаходить собі відгук. Мені стало трохи легше дихати: річ у тому, що ще до капітуляції Німеччини ми чули про відому Ялтанську угоду і тому сподівалися на всякі "неприємності". Їхати ж "на рідну" ми рішуче не хотіли, тим більше, що десь тут, по Європі, блукає наша донька, зв'язок із якою ми втра-

тили ще з січня 1945 року, і яку ми конче мусіли відшукати.*)

В двох пунктах тут таки на двірці американська кухня видавала макаронуву юшку з консервованим м'ясом та білющий, як сонце, хліб. Того й другого ми не бачили вже років зо три.

Повечерявши добре, ми переночували тут же, на пероні. Вранці я пішов купити квитки до Лінцу, щоб їхати далі до Зальцбургу — шукати доньку. Але квитка мені не продали за німецькі гроші, та порадили йти до міського банку — виміняти чеські корони. Дружина не наважувалась залишатись у тому натовпі сама, та й гіркий досвід останніх років навчив, що розлучатись, бодай на якусь годину, буває дуже небезпечно. Отже, забравши наш “гандваген”, ми за старим, уже випробуваним способом, побрались пішки до банку. Там ми натрапили на земляків-чернігівців, від яких довідались, що Лінц посідають большевики, з “братніх” обіймів яких ми лише вчора вирвались. До Німеччини, як нам сказали, їхати недозволено. Треба було шукати десь притулку. Нас направили до якогось клубу, де містився допомоговий комітет. Тут ми довідались, що цей комітет турбується лише долею чехів, які повертаються до батьківщини. Заслуговує на увагу, що в тому чеському клубі кермували роботою не чехи, а московські червоні “Ваньки”. Всюди лунала московська мова. На моє запитання ніхто з чехів не відповідав, але зараз же передімною з'явився якийсь “товариц”, в розстебнутій “косоворотке”. Він довго й підозріло розпитував, після чого скерував нас до Пільзенського Бюра комуністичної партії, що містилось поблизу міського театру, —

*) Перший мій рецензент, прочитавши мої спогади, запитав: “Ну, а що ж з вашою донькою, — знайшли ви її?” Отже додаю: так. Дякувати милостивому Богові, ми знайшли її аж 8. VI. 1946 р. Правда, там де менше всього шукали і так, як не гадали, — але знайшли. І помогли нам: не мої шугання з одного кутка Німеччини в другий, а посередньо Німецький Червоний Хрест (Бамберг) та Міжнародний Червоний Хрест (Женева).

порадивши звернутись до якогось, якщо не помиляюсь, “товарища Дорофеева”. Це було, здається, 17-го травня. Отже треба віддати належне виключній вправності та оперативності московської служби зв'язку та пропаганди: десь уже за тиждень по капітуляції Німеччини місто, що перебувало під американською окупацією, було цілком опановане московськими комуністами.

Вибравшись з клубу, ми, звичайно, не пішли до того “товарища Дорофеева”. За якийсь час натрапили ми на земляків, які порадили йти до військових касарень на Борах, де містився табір для “авслендерів”. Ще за годину ми знайшли цей табір і нас улаштували десь під стелею в кімнаті, де вже було коло п'ятнадцяти чоловіків та жінок — поляків.

Після всього, що нам довелося пережити за останні тижні, моя дружина добре таки занедужала і її покладено до міської лікарні.

В таборі на Борах було, мабуть, не менш, як десять тисяч людей, з них, принаймні, половина поляків. Загальний настрій такий же, як я спостерігав на двірці. Отже, було очевидно, що ставлення широких польських кіл, які перебували в Німеччині і які ще півроку тому гаряче ждали визволителя — червоної Москви, різко змінилося. Значна частина поляків цілком відмовлялась їхати додому, поки там будуть московські комуністи. Інші й хотіли б їхати, але боялись: в таборі розповідали про фантастичну сваволю, про насильства й грабування совєтськими військовими не тільки німців, а й усіх, хто попадався до них в руки — поляків, французів, англійців. Славнозвісне “дайош часи” та все те бруталне, що творилося в совєтській зоні окупації, знали вже всі.

Про поводження з “своїми” — українцями, росіянами та іншими підсовєтськими людьми, що їх насильно було вивезено до Німеччини, або взято німцями в полон, я вже й не кажу: про звірячі розправи з цими “ізменниками родіни” знає весь світ.

Приблизно за тиждень якась польська організація розповсюджувала в таборі видавану американським штабом армії газету — "S. H. A. E. F., Fallschirmausgabe" ч. 26 з 10. V. 1945 р. В цій газеті було вміщено наказ Головнокомандувача, генерала Айзенговера трьома мовами: французькою, німецькою та польською. В цьому наказі оголошено порядок репатріації звільнених військовополонених, чужоземних цивільних робітників та інших переміщених осіб (zwangsverschichtene Personen). Для всіх осіб із західної та південно-східної Європи визначено порядок повернення на Батьківщину. Полякам давалось право, за їх бажанням, самим вирішити, чи хочуть вони повертатись додому, чи ні. Що ж до нас, себто людей із Сходу, то всіх нас позначено одною загальною назвою: "Alle Russen", при чому наказувалось усіх нас, по можливості, якнайшвидше доставити в розпорядження російської влади.*)

Цей наказ сильно підбадьорив поляків та ще в більшій мірі схвилював усіх людей, що в цій або іншій мірі мали відношення до Советського Союзу. Щоправда, лише дякуючи цьому наказові та досить ретельному його виконанню, кількість "переміщених" людей советського походження в західних окупаційних зонах дійшла згодом не п'ять чи шість, а лише один мільйон.

Годували в таборі добре, хліба видавали 500 грамів на особу денно. Після кількарічного голодування люди

*) Подаю витяг з того наказу:

"... Das Oberkommando gibt folgende Specialanweisungen fuer alle russischen Staatsangehoerigen:

Alle Russen, die sich in den vom Oberkommando kontrollierten Gebieten befinden, werden so schnell wie moeglich zu den russischen Behoerden gebracht werden.

Fuer die polnischen Staatsangehoerigen gelten folgende Sonderanweisungen:

Befreite Polen, die sich in den Gebieten Deutschlands befinden, die vom Alliierten Oberkommando kontrolliert werden, haben Gelegenheit, ihre Wuensche zu aeußern, ob sie nach Polen zurueckkehren wollen, oder nicht. Jeder Fall wird individuell behandelt werden".

об'їдались до-сходу. Отже, додому ніхто не поспішав їхати.

Мушу, правда, оговоритись: “не поспішати” мали можливість лише поляки та ще деякі національності. Що ж до наших людей, то вони мусіли “поспішати” і то дуже. Сотні американських вантажних авт щоденно привозили до табору і стільки ж вивозили цих нещасних, приречених людей у напрямку Праги — до советської зони. Спаслись від “родіни” лише ті щасливі, які в той чи інший спосіб зуміли “перекрашуватись” на польський чи якийсь інший колір, навіть — на турецький. Я зовсім не жартую: я знаю особисто двох киян, які разом із численною групою українців вийшли за турків. Якомусь десяткові людей і я поміг, порадивши просто залишити речі в касарні для советських репатріантів, “загубити, або залишити (?) у власника німецької фабрики” свої документи, перебралась до польського табору та назвати себе поляками. Але зробити це було, звичайно, тяжко й небезпечно, бо табір буквально кишів від советських офіцерів та таємних советських шпигунів.

Проте, недивлячись на особливе становище поляків, за три тижні їх було вивезено до Польщі три, а може й чотири тисячі. Правда, сталося це лише після того, коли ту менш стійку масу, переважно селянство, запевнили, що їхні транспорти будуть проведені аж до Варшави під ескортом американських військ та що советські військові ніякої перевірки в дорозі чинити не будуть.

За тиждень-півтора весь табір було забруднено до неможливого. Все навколо було закидано різними покидьками — до людських включно. Ще недавно охайні помешкання — тепер являли собою брудні клоаки. У вбиральнях відходи витікали з раковин і вкрили підлогу брудною, смердючою рідиною на три-п'ять сантиметрів; та рідина витікала через пороги в коридор. Не можна було зайти туди, не набравши в черевки цієї рідини. Ніхто з мешканців не хотів нічого робити. Ще за

кілька днів чеські “бойовніки” привезли до табору сотню німців — старших дідів та молодих, тендітних дівчаток-німок. Не маючи будь-якого приладдя, прибирали вони весь цей бруд безпосередньо руками...

Двічі на тиждень я одвідував лікарню, де лежала моя дружина. Випадково там натрапив я на лікарку-українку з Білої-Церкви, пані Коваленко, яка емігрувала з України ще 1920 року з відомим тоді хором Кошиця. Вона, спасибі їй, улаштувала дружину більш-менш вигідно.

Десятки величезних чотириповерхових будинків лікарні були переповнені виснаженими до крайньої міри угорськими, румунськими та польськими жидівками та жидами, переважно туберкульозними, що їх було привезено з якихось концентраційних таборів. Вигляд у них був неймовірно жахливий. Багато з них умирало.

Не могу також не згадати про жахливе явище, що його буквально кожних одну-дві години можна було спостерігати на вулицях цього культурного старого міста — це цькування німців.

Щоразу можна було бачити, як натовп мешканців табору, збиваючи один одного з ніг, мчить до огорожі від вулиці, щоб дивитись, як чехи б'ють “СС-манів”. Я не міг дивитись на ці дикі сцени, але мимоволі мені довелось бути свідком кількох таких розправ. Якось на одній із головних вулиць міста, трохи вище міського банку, я почув дикі зойки і побачив натовп людей, які били групу, чоловіка 25-30, німців. Цю групу, видно, кудись провадили чеські “бойовніки”. Вони стояли осторонь, поки йшло це дике побоїще. Кажали, що натовп “одняв” від них цих німців. Але коли й справді це було так, коли таки натовп дійсно “одняв” тих арештованих, то, дивлячись на спокійний вигляд “бойовників”, треба гадати, що великих зусиль тому натовпові не довелося застосовувати і перемога над підрозділом озброєних “бойовників”, числом коло 15-ти, досталось не важко. Це було жахливе, brutальне видовище. “СС-манів”

били кулаками, палками, камінням. Між тими, що били, траплялись чоловіки, одягнені в добре європейське вбрання та статечні пані, які досить вправно орудували парасольками, а то й кулаками. За лісом кулаків, озвірилих облич, іноді можна було бачити спотворені криваві плями. Інших били на землі лежачих уже, копірсаючи чобітьми в скривавлене місиво. На щастя, нагодилось авто, в якому було десятків зо два американців. Після досить довгої боротьби, побитих німців пощастило визволити. В супроводі американських вояків, цих німців було кудись відведено. Відмічу також, що під час “бою” з натовпом американських вояків, чеські “бойовніки” не рухалися з місця. Скільки можна було розпізнати по спотворених, закривавлених обличчях, наймолодшому з тих “СС-манів” було... щонайменше 60 років віку...

Таку ж дику сцену мені довелося спостерігати на початку червня на “Наместі” — центральній площі міста, з тою тільки різницею, що в числі “СС-манів”, приблизно такого ж віку, як і перший раз я бачив, — було кілька жінок і двос-трос юнаків, років по п’ятнадцять. Цього разу я натрапив уже на кінець того славного бойовища. Попереду йшов американський офіцер та два вояки. “СС-манів” оточувало чоловік п’ятнадцять чеських “бойовніків” з червоними відзнаками на грудях та з пістолями в руках. Всі “злочинці” були закривавлені до втрати людського образу. Руки тримали піднятими вгору. Лише згодом, коли на це звернув увагу американський офіцер, їм дозволено було опустити руки.

Такі сцени можна було спостерігати на всіх вулицях Пільзна.

Ще жажливіші оргії дикого натовпу відбувались в перших днях капітуляції Німеччини — в Празі. Мені розповідали пані О. Самойлович, п. М. Самойлович, пан А. Мойсіяха та інші, гідні цілковитого довір’я люди, які власними очима бачили дикий розгул зовні нібито порядних - поважних людей. Вони бачили, як на вулицях

цях Праги вбивали жінок, чоловіків — тільки за те, що вони німці; як кидали німецьких дітей з мосту в ріку, на каміння мостових устоїв; як, схопивши маленьких діточок, “висококультурні” чехи розбивали їхні голівки об перила мосту в центрі Праги; як спалювали чоловіків там же, в центрі Праги, привісивши їх ногами догори біля вуличних стовпів, підвісивши під голову військовий шолом із палаючою бензиною — і безліч інших, неймовірних, здавалося б, неможливих в людському суспільстві, звірячих учинків. І все це відбувалось, прощу замітити, не в центральній Африці, десь за дві тисячі літ до Христа, а саме в центрі Європи, в двадцятому сторіччі, і саме в 1945 році християнської ери!...

Ледве хто стане заперечувати провини гітлерівських молодців перед народами Європи в цій останній війні, але... навіть врахувавши це, не можна виправдати цієї непотрібної звірячої жорстокости. Тим більше, що, мабуть, 90-95 відсотків цих замучених людей, дітей, немовлят — винні за вчинки гітлерівських посібників не більше, ніж, скажемо наші діти за вчинки й злочини московського політбюра.

Ще з дитячих років я звик вважати чехів за один із найбільш культурних народів Європи. Мушу сказати, що те, що мені довелося спостерігати там на весні 1945 року, сильно похитнуло моє переконання. Звідки така злобність, що спричинило її? Адже Чехія найменш, ніж будь-яка інша країна Європи потерпіла від цієї війни. Її щадили альянти і не бомбардували; її міста й села цілі, її сини не лежать у чужій, непривітній землі, а всі сидять дома, біля своїх матерів. Чехія не зазнала й сотої долі тих страждань і руїн, які випали, скажемо, на долю Польщі, України, Югославії, Греції, нарешті — Угорщини, яка, як відомо, не з волі народу потрапила в орбіту держав “Осі”. Невеличкі матеріальні втрати Чехії, — людських же жертв вона майже не мала, — в багато крат компенсовано величезним майном, що його були завезли німці і яке цілком перейшло на власність чехів.

У Німеччині, є багато людей, які прожили в Чехії по п'ятнадцять-двадцять років, — які були в Празі під час відомих подій 5-9-го травня 1945 року, що їх чомусь чехи називають “Празькою революцією” (?). Я пробував кілька разів з'ясувати, що саме спричинило ці жахливі розправи з мирним населенням уже по закінченні війни, вже коли ворог лежав роздавлений, — але мені так і не довелося виявити якоїсь одностайної, певної думки. Дехто запевняв, що всі ці нелюдські жорстокості чинили чеські кримінальні елементи, що їх 5-6 травня, під час “революції”, було звільнено з тюрм. П. Мойсіяха пробував довести, що все це жахливе спровокували й виконували місцеві комуністи згідно з наказом із Кремля. Кров'ю невинних німецьких дітей, жінок та старезних дідів Москва мала на меті, мовляв, навіки посварити чехів із німцями і в такий спосіб назавжди відрізати Чехії дорогу на Захід. Ні перша, ні друга спроби пояснити ці травневі події в Празі, — непереконливі. Те, що мені довелося спостерігати в Пільзні, стоїть у повному протиріччі до таких припущень.

Але найбільш вразили мене прокомуністичні настрої чеського населення. І то не лише серед менш культурних робітничо-міщанських кіл, але й серед інтелігенції. В Пільзні я випадково натрапив на одну чеську родину, яку я знав ще з Києва. Була це висококультурна, досить численна родина чеських патріотів. Голова цієї родини, доктор К..., колись жив у Петербурзі, де входив до штату придворних лікарів останнього царя Микола II-го. Після революції в 1918 році він перебрався до Києва, а 1930 року повернувся до Чехословаччини. Він не був свідком найжахливішої доби комуністичного панування: років “побудови соціалізму”, років розкуркулювання, кривавих років Єжовщини та всевладного Берії; він знав большевиків лише Ленінградського й дальшого, НЕП-івського періоду. У доктора К... я мав нагоду зустрітись із багатьма поважними громадянами Пільзна.

Також я мав нагоду досить часто бувати в пільзенських передмістях — Кошутка та Довдліце. Все це дало мені можливість більш-менш орієнтуватись у тодішніх чеських настроях. Мої чеські враження я мав можливість поповнити розмовами з українцями та росіянами — втікачами з усіх закутків Чехії, яких тепер досить багато в Баварії. Все це люди, які прожили в Чехії по двадцять - двадцять п'ять років.

Мушу сказати, що я пригадую лише два-три випадки, коли мені доводилось зустрінутись із критичним ставленням до тодішніх подій у Чехії та до ближчих перспектив. Решта цього, безперечно культурного, хоч і своєрідного, народу, безоглядно, з підсенням вітала братню Москву. Більшість чехів, з якими мені доводилось зустрічатись, як діти, з палаючими від захоплення очима, говорили про дружбу з СРСР, про демократичний устрій та щасливе вільне життя народів Советського Союзу. Поважні землевласники та підприємці вступали до комуністичної партії. Вони з обуренням відкидали всякі спроби пояснень щодо внутрішньої господарської політики, щодо розв'язання питань приватної власності та ініціативи в СРСР. Не хотіли слухати про те, як виглядають у практичному житті привабливі здалека гасла комуністів. Вони гаряче доводили, що коли й справді соціалізм у СРСР раніше мав деякі негативні відтінки, яких тепер уже немає, то соціалізм “по-чеському” — буде щось кардинально відмінне від того, що було до війни в Советському Союзі. Говорити щось негативне про СРСР було неможливо й небезпечно, хоч Пільзен у зоні американської окупації. Досить сказати, що доктор К..., який не поділяв того обоження комуністів, не наважувався говорити про це в товаристві своїх земляків. Тільки залишаючись зо мною один-на-один, він розпитував про те, що насправді уявляє собою советська влада в щоденній дійсності, чи відповідають правді неймовірні жажливі оповідання, які іноді з'явля-

лись у світовій пресі, про криваве панування большевиків і т. д.

В 1947-48 роках я зустрічав багато нових утікачів із Чехії. З їхніх оповідань видно, що за останні три роки в широких колах чеського населення, а особливо серед інтелігенції, а подекуди й серед селянства, сталось помітне зрушення, якщо можна так сказати, — на Захід, що чад 1945 року у багатьох уже вивітрився. Але... за всякі захоплення доводиться, часом дуже тяжко, розплачуватись... Безперечно, доведеться заплатити за них і чеському народові. Потраливши раз у дружні пазурі червоної Москви, — вийти з тих “братніх” обіймів, не поламавши хребта, ледве чи можна. Отже й чехам безперечно доведеться покутувати “великою кров’ю” своє хвилеве захоплення.

* * *

Якось ранком прибуло до табору на підводах п’ятдесят югославців із їхнім нужденним майном та купами дітей на возах. За день з’явилися чоловіка двадцять чеських поліцаїв, забрали коло сотні коней, кажучи, що це є власність Чехословацької Республіки. Благання й плач утікачів не помогли. Але хтось догадався повідомити американське командування. За дві години ті ж поліцаї, в супроводі американського офіцера, привели всіх коней назад і повернули їх власникам.

Здається, 12-го червня адміністрація видала розпорядження звільнити касарні на Борах, де має бути лише советський табір для репатріантів. Поляків — коло трьох-чотирьох тисяч, між якими в тому часі було вже десять відсотків наших, себто советських громадян, — перевезено до міста Штааб — за двадцять один кілометр на південь від Пільзна. Відвезено туди й нас. У Штаабі розміщено всю цю масу людей у будівлях великого млина. Житлових мешкань не було — люди розмістились на підлозі та на величезних ярусах пшениці. Вікна в тому млині було загороджено залізними

гратами; між будівлями — висока кам'яна огорожа. На брамі — військова варта. З двору нікого не випускали. Пайок хліба з першого ж дня зменшено з 500 грамів, як то було в таборі на Борах, до 100 грамів на день. На обід і вечерю — якась невиразна юшка, що сильно нагадувала нашу їжу на фабриці.

Було очевидно, що це — делікатна спроба примусити людей їхати додому. Але командування не врахувало того, що в млині було кілька тисяч тонн пшениці. Люди брали ту пшеницю, варили її і їли. Крім того, багато людей мали з собою досить значні запаси німецьких військових консерв — очевидно, "військових трофеїв". За кілька днів у таборі поширились чутки, що американське військо залишає Пільзенську округу, а їхнє місце заступить советське військо. В таборі счинилась паніка. Вночі у двох вікнах, які виходили до приватного садка, було виламано ґрати і утікло коло 300 чоловіка, здебільшого залишивши свої речі. Мабуть, сто людей було піймали чеські бойовники і опівдні наступного дня привели назад до табору. Біля вікон поставлено охорону, але, недивлячись на те, люди далі зникали.

Щоранку під ескортою уквітчаних червоними зірками та іншими революційними відзнаками чеських бойовників, до млина приходила група старезних дідів-німців працювати. Всі вони були зарослі, як дикуни — чеська влада забороняла їм голитись. На рукавах у кожного з них були жовті перев'язки. За кожними двома-трьома такими дідами, що переносили і вантажили на авта якісь ящики та частини машин, слідував молодий юнак з гвинтівкою, якою, при найменшій нагоді, він нещадно бив підпорядкованих йому дідів. Взагалі всіх тих робітників били прикладами рушниць та кулаками, коли "треба" і коли й не треба. Навіть поляки, що їх уже ніяк не можна обвинувачувати в надмірній ніж-

ності до німців, і ті з обуренням кричали на цих вправних юнаків.

Ще за два дні подано було багато автомашин і людям запропоновано їхати на батьківщину. Другого дня — теж. Тих, хто не погоджувався, називали фольксдойчерами, що бояться вертатись додому, і це впливало. Проте, прямого насильства не було. Положення ставало тяжким — їхати все таки ми не хотіли. Я звернувся до американського капітана, який керував репатріацією, сказав, хто я такий (на щастя, він був інженер того ж фаху, що й я), показав йому довідку лікарні про те, що моя дружина лежала хвора, сказав, що в Пільзні я маю родичів (хай уже Господь простить мені ту вимушену неправду!), показав йому ордер на одержання помешкання, якого я справді одержав від “окресного вібору”, — і він обіцяв доставити нас до Пільзна. Свого слова капітан додержав: другого дня приїхало вантажне авто і за яких двадцять хвилин ми вже були в Пільзні.

Отже, ми знов опинились посеред вулиці зо своїм візочком. За дві години натрапили ми на Карловатський табір, про який нам казали ще на Борах. Коли ми наблизились до табору, то побачили якогось чоловіка, що виглядав на дорогу через високу огорожу. Ми запитали його, як нам потрапити до табору. Був то, судячи з його вимови, селянин-полтавець. Він порадив нам іти до головної брами і мовчки, не питаючись нікого, заїздити до двору. Він сказав також, що табір цей належить до УНРРА, та що всякий, хто до нього вступив, перебуває під охороною цієї організації.

Ми з острахом наблизились до головної брами — впускають, чи ні? Слідом за автом, що їхало до табору, ми мовчки посунулись з нашим візочком у двір. Військові американці, що охороняли браму, навіть не звернули на нас уваги.

Отже, ми були в таборі УНРРА. Нам і на думку не спадало, що цей день — 21 червня — має стати одним із

важливих днів у нашому житті.*) Нам ніколи не могло прийти в голову, що доля на кілька років зв'яже наше життя з тією, як у нас часто жартома кажуть, милою чудернацькою “тіточкою” УНРРА — яка зібравши більш мільйона таких, як ми, безпритульних “переміщених”, годувала, одягала й оберігала цей мільйон, за московською термінологією, “воєнних злочинців”.

Нам, “східнякам”, які звикли до жорстоких законів “соціалістичної батьківщини”, те ніяк не вкладалося в голову. Ми звикли до інших засад: не робиш — не їси, мислиш не так, як наказує політбюро — не живеш, і т. ін., а тут, на тому “прогнилому, буржуазному” Заході, справді якісь чудернацькі закони. Видумали якесь право “азилу”, люди сидять, нічого не роблять, хоч переважна частина, — за виключенням незначної купки інтернаціональних авантюриків, спекулянтів, злодіїв, яких досить у кожному суспільстві, — до болю хоче й шукає собі якоїсь корисної праці. Розмовляють, про що самі хочуть. В своїх журналах та газетах пишуть усе, що тільки надумують, критикують дії сильних цього світу, і... не бояться, і нікого це не дивує. Чудні країни, дивні люди!...

Бували, звичайно, і чорні дні в нашому УНРРА-житті, ніде правди діти, та кажуть люди — і на сонці

*) Я ніколи в житті не пробував вивчати, чи бодай, ґрунтовно познайомитись з спиритизмом, астрологією та кабалістикою (може і на жаль). Мушу сказати, що в мене в житті з тим 21 - м числом щось дивно пов'язане, — ця дата за останніх 27 років мого життя повторилась уже сім разів, і кожного разу в значніші, поворотні пункти мого життя, а саме: 21. 4. 1920 р., після розстрілу київським ЧК двох членів нашої родини, я з рештою родини втік із Києва. 21. 4. 1925 р. я став на роботу, яка визначила весь напрямок мого життя і мій фах аж до цього дня. 21. 12. 1935 р. я перейшов на інше місце роботи, що врятувало мене від неминучого заслання на Сибір, як “ворога народу - шкідника”. 21. 9. 1943 р. я виїхав із Києва на добровільне вигнання, на якому перебуваю і тепер 21. 2. 1944 р. я вирушив із м. Мускав на захід, рятуючись від советських армій, що наближались. 21. 6. 1945 р. я попав під опіку УНРРА. 21. 5. 1946р. — в таборі УНРРА перебралась широка акція репатріації, під час якої довелось дещо пережити. Додам ще, що мені довелось чути оповідання мого доброго знайомого, інженера - електрика з Нюрнбергу, п. Ц. . . Ф. про таке ж дивне повторення в його житті 27 - го числа.

бувають плями. Ці лихі дні бували лише подекуди, переважно, як наслідок зловісної Ялтанської угоди. Проте, ці чорні дні не можуть затемнити загального світлого фону. Лише за незначними винятками, керівні робітники УНРРА в біді завжди були з нами — на нашому боці. Не можу побіжно не відмітити такі, наприклад, світлі, справді християнські постаті, як місс Кумбер Єлена, наш директор, п. Л, Гарт (Фюсен-Альгау).

УНРРА-життя — це ціла доба в нашому, так би мовити, “переміщеному” житті. Це окрема, до того ще й досить велика, тема. А я вже й так набагато ухилився від мого оповідання. Отже, вертаюсь до Карловатського УНРРА-табору в Пільзні.

Тут панував такий же неспокій — усіх турбував можливий прихід большевиків. Отже всі мріяли про те, як би вибратись із “гостинної” Чехії. В таборі було багато українців — старих емігрантів, які до війни жили в Чехії. Другого дня я випадково познайомився з дуже милою, чулою людиною — доктором Миколою Самойловичем. Він розповів, що кожного тижня відходить транспорт, який на автах перевозить репатріантів-французів на Захід. Отже, справа полягала в тому, щоб потрапити до того транспорту, а це було важко, бо французів садовили в авта за списком. Ще за два дні п. Самойлович попередив мене, що завтра вранці від’їде такий транспорт. До того він, не додав будь-яких пояснень.

Залишивши дещо з наших речей та наш незмінний візочок, що так багато прислужився нам, з кукрами в руках, вранці ми вже вартували коло того транспорту. Французів садовили справді за списком, але чути було, як називали безперечно не-французькі прізвища. Використавши якесь замішання, що виникло, ми з дружиною, відтиснувши набік вартового, минули заставу і упевненими кроками попрямували до авта. З великими зусиллями вилізли на височезне американське авто. Тут були лише наші “французи”. Якась злюща пані,

побачивши нас, почала кричати, що ми чужі, що ми не входимо до їхнього списку. “Витя, вибрось їх!” — репетувала вона, звертаючись до молодого хлопця, очевидно — сина. Про які списки йде мова, я не розумів: про це мені нічого не сказав пан Самойлович; але треба було щось робити. Я сердито гукнув, що пані неухважно дивилась у ці списки, бо ми записані там під числом 18 та 19. На щастя, машини рушили, і все на якийсь час заспокоїлось.

Вже в дорозі нам було наказано поховати свої документи і на кордоні казати, що ми — “німецькі жиди”. За вісім годин, зробивши коло 300 кілометрів, нас привезли до міста Бамберг (на північ від Нюрнбергу) до Уланенкасерне, — до табору для французів-репатріантів.

Приїхало з цим французьким транспортом сім французів та шістьдесят п'ять “німецьких жидів”, тобто нас. Вже в Бамбергу довідався я, що все це було зроблено не за наші гарні очі, та що значна частина тих, що приїхали, українців заплатили — хто три, хто чотири тисячі чеських корон, хто золотого персня або золотого годинника. Ми та ще з десяток людей проїхали на тих машинах, як то кажуть, задурно. Отже, добре ставлення начальника французького транспорту до нас мало неабиякі підстави.

На ранок у конюшні, де нас було розміщено, з'явилися французькі вояки з червоними зірками й наказали в досить рішучій формі збиратись на завтра вранці їхати до ССРСР. О, Господи, знову теж!...

Ще за два дні всіляких хвилювань Бамбергський Український Комітет, дякуючи зусиллям того ж таки доктора Самойловича, забрав нас із табору на поруки, як “нансеністів” і помістив у зруйнованому, без даху та вікон, гастгавзі — “Ротес Оксен”.

Звичайно, на тому наші пригоди не закінчились. Ще довго нас усіх переслідувала жахлива примара репатріації. Ще майже чотири місяці повз наші “вікна”-

дірки, забиті дошками, щодня мчали американські авта, переповнені нашими менш щасливими земляками.

Перевіз французів на батьківщину скоро було закінчено. Уланен-касерне надовго було обернено на советський табір для репатріації. Табір охороняли досить добре; проте, було кілька масових утеч, було також кілька випадків самогубств.

* * *

Закінчуючи, я хочу ще сказати кілька слів про так звану “репатріацію”, про повернення “переміщених” осіб на “родину”.

Так, це факт, що по цей бік “залізної заслони” в моменті, коли писав я ці спогади, ще перебувало, за різними обчисленнями, від 1,200,000 до 1,500,000, але найбільш правдоподібно — коло 2,000.000 так званих “переміщених” осіб. Так само факт, що принаймні три чверті тих переміщених осіб “перемістилися” самі, з своєї власної волі, не будучи примушувані до того. Так само факт, що всі ці люди, за виключенням поляків, мадярів та югославів, зрештою, в тій чи іншій мірі походять із “землі обітованої” на сході. Тут і громадяни ще недавно вільних держав Латвії, Литви та Естонії, незалежність яких так брутально розтоптано кремлівським чоботом. Тут і “невдячні” українці Західньо-Українських Земель — Волині, Полісся та Галичини, які не хочуть визнати заслуг своїх “визволителів” в справі вже досягнутого “розквіту” їхньої Батьківщини, де вже за такий короткий час знищено їх прадідівську віру — цей “опіум народів” а щасливе населення та, зокрема, інтелігенція та духовенство “розважаються” по найкращих советських курортах на Колимі, Мурманську та десь за Уралом. Є тут, мабуть, десь коло сотні тисяч т. зв. “старих емігрантів”, які ще в 1919-20 роках, боронячи Батьківщину проти комуністичної навали зо зброєю в руках, були відтиснуті на землі західніх держав, і вже більше як 25 років поневірялись по чужих землях; нарешті, є, і то багато, людей таки безпосеред-

ньо з того “пекла”, що зветься ССРСР. Це люди, яких ви-несено на бурунах війни далеко за рідні землі, або які свідомо, з власної волі, відійшли на Захід, коли німецькі армії відкочувались із теренів України, Білорусі, Кавка-зу, Криму та самої Московщини. Це переважно люди, які все своє підсоветське життя зазнавали різних репре-сій, у яких багато поражунків із Сталіном, яким, за примхою долі, не судилося скласти свої кості в холод-них снігах Сибіру, люди, яким “щаслива” нагода дала можливість залишити свої рідні місця, щоб... спробувати ще раз вибороти долю своїй Батьківщині, або... бодай умерти хоч на чужій, та вільній землі.

VI. ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

“Борітеся - поборете:
Вам Бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда святая!”
(Тарас Шевченко: “Кавказ”).

Мені можуть сказати, що все, про що тут розповідалось, — дрібниці. Можливо, але ж ті “дрібниці”, ті маленькі люди, про яких тут була мова, в своїй сукупності впливали, при тому досить істотно, на хід подій у цілому.

Адже все людське життя поготов, — це сума всіх дрібниць, збіг та взаємодія цих дрібниць. Проте, є немало таких дрібниць, від яких, коли усвідомити їх до кінця, мороз пробігає поза шкіру.

Ціле, як відомо, складається з окремих малих і найменших частин. Природа тих окремих складових частин, як правило, в значній мірі, визначає основні властивості, так би мовити, вартість цілого. Отже, чи можна просто нехтувати дрібницями, та чи ж справді тут подано лише дрібниці?

Коли, скажемо, мова йде про сприймання тих чи інших явищ окремою людиною, до того ж іще й незначною, з погляду можливості впливати на хід тих подій чи явищ — це одно. Коли ж якісь явища сприймали в певний спосіб і відповідно діяли десятки, а то й сотня мільйонів людей, тоді це вже щось інше. Тоді це перестає бути дрібницею і виростає в один із потужних факторів тієї чи іншої історичної події. Особливо не можна нехтувати такими “дрібницями” там, де мова йде про долю цілих народів, де мова йде про життя чи смерть мільйонів людей. Вивчаючи такі питання, не сміємо нехтувати навіть найменшими фактами: тут усе

треба зважити, все врахувати, щоб дати правильну оцінку тих чи інших явищ, щоб уникнути помилкових висновків, які, своїм порядком, можуть спричинитись в майбутньому до ще більших, фатальних помилок.

За деякий час після тих чи інших значних подій, коли, так би мовити, пристрасті трохи уляжуться, шляхом опублікування різних документів, яких під час цих подій із певних міркувань не можна було оголошувати, чи шляхом видання різного роду спогадів, мемуарів визначних людей, які близько стояли до тих подій, до тих невидимих для звичайних рядових людей потаємних пружин, що спричиняли ті чи інші явища, — стане можливим дізнатись, як підготовлялись, як протікали ті чи інші події, та що саме скермувало їх у той чи інший бік. Але все це відноситься до нормального людського суспільства, і ні в якій мірі не може бути прикладене до підсоветського “соціалістичного суспільства”. Там діють цілком інші закони. Кремлівські маніяки, ці неперевершені фальсифікатори, знають усю правду про життя і прагнення поневолених ними народів, знають, що їх — ті народи — спонукало на ту “ізмєну родине”, але вони цієї таємниці ніколи й нікому по той бік “заслони” не дозволяють розкрити. Запорукою тому — “наймудріший” та політбюро партії: ніщо не вийде на світ із тайників Кремля. Ніяких мемуарів “вождів” та незчисленних маршалів світ не побачить, або, колиб таке диво сталося, то лише дуже наївна людина стала б шукати в них правди. Там пишуть й говорять лише те, що десятикратно пройшло через найдосконаліші сита НКВД, що апробоване всемогутнім там політбюром комуністичної партії.

Не менш наївно було б сподіватися, що потойбічна советська література пролле коли-небудь світло на обставини, в яких протікала ця війна, про те, як сприйняли її — цю війну — і діяли в ній широкі маси підсоветських народів; що саме спричинило ті страхітливі, нечувані явища, які можна було спостерігати під

час “великої отечественной” війни в СРСР; що то за “ізмєна родинє”; що спонукало десятки, а той сотні тисяч громадян Советського Союзу зо зброєю в руках боротися проти своєї Батьківщини, чи, власне, проти “сталінської родини”.

Що спричинило таке дивне, нечуване явище, що мільйони людей, так званих “переміщених осіб”, з яких значна частина “перемістилась” на Захід із своєї власної волі, залишивши свої рідні оселі, близьких, батьків, пішли на добровільне вигнання та воліють перерізати собі горло, задусити себе, щоб не вертатись на свою Батьківщину? Хто вони: воєнні злочинці, квіслінги? Але ж їх не два, не сім, нарешті, не тисяча, а є їх мільйони, — від відомих світові професорів, науковців, письменників до робітників та хліборобів включно. При чому переважна кількість тих переміщених осіб — селяни та робітники, яких особливо важко тулити до “квіслінгів”.

Ні, тут безперечно треба шукати коріння глибше. Советська теорія “квіслінгів” занадто примітивна, щоб з’ясувати це явище. Советська теорія “воєнних злочинці” — це лише намагання затушувати, або, вживаючи советської партійної термінології, “сказать” питання про політичну еміграцію з “страни соціалізма”, з країни, осяяної “сонцем сталінської конституції”.

Навпаки, там тепер гарячково провадиться робота, щоб фальсифікувати історію.

Там щоденно друкуються та поширюються всіма приступними засобами оповідання про повстанські загани селян та робітників проти німецьких окупантів; там щодня заповнюють етер брехливими повіданнями та піснями колгоспниць (селянок) — ватажків партизанських загонів — і тому подібними вигадками, — і все це для того, щоб обдурити світ, щоб довести, що перемога над гітлеризмом є наслідком палкої любови населення до “любимого, наймудрішого” та безмежної відданости “сталінській соціалістичній родинє”.

Чи не настав, власне, час почати говорити без тих фігових листочків, що їх так ретельно вживається у всьому, що торкається отого самого східного “велетня”, який до того “азнав таких жажливих втрат під час цієї війни”...

А втрати ці дійсно жажливі, хоч природу цих втрат здебільшого цілком невірно уявляє собі більшість людей.

Втрати Советського Союзу людьми в цій війні, за останніми советськими обчисленнями, безперечно зменшеними (адже ми добре знаємо оті “марксо-ленінсько-сталінські” способи обчислень за так званою “діалектичною” методою, становлять убитими 5 мільйонів військових та 9 мільйонів цивільних людей.

Отже війна, що її зухвало свого часу було декларовано, якщо не помиляюсь, Ворошиловим, як війну “малой кровью”, обійшлась підсоветським народам, як багаче, навіть за советськими обчисленнями, не можна сказати, щоб так уже й дешево.

У всякому випадку можна сказати апріорі, що всі війни за останні два сторіччя, включаючи й Вітчизняну війну 1812 року, в своїй скупності не дали стільки втрат, як ця війна “малой кровью”.

Читаючи ці жажливі цифри, треба пам’ятати, що з цих 14 мільйонів убитих, на долю жертв НКВД та на долю так званих “штрафних батальйонів”, — до яких майже поголовно відсиляли населення (без зброї — “оружие добудете у врага!”) — звільнених від гітлерівських армій в 1943-44 р. р. областей України — “искупить свою вину перед родиной” — припадає досить поважна, а можливо й переважна частина.

Матеріальні втрати Советського Союзу також астрономічно великі. Мабуть, ні одна з держав, які брали участь у війні, не зазнала таких значних втрат. Це також правда. Але правда й те, що найжажливіші з тих втрат заповдіано саме “сталінськими молодчиками” при виконанні ними так добре відомого по всій Україні “приказа товариша Сталіна от 3-го июля 1941 р.” Відкочу-

ючись на Захід, гітлерівці лише довершили ті руйнації, випалюючи цілі райони, особливо на Лівобережній Україні.

* * *

Цей носій найдемократичніших принципів волі народам “аж до відокремлення” не тільки говорить, не тільки заповнює етер піною всяких інсинуацій, але одночасно й діє. Ще не підписано мирових угод, ще не тільки не залічено завданих війною ран, — а в звільнених від гітлерівської тиранії країнах щораз глибше та ширше простягаються пазурі нового, ще більш жакливого, тирана зо Сходу. Щораз частіше й частіше чути розпачливі зойки і благання окремих невеликих народів, що один по одному стають черговими жертвами московського червоного імперіялізму. Досить поглянути на схід, та особливо на південний схід Європи, щоб побачити, як там безупинно спалахують зловісні вогники, які ріками невинної крові та шибеницями відзначають уперто-послідовний шлях червоного тирана.

Ось Готвальдівська Чехословаччина, Берутівська Польща, он ближче туди до цілі, до Дарданелл, до того ключа Середземного моря, — Димітрова Болгарія, Тітовська Югославія, ось нижче Албанія або “моська” з відомої байки дідуся Крилова. І всюди, замітьте, на чолі з членами Комінтерну. А ось, дивіться, нові, жертви — трудолюбивий угорський народ, і перші спроби в Австрії, Італії, Франції, і Бог його знає, хто ще на черзі...

Ні, милі мої люди, — реверансами з тими потворами нічого не досягнете; це буде лише пояснено, як ознака вашого безсилля. Там треба твердого, рішучого оклику, рішучого — “годі!”; там розуміють лише єдину мову — мову сили.

Люди, соромливе замовчування кричущих фактів та плятонічні ноти протесту справі не пособлять, — в тому ви мали змогу вже переконатись, хоча б, скаже-

мо, на польському чи угорському та болгарському питаннях, — і того, що так лякає все людство, не усунуть: третя світова війна, той “судний день” прийде. В цей грізний день стануть віч-на-віч два світи: світ християнський з Хартією волі на знаменах, та світ тьми — світ комуністичний. На кін стане віками здобута духовна культура християнства і звіряча ідеологія большевизму.

Досить кинути поверховий погляд на зигзаго-подібний шлях советської зовнішньої політики, або, називаючи речі своїми іменами, зовнішньо-політичних провокацій від часів Версальського договору до Тегеранської, Ялтанської та Потсдамської угод, щоб з цілковитою ясністю зрозуміти суть кремлівської “діалектики”. Використовуючи протиріччя між окремими державами, роздуваючи найрізноманітнішими способами внутрішньо - європейський антагонізм, нацьковуючи одних, обіцяючи другим, допомагаючи третім, складаючи союзно-мілітарні договори з окремими державами, щоб за якийсь час тут же, на очах всього світу розтопати ті договори, — Советський Союз за останніх тридцять років розпростерся від Курильських островів та Кореї на сході до Штетіна й Адріатики на заході. Згадаймо відносини його з Ваймарською Німеччиною, договори з Францією, Чехословаччиною, Польщею, тоді знову з Гітлерівською Німеччиною — і нарешті “альянс” з альянтами, — невже все це не є наявним доказом отієї нехитрої кремлівської “діалектики”?

Власне кажучи, друга світова війна прийшла не випадково: вона була історично неминуча. Кремлівське політбюро те знало і довго й старанно підготовляло її отими продуманими, пляновими зовнішньо-політичними провокаціями. Пакт Рібентропа-Молотова, цей чи не найбільший акт провокації у всій світовій історії, свідомо уможливив та прискорив виникнення війни. Проте, друга війна була лише етапом у змаганні за перемогу одного із світоглядів, котрі яскраво

визначилися після першої світової війни, а саме: сталінської інтернаціонально - комуністичної тиранії і її антипода — гітлерівського націонал-соціалістичного тоталітаризму — з одного боку та західньої демократії — з другого. Це змагання ще не закінчилось. В наслідок другої світової війни покищо впав гітлеризм, який не витримав іспиту в цьому змаганні. Його теорія “унтерменшів”, його політика концентраційних таборів та крематоріїв, — його ж і загубила та одночасно дала можливість кремлівському червоному тиранові, що в же був упав на одно коліно в тому бою, знову знятись на рівні ноги.

Тепер людство вступило в останню, вирішальну стадію тієї боротьби. Хоч ще не прийшло до “последнього решительного бою”, все ж зойки жертв червоного тирана з південно-східнього кута Європи, з Кореї, Китаю, де ССРСР намагається “закріпити” свої позиції, — щораз прорізують повітря.

Після повалення гітлерівського націонал-соціалізму, на полі бою залишились віч-на-віч останні два партнери: комунізм та демократія.

Для кремлівських комуністів, які давно вже збанкрутували зо своїм новим “комуністичним, безкласовим суспільством” і які все ж таки не хочуть добровільно залишити свої вигідні крісла в Кремлі, наявність “капіталістичного” — демократичного суспільства являє смертельну небезпеку. Ця небезпека набрала особливо загрозливих форм після того, як мільйони червоноармійців побачили навіч, як виглядає те “капіталістичне пекло”, скажемо, в Угорщині, Словаччині, Німеччині.

Єдиним виходом є — знищити якнайшвидше той ненависний для них світ демократії. Тому Москва гарячково готує той “последний и решительный бой”, що його уже тридцять років оспівує вона. І він, той “послед-

ний и решительный бой" прийде — хочуть того західні демократичні народи, чи не хочуть. Того хоче Кремль, і цього досить.

Не розуміє цього той, кого останні тридцять років нічому не навчили!

Не бачить цього той, хто не хоче бачити.

Питання лише в тому, чи зуміє цивілізований світ належно підготуватись до цієї зустрічі, до того судного дня, чи допустить, щоб здорове його тіло було роз'їдене комуністичною отрутою, і тоді гибіль світу буде приречена. Чи хватить у нього здорового глузду, щоб забути свої, часом дріб'язкові, противенства; чи спроможеться він, нарешті, об'єднати сили всього цивілізованого людства перед лицем величезної небезпеки, що насовується зо Сходу в образі світового комунізму в його московській інтерпретації? Отже питання в тому, чи вистачить у західного цивілізованого світу волі й уміння своєчасно організувати всі духові й матеріальні сили, щоб в тому останньому і рішучому бою стати переможцем.

Світ мусить пам'ятати, що той велетень, що розпростерся від Тихого океану до серця Балтику, — червона тінь якого так лякає людство, має глиняні ноги, що Ахілсова п'ята кремлівського тирана дуже вразлива. Світ мусить усвідомити, що симпатії, а в потрібний час і всі сили багаточисленних народів, які лежать під чоботом кремлівського узурпатора, були й завжди будуть з тими, що підняли стяг боротьби проти тиранії, проти совєтської тюрми народів.

Що швидше християнський світ усвідомить усю глибину тої загрози, що нависла над ним, що скоріше буде вжито потрібних запобіжних заходів, що швидше

пролунає рішуче “годі!”, “геть закривавлені руки!” — то краще для стомленого людства, то більше буде шанс успішно паралізувати вже націлений з Кремля удар.

Мюнхен, Баварія.
Жовтень, 1947.

З М І С Т:

	Сторін.
Вступ	7
1. Напередодні війни	11
2. "...Могучая, никем непобедимая"	26
3. "Зрада Батьківщині"	69
4. Два роки німецької окупації	105
5. Роки 1944 — 1945-ий	181
6. Деякі висновки	221

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано:	Повинно бути:
11	3 знизу	визвольних	визволених
17	4 зверху	газу	гасу
17	7 зверху	газовому	гасовому
35	19 зверху	десяти по п'ятнадцяти	чотирнадцяти до шістнадцяти
35	1 знизу	12 - 15	14 - 16
36	17 зверху	міста	місто
41	6 знизу	рядок 6 знизу	перенести 4-им знизу
49	2 знизу	поїде	доїде
55	2 зверху	му (демо)	бу(демо)
56	5 зверху	12 - 15 річних	14 - 16 річних
71	1 знизу	полків	бригад
71	13 - 14 зверху	кавказцям та іншим не москалям, хоч траплялись подекуди й москалі.	кавказцям та росіянам
72	4 зверху	є те, що національно	є те, що весь народ та національно
72	5 зверху	народи СССР	народи СССР особливо.
77	10 зверху	затихла	затихала
85	7 знизу	придатного	приданого
91	6 знизу	зайвий — викреслити. Натомість читати:	роти, з одного взводу до іншого Коли "спостерігачі" помі-
94	6 - 7 зверху	викреслити — зайві.	
97	7 знизу	помір —	поміт-
97	2 знизу	звичайно	звичайних
101	17 знизу	заклики	заклади
108	16 знизу	приречення	приречених
136	5 - 1 ряд. зн.	викреслити — зайві.	
139	11 знизу	що кого	що в кого
148	18 знизу	уламками дзеркала	уламками склепіння
149	9 знизу	1942	1943
149	7 знизу	перемінили	перетворила
158	6 знизу	рлчі	рячі
169	10 знизу	на одну	за одну
172	14 зверху	та вулицях	на вулицях
172	10 знизу	нележний	належний
173	17 знизу	Батурин і	Батурині
191	15 знизу	Більшість	Багато з
194	17 зверху	пропуск — після Макс Менцель	додати: (Зібенайхенерштрассе 17), а згодом — у городника Георга Прел (Зібенайхенерштрассе 61) і т. д.
206	9 зверху	(Zwangsverschichtene	(Zwangsverschicktene
207	13 зверху	війшли	зійшли
223	11 зверху	задусити	задушити
223	16 - 17 знизу	злочин - ці	злочин - ців
223	15 знизу	"сказать"	"смазать"
224	12 зверху	методою	методою),